

Namiq Məmmədov

Müasir Türkiyənin neft problemi

Bakı – 2023

*AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.*

Elmi redaktor:

professor İ.V. Əlibəyov

Namiq Məmmədov. Müasir Türkiyənin neft problemi.
Bakı, Elm, 2023, – 160 səh.

ISBN 978-9952-569-25-4

Monoqrafiyada müasir Türkiyənin neft problemi araşdırılır, neft Türkiyə üçün tərəqqi amili kimi nəzərdən keçirilir. Ölkənin neft probleminin mahiyyəti, hökumətlərin neft siyasəti və neft qanunvericiliyi, həyata keçirilmiş neft axtarışları, Türkiyənin neft təsərrüfatı, sənayenin xam neftlə təminatı problemi, neft sənayesinin yaradılması və müasir vəziyyəti, Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlığı kontekstində Türkiyənin neft probleminin həlli perspektivləri ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir.

Əsər Türkiyə və Azərbaycan tarixi və iqtisadiyyatı üzrə mütəxəssislər, universitet tələbələri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Namiq Məmmədov, 2023

MÜNDƏRİCAT

Giriş	5
I Fəsil. Neft Türkiyə üçün xüsusi əhəmiyyəti olan tərəqqi amili kimi	18
1.1. Türkiyədə neft axtarırları: dünən və bu gün	18
1.2. Türkiyənin neft siyasəti	46
II Fəsil. Türkiyənin müasir neft təsərrüfatı.....	66
2.1. Türkiyədə neftə tələbat və sənayenin xam neftlə təminatı problemi	66
2.2. Türkiyənin neft sənayesinin yaradılması və müasir vəziyyəti	80
III Fəsil. Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlığı kontekstində Türkiyənin neft probleminin həlli perspektivləri	96
3.1. Türkiyənin Azərbaycanın neft müqavilələrində iştirakı.....	96
3.2. BTC və Türkiyənin neft probleminin həlli perspektivləri	123
Nəticə	140
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	147
Резюме.....	156
Summary.....	158

İxtisarların siyahısı

- ABƏŞ - Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti
ADAŞ - Akaryakıt Dağıtım Anonim Şirkəti
ARDNŞ - Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
ATAŞ – Anadolu Tasfiyehanesi Anonim Şirkəti
BOTAŞ – Boru Hattı ile Taşımacılıq Anonim Şirkəti
BP – British Petroleum
DİTAŞ – Deniz İşlətmeciliyi və Tankerciliyi Anonim Şirkəti
EPDK – Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu
İGSAŞ – İstanbul Gübre Sanayi Anonim Şirkəti
İPRAŞ - İstanbul Petrol Rafinerisi Anonim Şirkəti
MTA- Maden Tatkik ve Arama Enstitüsü
PETKİM- Petrokimya Anonim Şirkəti
PİGM- Petrol İşləri Genel Müdürlüyü
POAŞ – Petrol Ofisi Anonim Şirkəti
PÜİS- Petrol Ürünləri İşverenler Sendikası
TPAO- Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TPİC-Turkish Petroleum International Company
TPOC- Turkish Petroleum Overseas Company
TÜGSAŞ – Türkiye Gübre Sanayi Anonim Şirkəti
TÜPRAŞ- Türkiye Petrol Rafinerileri Anonim Şirkəti

Giriş

Neft müasir dövrün ən mühüm və ən strateji xammallarından biridir. Müasir dünyamızı neftsiz təsəvvür etmək, demək olar ki, mümkün deyildir. Təsərrüfatın hər bir sahəsində, bəzən dolayısı ilə olsa da, neft və neft məhsulları böyük əhəmiyyət daşıyır.

Müasir texnologiyanın inkişafında ən mühüm enerji mənbəyi olan neft, eyni zamanda dünya siyasətinin də açıq və gizli mübarizə ünsürlərindən biridir. Bu günədək neft mənbələrinə sahib olmaq uğrunda hakimiyyətlərin qurulduğu və yıxıldığı, müharibələrin aparıldığı, üsyan, qiyam və iğtişaşların qaldırıldığı da məlumdur. Bu nöqteyi-nəzərdən Türkiyənin neft probleminin mahiyyətinin, xüsusiyyətlərinin və formalaşmasının araşdırılması, onun ölkə iqtisadiyyatına təsiri dərəcələrinin tədqiqi, həmçinin bu problemin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi nəinki iqtisadi, həm də böyük siyasi və elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin dərin və hərtərəfli tədqiqinin aktuallığı bir sıra digər amillərlə də izah olunur:

Birincisi, tədqiqat predmeti kimi seçilmiş mövzunun araşdırılması müasir dövrün enerji problemlərinin əsaslarını dərk etməyə imkan verir;

İkincisi, göstərilən sahədə aparılan araşdırmalar Türkiyənin neft probleminin həlli üçün vahid konsepsiyanın hazırlanması və onun əməli olaraq həyata keçirilməsi sahəsindəki fəaliyyətə konkret töhfə baxımından da aktualdır;

Üçüncüsü, Türkiyənin neft sənayesində, yarandığı vaxtdan indiyədək müxtəlif proses və tendensiyalar baş vermiş, köklü dəyişikliklər özünü göstərmişdir. Aparılan tədqiqat bu

prosesləri izləmək və lazımi nəticələr çıxarmaq baxımından da əhəmiyyətlidir;

Dördüncüsü, Türkiyə Azərbaycanın neft müqavilələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsində fəal iştirak etmiş, neftin dünya bazarına çıxarılması məsələsində böyük səylər göstərmişdir və hal-hazırda bu sahədə dəhliz rolunu oynayır. Bu mənada, tədqiqat işi qardaş ölkələr arasındakı münasibətlərdə və Türkiyənin mövcud probleminin həlli istiqamətində Azərbaycan neftinin oynayacağı rolun səviyyəsini müəyyənləşdirmək, həmçinin bu sahədə istifadə oluna biləcək digər imkanları aydınlaşdırmaq baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi mövcud mənbələr və tarixşünaslıq bazası əsasında keçdiyi tarixi inkişaf yolunu izləməklə Türkiyənin neft probleminin mahiyyət və təzahürlərini müəyyənləşdirmək, onun həlli yolları ilə bağlı elmi mühakimə və təkliflər irəli sürməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür.

- Neft problemini Türkiyənin iqtisadi inkişafına mane olan əsas amillərdən biri kimi nəzərdən keçirmək, onun mahiyyətini, xüsusiyyətlərini və təzahür formalarını araşdırmaq;

- Türkiyədə neftlə əlaqədar qəbul edilmiş qanunları təhlil edərək, onun keçdiyi tarixi inkişaf dövrlərini müəyyənləşdirmək və qanunvericiliyin neft sənayesinin inkişafındakı rolunu tədqiq etmək;

- Türkiyənin həm ölkə daxilində, həm də xaricdəki neft axtarışlarında indiyədək əldə etdiyi nəticələrlə tanış olaraq bu işin təşkili, həyata keçirilmə istiqamətləri və gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirmək;

- Türkiyənin neft və neft məhsullarına olan tələbatı, onun ödənilməsi və bunda daxili hasilat və idxalın nisbətini

müəyyənləşdirmək, neft idxalının hansı ölkələrdən təmin olunması və onun hansı vasitələrlə həyata keçirilməsi kimi məsələləri aydınlaşdırmaq;

- Türkiyənin neft emalı sənayesinin formalaşması, xam neftlə təminatı, fəaliyyətinin təşkili və ölkənin neft məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində onun oynadığı rolu araşdırmaq;

- İqtisadiyyatın neft sektorunda Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin elmi-texniki əməkdaşlıq səviyyəsinə qədər yüksəldilməsi üçün mövcud imkanlardan istifadə dərəcəsini müəyyənləşdirmək və s.

Türkiyənin neft probleminin ayrı-ayrı tərəflərini özündə ehtiva edən müxtəlif statistik göstəricilər, TPAO, TÜPRAŞ, BOTAŞ kimi böyük neft şirkətlərinin fəaliyyətləri haqqındakı hesabatlar, dövrü mətbuatda çap olunmuş məlumat xarakterli materiallar və s. tədqiqat prosesində geniş istifadə olunmuşdur. Dünyada neftlə əlaqədar olan məsələlər, ümumilikdə çox geniş tədqiq edilsə də, Türkiyənin neft probleminə münasibətdə bu sözləri söyləmək mümkün deyildir. Qeyd edilməlidir ki, bu problem də Türkiyənin digər iqtisadi və siyasi problemləri qədər kəskin xarakterə malikdir və onun araşdırılması və həlli müəyyən məqamlarda hətta onlardan daha əhəmiyyətlidir. Lakin bununla belə, istər Türkiyə, istər Azərbaycan, istərsə də digər dövlətlərdə bu mövzu xüsusi tədqiqat predmeti kimi ətraflı, ümumiləşdirilmiş və kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Bu səbəbdən də mövzunun tarixşünaslıq bazası çox zəifdir. Bununla bərabər problemin bəzi aspektləri ilə bağlı məqalə və qeydlərə rast gəlmək mümkündür ki, tədqiqat prosesində onlara da istinad edilmişdir.

Problemin bir çox məqamlarına Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərində aydınlıq gətirilmişdir. Azərbaycan tədqiqatçısı, professor İ. V. Əlibəyovun Türkiyə iqtisadiyyatı ilə əla-

qədər tədqiqatları bu cəhətdən xüsusi qeyd olunmalıdır. Müəllifin 2002-ci ildə nəşr olunmuş monoqrafiyasında [92] XX əsrin 60-80-ci illərində Türkiyədə xarici kapital problemi tədqiq edilmişdir. Kitabda zəngin faktik və statistik material əsasında Türkiyədə 60-cı illərin əvvəllərindən başlanmış sosial-iqtisadi transformasiya prosesinin mahiyyəti və inkişaf dinamikası, ölkəyə xarici kapitalın cəlb olunmasını şərtləndirən amillər, xarici investisiyalar haqqında türk qanunvericiliyinin təkamülü və xüsusiyyətləri, xarici kapitalın Türkiyəyə daxil olmasının yolları və formaları, türk iqtisadiyyatına xarici kapital qoyuluşlarının dinamikası, sahə və ölkələr üzrə bölgüsü, eləcə də kapital idxalının Türkiyə üçün sosial-iqtisadi nəticələri kimi məsələlər araşdırılarkən, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı neft sənayesindəki vəziyyət də nəzərdən keçirilmişdir.

Müəllif xarici kapitala münasibətdə Türkiyə qanunvericiliyinin təkamülündən bəhs edərək göstərmişdir ki, bu sahədə yeridilən siyasət “sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri, hakim dairələrin ideoloji orientasiyası, inkişaf etmiş dövlətlərdən asılılıq dərəcəsi, maddi-maliyyə resursları ilə təmin olunmaq dərəcəsi və digər endogen və ekzogen faktorlarla müəyyən edilir” [92, s. 106]. Neft sektoruna kapital qoyuluşunun həcmindən bəhs edərək, müəllif bunun 1954-1977-ci illər arasında 160 mln. dollar (2,25 mlrd. TL) təşkil etdiyini bildirir və qeyd edir ki, bu, 1954-cü ildə qəbul olunmuş 6326 sayılı qanunla xarici şirkətlərə edilmiş güzəştlər sayəsində mümkün olmuşdur [92, s. 106].

Müəllifin 1966-cı ildə nəşr olunmuş kitabında [91] 6326 sayılı neft qanunu daha geniş təhlil olunaraq göstərilmişdir ki, bu qanunla neft yataqlarının işlənməsində dövlət inhisarı ləğv olundu və faktiki olaraq xarici kapitalın əvvəllər dövlətin ixtiyarında olan sahəyə yerləşməsinə imkan verildi [91, s. 153]. Xarici kapitalın Türkiyə iqtisadiyyatına nüfuz etməsin-

dən bəhs edən müəllif göstərmişdir ki, “hətta TPAO kimi böyük milli neft şirkəti, imperialist şirkətləri ilə rəqabətə davam gətirmək iqtidarında deyil” [91, s. 214].

Beləliklə, müəllifin hər iki əsərində Türkiyə nefti ilə bağlı vacib məqamlar qeyd olunmuş, bununla belə, neft problemi xüsusi olaraq tədqiq edilməmişdir.

Elman Nəsirovun monoqrafiyasında [10] müstəqil Azərbaycan dövlətinin neft diplomatiyasının mühüm məqamları nəzərdən keçirilmiş, mürəkkəb danışıqlar prosesinin məntiqi sonluğu olan neft müqavilələrinin mahiyyəti, əsas parametrləri və əhəmiyyəti təhlil edilmiş, habelə Xəzərin statusu və onun karbohidrogen ehtiyatlarının nəqli ilə bağlı yaranmış problemlərə obyektiv-elmi yanaşma tərzi nümayiş olunmuşdur. Kitabda Türkiyənin TPAO şirkətinin də Azərbaycanın neft müqavilələrində iştirakı, “Əsrin Müqaviləsi”ndəki pay artımı və s. məsələlər işıqlandırılmışdır. Lakin bu məsələlər xüsusi olaraq araşdırılmamış, yalnız müəllifin tədqiqat məqsədinə uyğun olaraq ümumi məsələlər kontekstində nəzərdən keçirilmişdir.

1994-2003-cü illərdə ARDNŞ-nin vitse-prezidenti və I vitse-prezidenti işləmiş İlham Əliyevin 2003-cü ildə Moskvada çap olunmuş monoqrafiyasından [93] tədqiqat prosesində Türkiyə-Azərbaycan neft əlaqələrini araşdırarkən geniş istifadə olunmuşdur. Kitabda Azərbaycanın həm müstəqillikdən əvvəlki, həm də sonrakı dövrdə neft sənayesinin inkişafından, neft müqavilələrinin imzalanması prosesi və bu zaman Azərbaycanın qarşılaşdığı problemlərdən, neftin nəqli üçün müxtəlif marşrutların seçilməsi, bu prosesdə böyük dövlətlərin və Azərbaycanın maraqlarından, eləcə də Xəzərin statusu məsələlərindən geniş bəhs olunmuşdur. Müəllif ARDNŞ-nin I vitse-prezidenti kimi proseslərin birbaşa iştirakçısı olduğu üçün onun tədqiqatı bir çox problemlə məqamlara aydınlıq gətirmək və hadisələri düzgün qiymətlən-

dirmək baxımından daha çox əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın neft ehtiyatlarından bəhs edən müəllif, bunun 6-10 mlrd. ton həcmində olduğunu qeyd etmişdir [93, s. 14]. Əsərdə TPAO şirkətinin Azərbaycanın neft müqavilələrində iştirakı məsələləri, həmçinin neft kəmərlərinin marşrutunun seçilməsi və Xəzərin statusu məsələsində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığından da bəhs olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, "Rusiyanın Azərbaycana və Orta Asiya respublikalarına təzyiqinin artdığını görən Türkiyə də öz növbəsində konkret addımlar atdı. Türkiyə hakim dairələri Bosfor və Dardanel boğazlarından keçmək üçün yeni gəmiçilik rejiminin vacibliyini elan etdilər" [93, s. 155]. Bizi maraqlandıran bu kimi məsələlər kitabda geniş əks olunsada, müəllif ümumilikdə, hadisə və proseslərə Azərbaycanın neft strategiyası mövqeyindən yanaşdığından Türkiyənin neft problemi ilə əlaqədar məsələlər xüsusi olaraq araşdırılmamışdır.

Türkiyə müəlliflərinin problemlə bağlı araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kompleks şəkildə tədqiqatlar aparılmasada, problemlə əlaqədar bir çox məqamlar tədqiq obyektinə çevrilmişdir. Bu cəhətdən iqtisadi və sosial etüdlər konfrans heyətinin 1974-cü ildə İstanbulda keçirdiyi "Türkiyənin neft siyasəti" adlı seminarın materiallarının əks olunduğu kitabın müstəsna əhəmiyyəti vardır. Professor E. Gökşunun həmin kitabda nəşr olunmuş məqaləsində [42] həm TPAO, həm xarici şirkətlərin, həm də ümumilikdə Türkiyənin 1954-1974-cü illəri əhatə edən 20 illik müddətdə neft axtarışlarında əldə etdikləri nəticələrdən bəhs edilmişdir. Müəllifin fikrincə, geoloji, siyasi, maliyyə, idarəetmə və qanunvericilik sahəsində mövcud olan çatışmazlıqlar neft axtarışlarına təsir göstərən ən mühüm amillərdir [42, s. 15].

Ordu yardımlaşma Təşkilatının baş müdir köməkçisi Y. Edilin araşdırmasında 1965-1973-cü illərdə Türkiyənin xam neftə tələbatı, daxili hasilat və idxalının göstəriciləri

təhlil edilmiş və 1974-1982-ci illər üçün təxminlər irəli sürülmüş, neftin qiyməti və vergi rejimi geniş şəkildə analiz olunmuşdur [37]. Sonda müəllif belə nəticəyə gəlir ki, "idxal edilən xam neftin miqdarının və qiymətinin artması gələcək illər üçün Türkiyədə böyük problemlər yaradacaqdır. Təkcə 1974-cü ildə idxal ediləcək xam neft üçün 800-850 mln. dollarlıq valyuta sərf olunacağına gözlənilməsi də buna sübut ola bilər" [37, s. 88].

A.Ünlerin məqaləsi [87] isə 6326 sayılı neft qanununun təhlilinə həsr edilmişdir. Məqalədə neft qanununun axtarış-kəşfiyyat işlərinə, milli şirkətlərə göstərdiyi təsirlərdən, xarici şirkətlərə verdiyi hüquqlardan və s. geniş bəhs olunmuş və bunlara tənqidi yanaşma mövqeyi nümayiş etdirilmişdir. Müəllif Türkiyənin neft sənayesindəki problemlərdən çıxış yollarını göstərərək, elmi araşdırmaların sürətləndirilməsinə də diqqət yetirilməsini irəli sürərək qeyd edir ki, "Türkiyədə buna ümumi daxili məhsulun 4/1000-ü, Yunanıstanda 9 /1000-u, Fransa və İngiltərədə isə 28/1000-i sərf edilməkdədir. Belə ki, Türkiyədə 10.000 nəfərə 2 tədqiqatçı düşdüyü halda, ABŞ-da 62, Rusiyada 42, İngiltərədə isə 40 nəfər düşür" [87, s. 124]. Göründüyü kimi, qeyd olunan məqalələrdə Türkiyənin neft probleminin bir çox məqamları öz əksini tapmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu məqalələrin yazılmasından bəri 50 ilə yaxın vaxt keçmiş və bu müddətdə qeyd olunan sahələrdə əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Türk tədqiqatçısı olan Cahit Doğanın 1979-1980-ci illərdə çap olunmuş məqalələri [33, 34, 35] də problemin bir çox məqamlarına aydınlıq gətirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun 1979-cu ildə nəşr olunmuş məqaləsində [33] ilk növbədə neftin Türkiyə üçün daşdığı əhəmiyyəti araşdırılmış və Türkiyənin neft tarixi 3 dövr üzrə (1. İmperatorluq dövrü, 2. 1926-1954-cü illər arası, 3. 1954-dən 1973-cü ilə qədər) nəzərdən keçirilmişdir (lakin sonrakı müddət

ayrı bir dövr kimi göstərilməyib). Neftin Türkiyə üçün əhəmiyyətindən danışan müəllif, həmçinin qeyd etmişdir ki, “keçmişdə yürüdülmən səhv siyasətin nəticəsində, böyük ölçüdə neftdən asılı olan sənayenin qurulması ölkəmizin neft istehlakının sürətlə artmasına səbəb olmaqdadır” [33, s. 98-99]. Müəllifin fikrincə, bu hal ilk növbədə neft məhsulları ilə işləyən elektrik stansiyalarının qeyri-normal fəaliyyət göstərməsinə, bütün ixrac gəlirlərinin neft idxalı üçün sərf edilməsinə xarici borcun və inflyasiyasının artmasına gətirib çıxarmışdır. O, bütün bunların səbəbini “konkret milli neft siyasətinin mövcud olmaması” ilə əlaqələndirir. Cahit Doğan təəssüflə qeyd edir ki, “dünyada neft ehtiyatları, neft yataqları, müxtəlif enerji növləri əsasında uzaq gələcək üçün təfərrüatlı hesablamalar aparılıb planlar hazırlandığı halda, ölkəmizdə hələ də havanın yağışlı və ya quraq olması ilə əlaqədar enerji siyasəti həyata keçirilir” [33, s. 101]. Ümumilikdə, müəllif məqalələrində problemin mahiyyətini düzgün müəyyənləsə də, bunları kompleks, dolğun və yekunlaşmış tədqiqat işi hesab etmək olmaz. Belə ki, qeyd etdiyimiz məqalələrdə C. Doğan əsas diqqəti xarici neft şirkətlərinin fəaliyyətinə, Türkiyədə onlara verilmiş güzəştlərə yönəlmiş və sübut etməyə çalışmışdır ki, “onların əsas məqsədi Türkiyədə neft hasilatını artırmaq yox, daha çox qazanc əldə etməkdir” [35, s. 178]. Türkiyənin neft potensialından bəhs edən müəllif qeyd edir ki, Türkiyədə ən azından öz ehtiyaclarını ödəyəcək miqdarda neft vardır. Deməli, Türkiyədə neft yoxdur deyən xarici şirkətlər yalan söyləyirlər [35, s. 45].

Münir Ceridin 1965-ci ildə nəşr olunmuş kitabında [30] əsasən beynəlxalq neft şirkətləri və onların “fəaliyyətlərindən” bəhs olunmuşdur. Kitabın VII bölümündə Türkiyənin neft sənayesindəki vəziyyət əks etdirilmişdir. 1954-cü ildə qəbul edilmiş 6326 sayılı neft qanununu və bundan sonrakı illərdə aparılan neft axtarışlarının vəziyyətini təhlil edən müəl-

lif belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu qanun Türkiyənin milli mənafeyinə uyğun deyildir. Müəllif bundan çıxış yolunu milliləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsində görür və qeyd edir ki, “bu həyata keçirilərsə, idxal qiymətləri rəqabət qiymətləri səviyyəsinə düşəcək və həm də bunun qazancı dövlətə qalacaqdır” [30, s. 94].

Professor M. Aysan və S. Özmenin 1981-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdikləri kitabda [19] dünyada və Türkiyədəki dövlət iqtisadi təşəbbüsləri haqqında məlumat verilmişdir. Kitabda Türkiyədə mövcud olan digər şirkətlərlə yanaşı, TPAO və POAŞ haqqında da təsvir xarakterli məlumatlar əks olunmuşdur. Bunlar əsasən, həmin şirkətlərin yaranma və inkişafı, fəaliyyət dairəsi, maliyyə imkanları ilə əlaqədardır. Qeyd edək ki, artıq 1983-cü ildə dövlət iqtisadi təşəbbüsləri yenidən təşkilatlandırıldığından, həmin şirkətlərin də fəaliyyət dairəsi, strukturu, maliyyə imkanları və s. xeyli dəyişikliyə uğramışdır.

1990-cı illərdə dünya siyasətində və beynəlxalq aləmdə böyük dəyişikliklərin baş verməsi, Türkiyəni digər sahələrdə olduğu kimi neft problemi istiqamətində də bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün addımlar atmağa vadar etdi. Bu cəhətdən 1967-ci ildən yaradılmış Neft məhsulları sindikatının 1993, 1995 və 1997-ci illərdə təşkil etdiyi Neft şuralarının böyük rolu olmuşdur. Bu şuraların hər birində 1000 nəfərdən artıq tanınmış dövlət xadimi, nazirlər, siyasi partiya nümayəndələri, şirkət rəhbərləri, mütəxəssislər, alimlər və s. iştirak edərək, Türkiyənin neft probleminin müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı fikir, mülahizə və təkliflər irəli sürmüş, müzakirələr aparmışlar və bunların hər biri toplu halında nəşr edilmişdir [61, 62]. Doğrudur, bu toplular elmi araşdırma olmasa da, problemə münasibətdə Türkiyə ictimaiyyətinin fikirlərini öyrənmək, lazımi təhlillər aparmaq və nəticələr çıxarmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ikinci neft şurasında çıxış edən E. Okandan belə nəticəyə gəlmişdir ki, [61,

s. 80-92] “dünyada neft siyasətini müəyyənləşdirən ölkə və şirkətlərin gücü 3 mühüm amillə bağlıdır; 1.Siyasi güc, 2.Texnoloji güc, 3. İqtisadi güc”. Sonra isə o qeyd edir ki, siyasi güc mütləq texnoloji və elmi güclə dəstəklənməlidir. Mütəxəssislərin xüsusi hazırlanmasına diqqət yetirən E. Okandan, bunun üçün universitet və neft sektorunun bütün qurumları üzərinə böyük vəzifə düşdüyünü qeyd etmişdir [61, s. 92].

Geofiziki Mühəndislər Evinin başçısı O. Dəmirəğ çıxışında bildirmişdir ki, [61, s. 99-108] Türkiyənin neft problemini həll etmək üçün əsas diqqət daxili axtarış və hasilat işlərinə yönəldilməlidir. Bunun üçün isə o, TPAO və digər türk neft şirkətlərinə də maliyyə təminatı verilməsini, cənub-şərqi Anadolu xaricindəki bölgələrdə axtarış aparacaq şirkətlərə xüsusi güzəştlərin verilməsini nəqliyyat, sənaye və digər sahələrdə neft istehlakının artmaması üçün tədbirlər görülməsini və s. vacib hesab etmişdir [61, s. 108].

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün digər sahələrdə olduğu kimi neft sektorunda da Türkiyə ilə əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türkiyə tədqiqatçıları bu əlaqələrin öyrənilməsinə də xüsusi maraq göstərmişlər. Bu cəhətdən A. Gül və A. Y. Gülün tədqiqat işləri [43] böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kitabda Azərbaycan və Qazaxıstanın nefti, Türkmənistanın isə qazının dünya bazarlarına çıxarılması üçün irəli sürülmüş boru xətti marşrutları haqqında məlumatlar verilərək təhlil edilmiş, onların reallaşdırılması imkanlarından bəhs olunmuş, bu istiqamətdə ayrı-ayrı dövlətlərin maraqları araşdırılmışdır. Müəlliflər araşdırmalarında belə nəticəyə gəlmişlər ki, neftin dünya bazarına çıxarılması üçün ən uyğun marşrut, Türkiyə ərazisi ilə Aralıq dənizindəki Ceyhan terminalına boru xəttinin çəkilməsidir. Neftin Ceyhan limanı vasitəsilə nəqlinin hər cəhətdən əlverişli olduğunu qeyd edən müəlliflər, onun Türkiyə üçün xüsusi əhəmiyyətini də vurğulamış və bildirmişlər ki, bunun nəticəsində Türkiyənin Orta Şərq neftindən asılılığına son qoyulacaq, idxal edilən

neft üçün daşıma haqqı ödənilməyəcək, əksinə öz ərazisindən keçdiyi üçün bundan keçid haqqı alınaraq qazanc əldə ediləcək və neft alışı ucuz başa gələcək [43, s. 74].

Azərbaycanın iqtisadiyyatında neftin rolu, neft strategiyası və s. bu kimi məsələlərin öyrənilməsində O. N. Arasın monoqrafiyası [17] da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif eyni zamanda enerji mənbəyi kimi neft və təbii qazın əhəmiyyətini qeyd edərək, Azərbaycanda həmin sahənin inkişafı və müasir vəziyyəti, neft müqavilələrinin imzalanması, Xəzərin statusu, Azərbaycan neftinin nəqli məsələlərini tədqiq etmişdir. O. N. Aras bu əsərində neftin nəqli məsələlərindən bəhs edərək, ən təhlükəsiz və əhəmiyyətli marşrut kimi Bakı-Ceyhanın rolunu xüsusi vurğulamışdır. O, qeyd edir ki, bu xəttin çəkilməsi qarşılığında Azərbaycanın Türkiyədən üç istəyi var:

1. Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı Minsk qrupunda Türkiyənin daha aktiv olması;

2. Qazaxıstan nefti və Türkmənistan qazının Azərbaycan ərazisindən keçərək Gürcüstan və ya Türkiyəyə çatdırılması;

3. Türk iş adamlarının Azərbaycanda istehsal sahələrinə yönəlmiş ciddi yatırımlar proqramları həyata keçirməsi [17, s. 202].

Neft kəmərinin Türkiyə üçün əhəmiyyəti və bu yöndə yeridilən siyasəti təhlil edən müəllif göstərir ki, "Neft müqavilələrindəki payı çox az olan Türkiyə, Bakı-Ceyhan boru xəttinin reallaşdırılması üçün böyük səy göstərməkdədir. Türkiyə reallaşacaq bu xətdən böyük həcmdə gəlir əldə etmək niyyətindədir. Beləliklə, bununla da Türkiyənin neft xərcləri azalacaq" [17, s. 219]. Müəllifin fikrincə, bundan daha mühüm olan cəhət isə ixrac yolları üzərində nəzarət gücünə sahib olmaqla Türkiyənin geosiyasi əhəmiyyətinin artmasıdır.

Problem araşdırılarkən, Rusiya tədqiqatçılarının araşdırmalarına da müraciət edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kifayət qədər böyük zaman kəsiyinin (60 ilə yaxın) keçməsinə baxmayaraq, onlar da ilk dəfə olaraq problemin bir çox

məqamlarını kompleks şəkildə araşdırmağa cəhd göstərmişlər. Buna sübut olaraq M.X. Vişnyakovun 1963-cü ildə nəşr olunmuş məqaləsini [101] göstərə bilərik. Bu məqalədə müəllif Türkiyənin neft qanunvericiliyini təhlil etmiş, neft-kəşfiyyat işlərinin aparılması haqqında məlumat vermiş, neftayırma zavodlarının tikintisini və əsas göstəricilərini əks etdirmişdir. Tədqiqatın sonunda müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Türkiyəyə münasibətdə Amerika inhisarlarının uzaq məqsədləri var və bu, nəinki türk xalqının milli maraqları, həmçinin türk burjuaziyasının ayrı-ayrı dairələrinin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu mənada, Türkiyə hakim dairələrinin siyasəti ölkə maraqlarına cavab vermir və milli-azadlıq hərəkatının ənənələri ilə ziddiyyət yaradır [101, s. 185]. Bu kimi nəticələr, onun 1958-ci ildə nəşr olunan məqaləsində [100] də öz əksini tapmışdır.

S. M. Lisiçkinin 1962-ci ildə nəşr olunmuş kitabının 17-ci fəslə [109] Türkiyənin neft sənayesindən bəhs edir. Kiçik həcmli olmasına baxmayaraq, bu fəsildə müəllif Türkiyədə neft axtarışlarının aparılmasından, bu işdə xarici şirkətlərin iştirakından, neftə tələbat, neft hasilatı və s. məsələlərdən bəhs etmişdir. 1959-cu ildə Türkiyədə neft və neft məhsullarına tələbatın 1.7 mln. ton olduğunu bildirən müəllif, bunun Türkiyə idxalında 4-cü yer tutduğunu qeyd edir. O, hesab edir ki, neft və neft məhsullarına tələbatın belə azlığı Türkiyənin sənaye cəhətdən geri qalması ilə əlaqədardır [109, s. 168].

N. Q. Kireyevin tədqiqatlarında [107, 108] Türkiyənin sənaye istehsalından bəhs edilərkən, neft sənayesindəki vəziyyət də nəzərdən keçirilmişdir. Onun redaktorluğu ilə 1987-ci ildə nəşr olunmuş kitabın [108] III fəslində digər sənaye sahələri ilə yanaşı neft sənayesindən də bəhs olunur və qeyd edilir ki, tələbatla müqayisədə Türkiyədə neft hasilatı çox azdır (2-3 mln. ton). Müəllif bunu sistemətik geoloji və geofiziki tədqiqatların kifayət qədər aparılmaması ilə əlaqələndirir. O

hesab edir ki, 70-ci illərin ikinci yarısındakı dünya neft böhranı Türkiyədəki sosial-iqtisadi böhranın əsas səbəblərindədir. Belə ki, valyutanın çatışmadığı bir vaxtda Türkiyə ixracdan əldə etdiyi demək olar ki, bütün mədaxili neft idxalına sərf etmişdir [108, s. 141].

Digər müəlliflərin tədqiqatlarında da mövzu ilə əlaqədar bəzi qeydlərə rast gəlmək mümkündür. Bunlar üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, bir qayda olaraq, Türkiyədə neft hasilatının neftə olan tələbatı ödəmədiyi fikri əsas kimi götürülmüş və kompleks şəkildə araşdırma aparılmamışdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Türkiyə üçün neft problemi öz həllini gözləyən mühüm məsələlərdən biridir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanla energetika sahəsindəki əlaqələr ölkənin neft probleminin həllinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər və nəinki Türkiyə, eyni zamanda Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər. Son dövrlərdə bunun reallaşması daha aydın şəkildə hiss olunmaqdadır.

I Fəsil

Neft Türkiyə üçün xüsusi əhəmiyyəti olan tərəqqi amili kimi

1.1. Türkiyədə neft axtarışları: dünən və bu gün

Neftdən yüzlərlə müxtəlif məhsul istehsalında xammal kimi istifadə olunur. Ən qiymətli və ən geniş tətbiq olunan neft məhsulları içərisində yanacaqlar xüsusi yer tutur və son zamanlar enerji daşıyıcıları içərisində onların payı xeyli artmışdır. Əgər 1900-cü ildə dünyada enerji daşıyıcıları içərisində neftin payı üç faiz, 1950-ci ildə 24 faiz idisə, 70-ci illərdən isə artaraq 40 faizdən çox olmuş [104, s. 3] və hal-hazırkı dövrdə bu səviyyədə qərarlaşmışdır. XX əsrin 90-cı illərindən dünyada neftə olan orta illik tələbat 3 mlrd. tondan artıqdır [61, s. 44].

Bütün dünyada olduğu kimi, Türkiyədə də neftə olan tələbat ildən-ilə artmaqdadır. Belə ki, əgər 1955-ci ildə Türkiyədə neftə olan orta illik tələbat 1.3 mln. ton idisə, 2003-cü ildə tələbat 29.5 mln. ton təşkil etmişdir [59]. Enerji daşıyıcıları içərisində neftin payı isə 46 faiz nisbətində qərarlaşmışdır. 1955-ci illə müqayisədə 2003-cü ildə neft və neft məhsullarına olan tələbat 20 dəfədən də çox artmışdır. Burada qeyd edilməsi vacib olan əsas məqam ondan ibarətdir ki, Türkiyənin xam neftə olan tələbatı, demək olar ki, tamamilə idxal hesabına ödənilir. Türkiyədə neftə olan tələbatın daxili hasilat hesabına təminatında ən yüksək nəticə 1969-cu ildə qeydə alınmışdır. Həmin il daxili hasilat ölkə tələbatının 56 faizini təşkil etmişdir [37, s. 59]. Hal-

hazırda isə bu göstərici 8-10 faiz nisbətindədir. 1950-ci ildən bəri Türkiyədə hasil olunmuş neftin ümumi həcmi təxminən 120 mln. ton təşkil etmişdir. Halbuki bu göstərici müasir dövrdə neft hasilatı üzrə öndə gedən dövlətlərin (Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya, İran, Venesuela və s.) bir illik hasilatından da azdır. Türkiyənin kəşf olunmuş neft ehtiyatlarının ümumi həcmi 300 mln. ton belə deyildir. Bununla belə, Türkiyə ümumi illik istehsal gücü 30 mln. tondan artıq olan müasir neft emalı sənayesinə malikdir. Lakin onun xam neftlə təminatı idxal hesabına həyata keçirilir. Ölkənin idxal edilən neftdən asılılığı isə dünya neft bazarında dəyişən qiymətlərin iqtisadiyyata dərhal və ciddi təsir göstərməsinə gətirib çıxarır. Bu amil ayrı-ayrı dövrlərdə (XX əsrin 70-ci illərinin enerji böhranı, 90-cı illərin körfəz böhranı və s.) daha kəskin xarakter alaraq ciddi problemlərə səbəb olmuşdur.

Türkiyənin neft və neft məhsullarının idxalına çəkdiyi xərc 1980-ci ildə 3.7 mlrd. dollar olduğu halda [115], 2005-ci ildə 8.5 mlrd. dollar təşkil etmişdir [84, s. 18]. Artıq 80-ci illərdən başlayaraq, Türkiyənin energetika büdcəsinin yarısından çoxu neft və neft məhsullarının idxalına sərf olunur. Bu hal Türkiyənin iqtisadi inkişafına çəxtərəfli təsir göstərir. Bunun ən əsas təsirlərindən biri ondan ibarətdir ki, ixracdan əldə olunan gəlirlər neft idxalına sərf olunur. Bu da ölkədə valyuta qıtlığına gətirib çıxarır. Sürətlə sənayeləşən Türkiyə bundan ötrü bir sıra xammal və avadanlıqlar da idxal etmək məcburiyyətindədir. Lakin bu kimi həyati əhəmiyyətli məhsulların idxalı çox vaxt valyuta çatışmazlığı səbəbindən reallaşdırıla bilinmir.

İkinci mühüm təsir özünü xarici ödəmələr tarazlığının pozulması və xarici ticarət kəsirinin sürətlə artmasında göstərir. Əgər 1973-cü ildə Türkiyənin xarici ticarət kəsiri 796 mln. dollar, 1977-ci ildə 4.043 mln. dollar idisə [33, s. 100], 2004-cü ildə artaraq 23.8 mlrd. dollar olmuşdur [135].

Üçüncüsü-Türkiyənin xarici borclarının həcmi də xeyli artmışdır. 1973-cü ildə 2 mlrd. dollar məbləğində olan xarici borc, 1978-ci ildə artaraq 14.086 mlrd. dollara [33, s. 100-101], 2005-ci ildə isə 114.3 mlrd. dollara çatmışdır. Hal-hazırda xarici borc Türkiyənin ümumi daxili məhsulunun 40.7 faizini təşkil edir [135].

Dördüncüsü-Neft qiymətlərinin artması Türkiyədə inflasiyanın sürətini artırır. Belə ki, hətta inflasiyanın qarşısının nisbətən alındığı 2004-cü ildə onun göstəricisi 8,6 faiz olmuşdur.

Beşincisi-Neftlə işləyən istilik elektrik stansiyalarının (İES) yanacaq təminatı pozulduğuna görə elektrik kəsilmələri müəyyən vaxtlarda böyük problemlər yaratmışdır. 70-ci illərin sonunda Türkiyədə neftlə işləyən 15 İES vardı [33, s. 99]. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə elektrik enerjisinin əsas hissəsi sənayedə istifadə edildiyinə görə, elektrik kəsilmələri sənaye istehsalının həcminə də mənfi təsir göstərmişdir. Təkcə 1977-ci ildə elektrik kəsilmələri yalnız İstanbulda 6 mlrd. TL istehsal və 1.6 mlrd. TL əlavə dəyərin itirilməsinə səbəb olmuşdur [33, s. 100]. Qeyd edək ki, hal-hazırda Türkiyədə istehsal edilən elektrik enerjisinin 7 faizi neftlə işləyən İES-ları tərəfindən təmin edilir [135]. 1974-cü ildə isə bu göstərici 46,4 faiz olmuşdur [108, s. 142].

Neft Türkiyə üçün təkcə neft emalı sənayesinin xammala təminatında deyil, həm də ümumilikdə ölkənin hərtərəfli inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zaman-zaman həm neftlə zəngin olan region dövlətləri, həm də onun istehsalı üzərində nəzarəti həyata keçirən böyük dövlətlər Türkiyənin iqtisadi inkişafına mane olmaq və bu dövlətlə əlaqədar imperialist məqsədlərinə çatmaq üçün neftdən təzyiqli vasitəsi kimi də istifadə etmişlər.

Qeyd olunanlardan da göründüyü kimi, neft Türkiyə üçün tərəqqi amili rolunu oynayır.

Müasir Türkiyə ərazisində-Bosfor ətrafında, Antalya kör-fəzi rayonunda, Adana çökəkliyi və Hatay zonasında və ölkə-nin bir çox şərq rayonlarında neftin izləri hələ qədim zaman-lardan məlum olmuşdur. XIX əsrin ortalarından neftdən sənaye miqyasında istifadə olunmağa başlanmasında Osmanlı dövlə-tini də bu istiqamətdə işlər görməyə həvəsləndirdi.

Osmanlı imperatorluğu dövründə ilk neft imtiyazı 1887-ci ildə sultan II Əbdülhəmid tərəfindən Əhməd Necati Əfən-diyə İsgəndərun ərazisində verilmişdir [55, s. 217].

Neft kəşfiyyatı işləri ingilis, alman və fransız şirkətləri tə-rəfindən aparılırdı. 1887-ci ildə onlar tərəfindən burada 10 ədəd çox da dərin olmayan axtarış quyuları qazılmış və bun-ların bəzisində qaz nişanələrinə rast gəlinmişdir.

1892-ci ildə "Avropa neft şirkəti" Mərmərə dənizi sahi-lindəki Mürəftə rayonunda kəşfiyyat quyuları qazmağa başla-dı [109, s. 162]. Beləliklə, bu bölgə də neft axtarışı aparılan zonaya çevrildi. 1897-ci ildə müvafiq fərmanla sədrəzəm Xəlil Rifat paşaya Tekirdağ Mürəftə ətrafında neft kəşfiyyatı və ha-silatı imtiyazı verildi. Bununla da, Trakyada ilk quyuyu qazılma-sı 1898-ci ildə Rumıniyadan gətirilən avadanlıqlar və işçilərin köməkliyi ilə həyata keçirildi. Buradakı Qazıköy (Qanos) ad-landırılan 108 metr dərinlikdə qazılmış bir quyuda neft və qaz nişanələrinə rast gəlinmiş və bir neçə ton parafinli neft hasil edilmişdir. Eyni zamanda Şarköy, İstərnə və Mürəftədə Osmanlı bankı ilə Fransa şirkəti tərəfindən daha bir neçə qu-yu qazılmışdır. Bunlardan Şarköy quyusunda 82 m.-də, Mü-rəftə quyusunda isə 74 m.-də neft nişanələrinə rast gəlinmiş, İstərnə quyusu isə 43 metr dərinlikdə tərک edilmişdir. Avropa neft şirkəti isə 1899-cu ildə Londondan mütəxəssislər cəlb edərək analiz aparmış və 1901-1902-ci illərdə Mürəftə buca-ğına bitişik olan Hora Dərədə qazılmış quyuda 89.5 m. dərin-likdə neft aşkar etmişdir. Sonradan isə burada o dövr üçün ol-duqca dərin hesab olunan 350 və 443 metrlik quyular qazıl-mış və bu quyulardan başlanğıcda gündə 2 ton xam neft hasil

edilmişdir. Bu quyulardan 1901-ci ilin sonlarına qədər ümumilikdə 47 ton xam neft hasil olunmuşdur [85, s. 504].

XIX əsrin 90-cı illərindən Osmanlı imperiyası tərkibində olan Orta Şərqi ölkələri neft axtarışında olan xarici dövlətlərin diqqətini çəkməkdə idi. Neft axtarışları ilə məşğul olmaq məqsədi ilə bu bölgələrdə arxeoloji tədqiqatlar adı altında kəşfiyyat işləri aparılırdı. İraqdakı türk hərbi birləşmələrinin sultana göndərdiyi hesabatda qeyd edildiyinə əsasən, almanlardan ibarət olan arxeoloqlar qrupu əslində Mosulda neft axtarışları ilə məşğul olurdu [33, s. 109]. Mosulda zəngin neft yataqları təsbit edildikdən sonra xarici neft şirkətləri və dövlətlər neft imtiyazı əldə etmək üçün mübarizəyə başladılar. İngiltərə öz məqsədlərinə çatmaq niyyəti ilə Osmanlı sultanı ilə olan münasibətlərini yaxşılaşdırmağa başladı və Adana-Mersin dəmir yolu xəttinin inşası lisenziyasını əldə etdi. Buna qarşılıq olaraq Almaniya 1886-cı ildə Bağdad dəmir yolunu tikmək imtiyazına sahib oldu. Bununla da Almaniya dolayısıyla olsa da, neft imtiyazını alırdı. Çünki İstanbuldan Bağdada qədər çəkiləcək 1500 kilometrlik dəmir yolunun bir hissəsi də Mosul ərazisindən keçməli idi və Almaniya yolun hər iki tərəfində 30 kilometrlik məsafədə neft axtarışları aparmaq hüququnu da əldə etmişdi [33, s. 110; 54, s. 87].

Həmin dövrdə ingilislərlə almanların əsl məqsədlərindən xəbərdar olan Osmanlı sultanı II Əbdülhəmid (1876-1909) öz imperiyası tərkibindəki Mosul ərazisində neftin kəşf olunmasına dair xəbərləri gizlətməklə yanaşı, 1890-cı ildə buranı özünün xassə ərazisinə keçirərək şəxsi mülkü halına salmışdı [51, s. 25]. Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətinin sonuna qədər heç bir dövlət Osmanlı imperiyasının hüduqları daxilində olan hər hansı bir neftli sahəyə dair imtiyaz əldə etməyə müvəffəq olmadı. Lakin sultan II Əbdülhəmid hakimiyyətdən devrildikdən sonra onun Mosul üzərindəki xassə mülkiyyəti də ləğv edildi. "Gənc türklərin" bu addımından sonra Mosul-

dakı neftli torpaqlar qısa zamanda xaricilər tərəfindən ələ keçirildi. Lakin Mosulun ərazi baxımından itirilməsinə baxmayaraq, bu bölgənin nefti üzərindəki şəxsi mülkiyyət hüquqlarından istifadə etmək də mümkün hesab olunurdu. Ancaq sultan səltənətinin ləğv edilməsinin ardınca, xanədan mənsublarının Türkiyə vətəndaşlığından çıxarılması və öz vətənlərindən sürgün edilmələri bu hüquqdan istifadə imkanlarını da aradan qaldırdı. Bununla da Mosul neftindən istifadə etmək üçün bu son fürsət əldən verilmiş oldu [51, s. 26]. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə hökuməti Mosulu əldən verməmək üçün bütün diplomatik vasitələrdən istifadə etsə də, sonda Millətlər Cəmiyyətinin qərarını əsas kimi qəbul edərək, 1926-cı il iyunun 5-də İngiltərə ilə Ankarada imzalanmış müqavilə əsasında Mosulu İraqa verdi [33, s. 132; 56, s. 140-141]. Təkcə bir faktı xatırladaq ki, hal-hazırda İraqın ən neftli ərazilərindən biri olan Mosulda, 1965-ci ildə 60 milyon ton neft hasil edilmiş, sonrakı illərdə də hasilatda artım davam etmişdir [51, s. 26].

XIX əsrin sonlarında Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində də neft izləri aşkar olunmuşdur. 1908-ci ildə Almaniya hökumətinin maliyyələşdirdiyi İstanbul-Bağdad dəmir yolu üçün müqavilə imzalanarkən, dəmir yolu xəttinin keçdiyi ərazinin 30 km-lik ətrafında neft kəşfiyyatı aparmaq imtiyazı da Almaniya Bankına həvalə edilmişdi [54, s. 87].

Qeyd edilən kəşfiyyat-axtarış işlərinin aparılmasına baxmayaraq, Türkiyədə sənaye miqyasında neft aşkar edilməmişdi. Aşkar olunan yataqlar az rentabelli idi. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyədə sənaye miqyasında neft axtarışı üçün yeni cəhdlər edilməyə başlandı. 1914-cü ildə "Standart oyl" şirkəti Mürəftə Hoşköy ətrafında geoloji axtarış işləri həyata keçirdi. Elə həmin ildə "Türkiyə neft şirkəti" (Turkish Petroleum Company) adlı şirkət yaradıldı. Onun his-sədarları Almaniya bankı (25% kapital), İngilis-Holland neft

şirkəti olan “Royal Datç-Sell” (25%) və “İngilis-İran neft şirkəti” (50%) idi [109, s. 162].

1914-cü ilin iyun ayında Türkiyə hökuməti İraqın neft imtiyazının Türkiyə neft şirkətinə verilməsini qərara aldı. Lakin müqavilə imzalanmamışdan əvvəl Birinci dünya müharibəsinin başlanması buna mane oldu [73, s. 23]. Müharibə illərində şirkət fəaliyyət göstərmədi. 1918-ci ildə Türkiyə neft şirkətinin hissələri yenidən bölüşdürüldü. Bu bölgü 1920-ci ildə San Remo konfransında rəsmiləşdirildi. Həmin bölgüyə əsasən, Almaniya bankı səhmdarlar sırasından çıxarıldı və şirkətin hissələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi [33, s. 135-136]:

- “İngilis-İran neft şirkəti” -23.75%,
- “Royal Datç-Şell” -23.75%,
- “Fransa neft şirkəti” -23.75%,
- “Standart oyl” -11.875%,
- “Sokoni Vakum” - 11.875%
- Gülbenkyan- 5%

Əslən erməni olan Gülbenkyan London kral kollecini bitirərək mineralogiya və mədən işləri sahəsində mütəxəssis dərəcəsi almışdı. O, Rusiyanın neft sənayesi, Türkiyə və İranda neft hasilatı haqqında demək olar ki, bütün məlumatlara yiyələnmişdi. Gülbenkyan Osmanlı hökumətinin məsləhətçisi kimi XIX–XX əsrlərin hüdudlarında Anadolu və Mesopotamiya ərazisində xarici neft şirkətləri və Almaniya bankının fəaliyyəti haqqında çox yaxşı məlumatlandırılmışdı [110, s. 73].

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində imperialist dövlətlərin Yaxın Şərq neftinə yiyələnmək uğrunda mübarizəsi başlayanda Gülbenkyan vasitəçi kimi göstərdiyi fəaliyyətə görə gəlirdən 5 faiz paya yiyələndi və bununla əlaqədar olaraq ona “Cənab beş faiz” ləqəbi verilmişdi [110, s. 74]. Tez-tez neftlə zəngin ölkələr və neft şirkətləri arasında manevr edən Gülbenkyan, heç vaxt öz şəxsi nüfuzu və Türkiyə neft şirkətindən aldığı beş faizi möhkəmləndirməyi yaddan çıxarmırdı. Nəticə

bundan ibarət oldu ki, özünün heç bir kapitalı və müəssisəsi olmadan, Gülbenkyan konsessiya haqqındakı bütün danışıqlarda iştirak edirdi. Buna isə o, Türkiyəni və orada kəşf olunan neft yataqları haqqında məlumatları müstəsna dərəcədə bilməklə nail olurdu. Çox güclü rəqiblərini yola gətirmək üçün heç bir imkanı olmadıqda Gülbenkyan, hətta gizli müqavilələri aşkara çıxarmaqla da hədələyirdi [110, s. 74]. Beləliklə də, Osmanlı dövlətinin adından hərəkət edən Gülbenkyan, bundan öz şəxsi mənafeyi naminə istifadə edərək böyük nüfuzə sahib olmuşdu. 1927-ci ildə Mosulda neft kəşf olunduqdan sonra Türkiyə neft şirkətinin adı dəyişdirilərək “İraq Neft Şirkəti” kimi müəyyənləşdirildi. 1914-1918-ci illərdə Türkiyədə neftin geoloji axtarış işləri əsasən almanlar tərəfindən aparılırdı. Almanlar da Türkiyə neftinə ilk maraq göstərənlərdən olmuşlar. Hələ 1905-ci ildə alman mütəxəssisi Piner Türkiyənin bir sıra ərazilərində tədqiqatlar aparmış və Tuz-Çarmati, Kiffi, Qaqara və Nimrud ərazilərində neftin ilkin əlamətlərinə rast gəlinmişdir. Lakin onun tədqiqatları çox primitiv xarakter daşımışdır [109, s. 162].

Birinci dünya müharibəsindən sonra Türkiyə ərazisində neft kəşfiyyatını həyata keçirmək və bu sahədə hakim mövqə tutmaq uğrunda mübarizə yenidən canlandı. Türkiyə ərazisində neft tapmaq ümidi bir sıra xarici neft şirkətlərinin diqqətinin bura yönəlməsinə gətirib çıxardı. 1919-cu ildə Türkiyə ərazisində yunan və türklər arasında müharibə getdiyi bir vaxtda, “Standart oyl” şirkəti yunanlar tərəfindən işğal olunmuş Mürəftə ərazisində neft-kəşfiyyatı işləri aparmışdı. Bu şirkət Türkiyədə milli-azadlıq hərəkatı qalib gəldikdən sonra başladığı bu işi davam etdirmək üçün konsessiya almaq istəsə də, Türkiyə hökuməti bu məsələdə ona etiraz etdi. 1922-ci ildə isə professor Qrancean Fransanın “Omnium” şirkətinin tapşırığı və türkiyəli mütəxəssislərin iştirakı ilə Cizrədən Şirnakə qədər 100 min hektar ərazidə tədqiqat işləri həyata keçirdi. Bu şirkət neft mənbələrinin işlənilməsi üçün konsessiya

almağa cəhd göstərsə də, Türkiyə hökuməti buna icazə vermədi [101, s. 171].

1923-cü ilin apreliyində TBMM ehtiyatda olan amerikan admiralı Artur Çesterə ümumi uzunluğu 4.5 km olan dəmir yollarının tikintisi ilə bağlı 99 il müddətinə konsessiya verdi. Bu konsessiya Mosulun neftli rayonları ilə əlaqədar İngiltərə və Fransa'nın neft maraqlarına zərbə vururdu. Bundan əlavə, Amerikan neft maqnatlarının təmsilçisi olan A.Çester Türkiyə hökumətinə neft kəşfiyyatı üçün konsessiya almaq məqsədilə də müraciət etmişdi. Fransa bu məsələdə Türkiyəyə qarşı çıxdı. Əslində, işin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, hələ 1914-cü ildə Fransa da Türkiyədə dəmir yolları ilə əlaqədar konsessiya almışdı. Lakin Türkiyə öz mövqeyini onunla əsaslandırır ki, fransız konsessiyası Türkiyə parlamenti tərəfindən təsdiq edilməmişdir və buna görə də əsassızdır [109, s. 163]. A.Çesterin konsessiyası ABŞ-da səs-küyə səbəb oldu. Son nəticədə A. Çesterin planları reallaşmadı.

Türkiyədə milli-azadlıq hərəkatının qələbəsi və respublika elan olunmasından sonra ölkə daxilindəki neftli ərazilərin kəşf edilməsi hökumətin əsas prinsiplərindən biri olaraq qəbul edilmiş və Lusius adlı xarici mütəxəssis müqavilə əsasında bu işə cəlb olunmuşdu. Bu mütəxəssisin hazırladığı hesabatlar daha sonra aparılan işlər üçün təməl rolunu oynamışdır. 1926-cı ildə Mürəftə ətrafında bir qisim ərazi üzərində isə Həsən Mustafa adlı bir şəxsə, neft kəşfiyyatı işləri aparmaq üçün lisenziya verilmişdi. Bunlardan, ikinci qisim ərazidə axtarış üçün hazırlıqlar tamamlanmış, lakin quyu qazılmasına hökumət icazə vermədiyi üçün işlər dayandırılmışdı [73, s. 23].

Dövlət tərəfindən milli sənayenin həvəsləndirilməsi və dövlət müəssisələrinin yaradılmasını nəzərdə tutan etatizm siyasətinin əsasında xarici kapital tədricən ölkədən çıxarılmış və dövlət, konsessiya müəssisələrinin yarından çoxunu milliləşdirmişdi. Bundan əlavə ölkənin təbii resurslarını, o cümlədən neft yataqlarını öyrənmək, neft işi ilə əlaqədar elmi

və texniki kadrlar hazırlamaq məqsədilə elmi müəssisələr yaradılmışdı. Xaricdən mütəxəssislərin cəlb edilməsi də bu məqsədə xidmət edirdi.

1927-ci ildə fransız P. Forjo Türkiyə hökumətindən Şərqi Anadoluda neft kəşfiyyatı üçün konsessiya aldı. Konsessiya işləri ilə əlaqədar, o, Sarbonna universitetinin professoru, geoloq L. Bertran və Türkiyə geoloqları Malik bəy və Həmid Hafiz bəyi işə cəlb etdi. Onlar yerli əhalinin kustar üsulla neft hasil etdikləri Ərzincan, Memaxatun və Bayburt şəhərləri arasındakı ərazidə neft axtarışları apardılar. Hələ 1914-cü ildə burada "Standart oyl" və "İngilis-İran neft şirkəti" tədqiqatlar aparmış, lakin heç bir nəticə əldə edə bilməmişdilər. P. Forjonun da işi bu aqibətlə nəticələndi [109, s. 163].

1927-ci ildə Van vilayətinin Muradiyə qəzasında olan Kürzot adlı yerdə E. Mayenin neft kəşfiyyatı lisenziyasına sahib olduğu sahədə axtarış-tədqiqat işləri aparılsa da müsbət nəticə əldə olunmadı. 1928-ci ildə "Standart oyl" şirkətinin göndərişi əsasında, amerikan neft geoloqu Ş. Meyson türklərlə birlikdə Mürəftə, Boyabat və Mardin-Cizrə bölgələrində geoloji və neft-kəşfiyyat işləri apardı. Ş. Meyson apardığı tədqiqat nəticəsində belə qərara gəldi ki, bu öyrənilmiş rayonlarda bəlkə də az miqdarda neft ehtiyatları var, lakin bunlar sənaye əhəmiyyəti kəsb etmir. Buna görə də xarici neft şirkətlərinin bura kapital qoymalarının heç bir əhəmiyyəti yoxdur [101, s. 172].

Xarici mütəxəssislərin ümitsiz yanaşmaları heç də Türkiyə hakim dairələrini ruhdan salmadı. Neft kəşfiyyatı işlərinin davam etdirilməsi ilə yanaşı yerli mütəxəssislərin hazırlanması işinə də diqqət yetirilirdi. Lakin onların sayı çox az idi. Buna görə də, o dövrdə Amerikan şirkətlərinin birində neft mühəndisi kimi fəaliyyət göstərən türk gənci olan Cavad Eyyub Taşman səfirlik vasitəsi ilə onun işlədiyi şirkətdən bir il müddətinə icazə alınmaqla Türkiyəyə dəvət olundu. 1929-cu ilin əvvəlində Türkiyəyə gələn C.E.Taşman gənc türk

mühəndisləri ilə birlikdə Mürəftə ətrafı və cənub-şərqi Anadoluda tədqiqatlar aparmışdı [73, s. 23-24].

Belə bir vəziyyətdə, bir tərəfdən dövlətin maraqlarına tam cavab verən neft kəşfiyyatı işlərinin genişləndirilməsi sahəsində daha böyük imkanlar açan, digər bir tərəfdən isə neft işinə xaricilərin müdaxilə etməsini məhdudlaşdıran yeni bir qanunun qəbul edilməsinə tələbat yaranmışdı. 1933-cü il mayın 20-də qəbul olunmuş 2189 sayılı qanun da məhz bunları reallaşdırmaq məqsədi daşımışdır. Bu qanun faktik olaraq neftin kəşfiyyatı və istehsalı sahəsində dövlət inhisarını formalaşdırdı. Cavad Eyyub Taşmanın başçılığı ilə "Neft kəşfiyyatı və hasilatı" idarəsi yaradıldı. Həmin il Mardin-Diyarbəkr-Siirt-Cizrə rayonlarına ekspedisiyalar da göndərildi. Bu ekspedisiya üzvləri belə qərara gəldilər ki, həmin ərazilərdə sənaye miqyasında neft ehtiyatı yoxdur [101, s. 172-173]. Lakin bu nəticələr onları ruhdan salmadı və hətta neft kəşfiyyatı işlərinin həcmi xeyli artırıldı. 1934-cü ilin payızından 1936-cı ilin yayınadək keçən müddət ərzində Türkiyədə, həmin dövrə qədər ən dərin hesab olunan Basbirin quyusu (1327 m.) qazıldı. Quyunun qazılması davam etdirildiyi bir vaxtda -22 iyun 1935-ci ildə qüvvəyə minmiş 2804 sayılı qanunla Mədən Tədqiqat və Axtarış İnstitutu (MTA) yaradıldı. Bunun nəticəsində, neft kəşfiyyatı və qazma fəaliyyətlərinin bu idarə tərəfindən həyata keçirilməsinə başlandı. Basbirin quyusu tərک edildikdən sonra ikinci neft quyusu Midyatın şimalında Hermis kəndi yaxınlığında qazılmağa başlanmışdı.

1937-ci ilin əvvəlindən qazılmağa başlanmış Hermis-1 quyusu 1938-ci ilin ortalarında 942 metr dərinlikdə tərک edildi. Üçüncü dərin quyu olan Kerbentdə isə 1938-ci ilin payızından başlayan qazma işləri 1939-cu ilin aprelində 1031 metr dərinlikdə dayandırıldı [73, s. 24]. Bununla belə, Basbirin və Hermis quyularındakı qazma işlərinin hər birinin iyirmi ay sürməsinə qarşı, bu quyunun 6 aydan da az bir

vaxtda qazılıb başa çatdırılması qazma işlərindəki təcrübənin inkişaf göstəricisidir.

Neft-kəşfiyyat işləri Cənub-Şərqi Anadolu bölgəsi ilə yanaşı Trakyada da aparılırdı. Buradakı Hoşkoy adlanan ərazidə 1935-ci ilin iyun-oktyabr ayları ərzində kəşfiyyat məqsədilə 54-136 metr dərinliklərində 4 quyu qazılmışdı. Lakin burada da sənaye əhəmiyyətli neft aşkar edilməmişdi. Növbəti il daha dərin qazma işləri aparmaq üçün bura yeni avadanlıqlar gətirilmiş və 1936-cı ilin aprelində Mürəftə-1 quyusu qazılmağa başlanmışdır. Lakin bu quyu da 157 metr dərinlikdə tərک edilmişdir. Bundan əlavə, burada daha 7 ədəd quyu qazılmış və rentabelli olmadıqlarına görə 1937-ci ilin aprelində Mürəftə ərazisində qazma işləri dayandırılmışdır [73, s. 25].

1934-cü ildə ilk dəfə olaraq Ramandağda neft kəşfiyyatı üçün təklif irəli sürülmüşdür. Bu sahədə ilk geoloji tədqiqat işləri 1937-ci ildə başlanmışdır. Nəticədə, Zivik kəndi yaxınlığında bir quyu qazmaq təklif olunmuşdu. 1939-cu ilin iyulundan 1940-cı ilin mayınadək MTA tərəfindən 1052 metr dərinliyinə qədər Raman-1 adlı quyu qazıldı. 1940-cı il aprelin 20-də bu quyuda 1048 metr dərinlikdə neft aşkar olundu. İlk günlərdə hasilat 11 ton/ gün idi.

Cənub-Şərqi Anadoluda Dəclə çayının yuxarı axarlarında yerləşən Ramanadağda sənaye əhəmiyyətli neftin aşkar olunması Türkiyə ictimaiyyətində böyük rəğbət doğurmuşdu. Türkiyənin o vaxtkı baş naziri doktor Refik Saydam və iqtisadiyyat naziri Hüsnu Çakir də Ramana getmişdilər [101, s. 173].

Faktiki olaraq Ramandağ Türkiyənin ilk neft mədəni oldu. Burada neftin aşkar olunması hökuməti kəşfiyyat işlərini genişləndirməyə həvəsləndirdi. Ramandağda ardıcıl bir neçə quyu da qazıldı. Lakin dərin kəşfiyyat quyularının qazılması üçün böyük həcmdə vəsaitə ehtiyac var idi. Dövlət xəzinəsi bunun öhdəsindən gəlmək üçün kifayət qədər imkanlara malik olmadığına görə, burada işlər ləng gedirdi. Eyni zamanda

quyulardan hasil edilən neftin həcmi də getdikcə aşağı düşürdü. Buna görə də ərazinin tərk edilməsi məsələsi qaldırıldı. 1944-cü ildə amerikan mütəxəssisləri bu regionda neftin az və kəşfiyyat aparmağın mənasız olduğunu bildirdikdən sonra Ramandağdakı işlər dayandırıldı. Lakin Türkiyə mütəxəssisləri ümidlərini itirməyərək bu nəticə ilə razılaşmadılar. 1944-cü ildə MTA elmi-tədqiqat institutunun neft şöbəsinin rəhbəri H. Q. Ener özünün cavabdehliyi ilə Ramandağda yeni ekspedisiya təşkil etdi. Eyni zamanda, hökumət tərəfindən MTA institutunun direktoru İhsan Barentanın rəhbərliyi ilə bura ikinci qrup da göndərildi. Bu qrupda həm yerli, həm də xaricdən gəlmiş neft kəşfiyyatı mütəxəssisləri vardı [101, s. 174]. Lakin İkinci dünya müharibəsi illərində də vəsaitin çatışmaması səbəbindən neft sənayesini inkişaf etdirmək mümkün olmadı. Yalnız müharibədən sonra Ramandağda aparılan neft-kəşfiyyat işlərində canlanma yarandı. Belə ki, 1945-ci ilin fevralından 1946-cı ilin dekabrınadək keçən müddət ərzində burada “Raman-8” quyusu (1361 metr) qazıldı. Gündə 28 tonla başlanan neft hasilatı sonradan 70 tona qədər artırıldı.

Bu, həmin dövrə qədər Türkiyədə aparılmış neft-kəşfiyyat işlərinin ən uğurlu nəticəsi idi və ölkədə böyük əks-səda doğurmuşdu. Hətta prezident İ.İnönü də Ramandağa səfər edərək aparılmış işlərlə yerində tanış olmuşdu. Bu münasibətlə də 1947-ci ilin noyabrdan – 1948-ci ilin fevralına qədər qazılmış 1338 metr dərinliyi olan və neft aşkarlanmış “Raman-9” quyusuna “İnönü quyusu” adı verilmişdi. Bu quyudan əvvəlcə gündə 40-50 ton, sonradan isə 70 ton neft hasil olunmuşdu [73, s. 25].

Əldə olunan uğurlar böyük olmasa da, tədricən Türkiyə hökumətini neft yataqlarının kəşfiyyatı və istismarına daha çox diqqət ayırmağa vadar edirdi. Bu məsələdə Türkiyədəki geoloji-kəşfiyyat işlərinə maraq göstərən xarici neft şirkətlərinin potensialından da istifadə etməyə diqqət göstərilirdi.

1947-ci ildə amerikan mütəxəssisləri Adana, Mersin, İsgəndərün, Kozan, Zonquldağ və Frakiyada neft kəşfiyyatı işləri həyata keçirdilər. Bir sıra digər amerikan şirkətləri də Mersin, Adana və Ceyhan rayonunda geoloji-kəşfiyyat işləri aparmaq arzusunda olduqlarını bildirdilər. Müqavilə şərtləri daxilində ABŞ-ın “Drilling and eksploreysn kompani of Dallas” şirkəti Ramandağda kəşfiyyat işləri həyata keçirdi [109, s.164].

1951-ci ildə Ramandağ-Diyarbəkr rayonunda ikinci neft yatağı olan Qarzan kəşf edildi. Burada 1950-ci ilin noyabrından qazılmağa başlayan “Qarzan-2” quyusu 1951-ci ilin iyununda başa çatdırıldı. Burada aşkar olunan neft Ramandağdakı neftdən daha keyfiyyətli olması ilə seçilirdi. Belə ki, əgər Ramandağda hasil olunan neftin nisbi çəkisi ağır (0,934) və tərkibindəki benzin 7 faizə qədər idisə, Qarzandakı neftin nisbi çəkisi yüngül (0,890), tərkibindəki benzin isə 16 faizə qədər idi [109, s. 164].

1951-ci ildə Adanada qazılmağa başlayan “Hocalı-2” quyusu 1952-ci ildə 3158 metr dərinliyə çatdırılmış, lakin neft aşkar olunmadığı üçün tərk edilmişdi. Bu quyuyu o dövrə qədər qazılmış ən dərin quyuyu idi. İsgəndərün-Çengen-1 nömrəli quyuyu 1951-ci ildə yenidən qazılmağa başlamış, lakin 1444 metrədək qazıldıqdan sonra neft aşkar olunmadığına görə tərk edilmişdi [73, s. 27].

1951-1953-cü illərdə Türkiyədə MTA tərəfindən aparılmış axtarış-qazma işlərində əsas diqqət Ramandağ və Qarzan sahələrinə yönəldilmişdir. Bununla yanaşı, 1954-cü ildən müxtəlif bölgələrdə tədqiqatlar aparılmış və Antalya-Mut bölgəsindəki işlərlə Orta Anadolu, Malatya və Mərmərə dənizinin cənubunda neftin ola biləcəyinə dair məlumatlar qiymətləndirilmişdir.

Beləliklə, Türkiyədə neft kəşfiyyatı və hasilatı işlərinə dövlət quruluşu olan MTA elmi-tədqiqat institutunun cavabdehlik daşdığı dövr ərzində (1934-1954-cü illər) əksəriyyəti Trakya və cənub-şərqi Anadoluda olmaq şərti ilə cəmi 95 neft

quyusu qazılmışdır. Bunların nəticəsində isə Raman və Qarzan neft yataqları aşkar olunmuşdur.

Cəmiyyətin həyatında neftin rolunun genişlənməsi və neftə tələbatın artması şəraitində 1954-cü ildə martın 7-də Türkiyədə 6326 sayılı neft qanunu və 6327 sayılı Türkiyə Petrolları Anonim Ortaqlığı qanunu qəbul olundu. Hər iki qanun martın 16-da qüvvəyə mindi. 6326 sayılı qanunla neft sənayesində dövlət inhisarına son qoyuldu və xarici kapital yerli kapitalla bərabər şəkildə neft sənayesinin bütün sahələrində təmsil olunmaq hüququnu əldə etdi. Qanunun 45-ci maddəsinə əsasən, Türkiyə ərazisi 9 neft sahəsinə bölündü. Bu zonalarından 7-də sahələr xaricilərə konsessiyaya verilməli, qalanları isə bağlı qalmalı idi. Birinci zona Mərmərə dənizi rayonu, ikinci Ankara, üçüncü Sivas, dördüncü Ərzurum, beşinci Siirt, altıncı Qaziantep, yeddinci Adana, səkkizinci Antalya və doqquzuncu zona isə Egey dənizi rayonu idi [101, s. 176]. Qanuna müvafiq olaraq, üçüncü (Sivas) və dördüncü (Ərzurum) zonalar, milli təhlükəsizlik əsas götürülərək həm xarici şirkətlər, həm də TPAO üçün bağlı saxlanıldı. Bu iki zonada geoloji və geofiziki araşdırmalar MTA tərəfindən aparılmalı idi. Neft qanununun qüvvəyə minməsindən sonra MTA açıq zonalarda əvvəllər başladığı və hələ bitirmədiyi axtarış işlərini yekunlaşdıraraq, qapalı bölgələrdə fəaliyyət göstərməyə başladı [33, s. 157]. TPAO yaradıldıqdan sonra isə MTA neftlə əlaqədar texniki heyətinin böyük əksəriyyətini ona verdi.

1968-ci ilə qədər Sivas və Ərzurum zonaları axtarış və hasilat üçün saxlanılmışdı. Həmin il oktyabrın 12-də verilmiş 6/10881 sayılı qərarname ilə əvvəlki qərarname qüvvədən düşmüş və 1969-cu il fevralın 1-də verilmiş 13116 sayılı qanunla bu zonalarda fəaliyyət üçün açıq elan olunmuşdur. Sonradan daha iki zonanın əlavə edilməsi ilə neft zonalarının sayı 11-ə çatdırılmış və şimal-şərqi Anadoluda kiçik bir bölgə istisna olmaqla bütün zonalar axtarış işləri üçün açılmışdır [33, s. 157-158].

Türkiyənin keçmiş dövlət müəssisələri naziri S.Yırcalı mətbuat konfransında bildirmişdir ki, “hökumət tərəfindən bu qanun layihəsinin qəbul edilməsində məqsəd, varlığına qəti şəkildə əmin olduğumuz neft mənbələrimizin qısa müddətdə, ölkəmizin maraqları üçün istifadə olunması naminə Türkiyə və xarici kapital nümayəndələrinə neft kəşfiyyatı və hasilatı ilə məşğul olmağa şərait yaratmaqdan ibarətdir” [101, s. 177].

Qanuna əsasən, xarici şirkətlərə neft sahəsinə kapital qoymaq, gəlirləri transfer etmək, işə öz texniki heyətini cəlb etmək və s. hüquqlar da verildi. Neft kəşfiyyatı aparmaq üçün konsessiyalar 6 il müddətinə verilməli idi. Əgər ehtiyac olardısı bunun müddəti, ümumilikdə 4 il olmaqla iki dəfə artırıla bilərdi. Buna əsaslanan xarici, ilk növbədə isə amerikan neft şirkətlərinin Türkiyə iqtisadiyyatının bu sahəsinə marağı və təmsil olunmaqları xeyli gücləndi. 1955-ci ildə başda “Esso Standart (Terki) İnk” və “Royal Datç-Şell” olmaqla 4 xarici neft şirkəti Türkiyəyə gələrək 12 axtarış lisenziyası aldı. Türkiyədə fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətlərinin sayı 1956-cı ildə 13-ə, 1957-ci ildə 15-ə, 1958-ci ildə isə 17-yə yüksəldi [34, s. 198]. Nəticədə qanunun qüvvəyə minməsindən sonrakı qısa vaxt ərzində 15-i amerikan, 2-si alman, 1-i holland və 1-i qarışıq (amerikan-türk) olmaqla 19 xarici neft şirkəti Diyarbəkır, Mardin, Urfa, Ankara və Suriya ilə sərhəd vilayətlərində kəşfiyyatı üçün 200-dən çox lisenziya aldılar [101, s. 177]. Artıq 1959-cu ildə Türkiyədə 21 xarici neft şirkəti 10 mln. hektarlıq bir ərazi üzərində 216 axtarış lisenziyası ilə fəaliyyət göstərməkdə idi [34, s. 198-199].

Amerikanın “Tayd uoter assoşieyted oyl” şirkəti ümumi sahəsi 99200 ha (Mardin rayonunda 49200 ha sahə, Urfa rayonunda 50 min ha sahə) olmaqla iki lisenziya əldə etmişdi.

“D.D.Feldman oyl ənd qəs” adlı amerikan şirkəti üç lisenziya almışdı. Bunlardan biri Qaziantepdə (50 min ha

sahə), ikisi isə Antalyada (ümumi sahəsi 99047 ha) olmaqla ümumilikdə 149047 ha sahəni əhatə edirdi.

Amerikanın “Esso Standart (Terki) İnk” şirkəti ümumi sahəsi 248864 ha olmaqla beş lisenziya əldə etmişdi ki, bunlardan dördü cənubi və mərkəzi Türkiyə vilayətlərində yerləşirdi.

İngilis-Holland şirkəti olan “Royal Datç-Şell” iki lisenziya sahibi olmuşdu. Bunlardan biri Diyarbəkrlə Mardin arasında yerləşirdi və sahəsi 49944 ha (ümumilikdə 99918 ha) idi [101, s. 177].

1955-ci ildə amerikan, ingilis və alman geoloqları türk mütəxəssislərinin iştirakı ilə Frakiyada Keşan və Uzunkörpü arasındakı rayonda neft mənbələri aşkar etmək üçün araşdırmalar aparmışdılar. 1956-cı ilin ortalarında isə artıq Frakiyada yeddi neft şirkəti kəşfiyyat işləri üçün lisenziya almışdı. Bunlar “Amerikan oversiz petroleum ltd.” şirkəti, “Royal Datç-Şell”, Almaniya Federativ Respublikasının “C. Deylmann Berqbau” şirkəti, Amerikanın “Esso Standart (Terki) İnk”, “Tayd uoter assoşeyted oyl”, “Xaski oyl”, Türkiyənin “İstanbul neyçral qəs” şirkətləri idi. Beləliklə, müxtəlif regionlar üzrə lisenziya alan neft şirkətlərinin sayı getdikcə artmışdı. Təkcə 1957-ci ildə Türkiyə hökuməti, neft kəşfiyyatı üçün 35 yeni lisenziya vermişdi [109, s. 166].

Ümumiyyətlə, bu Türkiyə hökuməti tərəfindən düşünülmüş şəkildə atılmış addım idi. Hələ Türkiyədə 6326 sayılı neft qanununun layihəsi müzakirə edilərkən, Dövlət müəssisələri nazirliyi nəzdindəki komissiya lisenziya almaq məsələsində xarici şirkətlər arasında rəqabət şəraitinin yaradılması məsələsini də xüsusi olaraq nəzərdən keçirmişdi. Hökumət xarici neft şirkətləri arasında rəqabət yaratmaqla yeni, zəngin neft yataqlarının kəşf olunmasına, ümumilikdə isə neft sənayesinin tezliklə yüksək inkişafına nail olunmasına ümid edirdi. Lakin xarici neft şirkətləri bu ümidləri doğrultmağa yox, daha

çox qazanc əldə etməyə çalışırdılar. Bu qazancı isə onlar böyük xərc tələb edən və baha başa gələn Türkiyə nefti hesabına deyil, buranın neft bazarını ələ keçirtməklə əldə etmək istəyirdilər. Buna görə də xarici şirkətlər Türkiyə hökumətindən çoxlu sayda və böyük sahələri əhatə edən neft kəşfiyyatı lisenziyaları alırdılar. Sonra isə bu şirkətlər və onların göndərdiyi mütəxəssislər Türkiyədə neftin demək olar ki, olmaması haqqında mif yaradır, aşkar etdikləri neft yataqlarını düşünölmüş şəkildə gizlədir və ya onlardakı ehtiyatların həcmının az olduğunu bildirirdilər. 1954-1970-ci illər arasında 44 xarici şirkət Türkiyəyə də gələrək neft axtarırları ilə məşğul olmuş və tədqiqat işləri apardıqları sahələrdə neft olmadığını bəyan etmişdilər. 1970-ci ilin sonunda Türkiyədə fəaliyyət göstərən 13 xarici neft şirkəti 120 ədəd lisenziyaya sahib olmaqla 57.038 km² sahədə kəşfiyyat-axtariş işləri ilə məşğul olurdu [35, s. 148-149].

Ümumilikdə, 1950-1970-ci illərdə xarici neft şirkətləri üçün öz vəsaitlərini Türkiyədə neft axtarırlarına xərcləmək yox, nefti xaricdən gətirərək burada inhisar qiymətləri ilə satmaq daha əlverişli idi [108, s. 141]. Bu vəziyyətin türk ictimaiyyətində haqlı narazılıq doğurduğunu görən xarici ekspertlər, sonradan Türkiyədə mühüm neft ehtiyatlarının olduğunu etiraf etməyə məcbur oldular. Belə ki, Türkiyə prezidenti Cəlal Bayar Amerikaya səfəri gedişində Parsons şirkətinin Türkiyənin bir çox rayonlarında, o cümlədən Şərqi Frakiyada olmuş mütəxəssisləri ilə danışıqlar apararkən onlar bildirmişdilər ki, Frakiyadakı Lileburqaz və Mürəftə ərazisində zəngin neft ehtiyatları vardır. Bundan əlavə, 1958-ci ilin sonlarında yeddi ay davam etmiş geoloji tədqiqatlar nəticəsində "Mobayl oyl of Amerika" şirkəti Adana rayonunda neft yatağı aşkar etdiyini bildirdi [101, s. 179]. Beləliklə, xarici kapitalın istəklərinin əksinə olaraq, Türkiyə hökuməti neft yataqlarının aşkar edilməsi sahəsində müəyyən uğurlar əldə etdi. 1954-1960-cı illərdə Türkiyəyə gələn xarici neft şirkətləri axtariş işlərində

daha böyük paya sahib olmuşdular. 1959-cu ildə bütün geoloji işlərin 90, geofiziki işlərin 79, quyu qazılmasının isə 59 faizini xarici neft şirkətləri reallaşdırmışdılar [34, s. 207]. Lakin 1960-cı ildən sonra vəziyyət dəyişilmiş və xarici neft şirkətləri fəaliyyətlərini dayandıraraq Türkiyədən çıxıb getdilər. 1960-cı ildə “Esso”, 1961-ci ildə “AMOSEAS”, “Deylmann”, “İstanbul neyçral qəs”, “Gilliand”, “Marmara Petroleum”, “D.D.Feldman” kimi xarici neft şirkətləri Türkiyədən getdilər. 1964-cü ildə “Texaco” şirkəti digər bir şirkətlə müştərək şəkildə 25 axtarış lisenziyasına sahib olduğu halda, heç bir neft kəşfiyyatı aparmadan Türkiyəni tərk etmişdi [34, s. 208].

Xarici şirkətlərlə yanaşı, Türkiyə hökuməti də neft yataqlarının kəşf edilməsi üçün böyük səy göstərirdi. Dövlət adından bu işləri həyata keçirmək üçün 1954-cü il martın 7-də qəbul olunmuş 6327 sayılı qanuna müvafiq olaraq “Türkiyə Petrolları Anonim Ortaqlığı” (TPAO) şirkəti yaradıldı. TPAO-nun qurulmasında məqsəd, neft qanununun müddəalarına uyğun olaraq Türkiyədə neft əməliyyatlarını həyata keçirmək, zəruri miqdarda neft və neft məhsulları alıb-satmaq və fəaliyyət mövzusunda daxil olan işlər üçün hər növ ticarət əməliyyatları aparmaq fəaliyyəti ilə bağlı olaraq ticarət şirkətləri qura bilmək, Türkiyə və xaricdə qurulmuş bu cür şirkətlərdə iştirak edə bilməkdir (maddə-2). Şirkətin əsas sərmayəsi hər biri 1000 lirə qiymətləndirilən 150 min səhmdən (150 mln. TL) ibarət idi və bu ümumi heyətin qərarı ilə artırıla bilərdi (maddə-3). Dördüncü maddəyə əsasən, bu səhmlərdən 51%-i (“A” qrupu) xəzinəyə məxsus olmalı idi. 49%-i (“B” qrupu) isə ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslərə verilə bilərdi [73, s. 35].

Beləliklə də Türkiyə hökuməti formal şəkildə nəzarət paketinə sahib olaraq, TPAO-nun fəaliyyətinə rəhbərlik etmək imkanı əldə etmişdir.

TPAO 1954-cü il martın 7-də qurulsa da həmin ilin may ayında keçirilən seçkilərlə əlaqədar onun təşkilatlanması gecikdi. 1954-cü ilin sentyabrında hökumətlə konsorsium

arasında TPAO-nun təşkili ilə əlaqədar müqavilə imzalandı. Konsorsiumun tərkibinə aşağıdakı bank, firma və şirkətlər daxil idi: “Əməkli Sandığı” (41 mln. TL Kapitalla), “İşçi bankı” (10 mln. TL), “Etibank” (5 mln. TL), “Sumerbank” (5 mln. TL), “Tikinti-kredit bankı” (1mln. TL), Ankara sığorta şirkəti, Anadolu sığorta şirkəti, İstaş şirkəti, Əhməd Feyzi və Fəxri Diriker firmaları və s. [101, s. 180-181].

Beləliklə, TPAO 1954-cü il dekabrın 10-da 1379 nəfərlik heyət və 150 mln. TL ilkin sərmayə ilə öz fəaliyyətinə başlamış oldu. Türkiyənin yeganə milli neft şirkəti olmaqla, TPAO neftin kəşfiyyatı, hasilatı və emalı ilə məşğul olurdu. Bu şirkət ölkənin öz neft sənayesini yaratmağa səy göstərən milli burjuaziyasının maraqlarının təminatçısı oldu. TPAO həmin dövrdə qurulmaqda olan Batman neft emalı zavodunun ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə Qarzan sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün 1956-cı ilin oktyabrında “Qarzan-17” nömrəli quyunun qazılmasını həyata keçirməyə başladı. Üç ay sonra burada 1422-1452 metr arasında neft aşkar olundu [73, s. 36].

1956-cı ilin sonunadək TPAO neft axtarışlarına 25.5 mln. TL pul xərcləmişdi. İki ildən sonra isə bu məbləğ 80 mln. TL-dək artmışdı. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1935-1950-ci illərdə MTA İnstitutu neft axtarışları üçün cəmi 50 mln. TL pul xərcləmişdi. 1954-1960-cı illərdə TPAO 73 quyu qazmışdı ki, bunlardan da 43-də neft aşkar olunmuşdu. Özünün uğurlu fəaliyyətləri nəticəsində TPAO gündən-günə möhkəmlənmiş və hal-hazırda global iqtisadiyyata qoşulan ən böyük 50 şirkət arasında yer tutmuşdur. Şirkətin kapitalı ildən-ilə artaraq, 1983-1984-cü illərdə 500 mln. TL, 1989-cu ildə 1 trl. TL, olduğu halda 1991-ci ildə 3 trl. TL-nə yüksəlmişdi. 2005-ci ildə isə TPAO-nun nizamnamə kapitalı 450 mln. YTL olmuşdur [70].

1954-2004-cü illərdə Türkiyədəki geoloji işlərin 70, geofiziki işlər və quyu qazılmasının isə 76%-i TPAO tərəfindən

həyata keçirilmişdir. Bu fəaliyyətlər nəticəsində TPAO, Türkiyənin ümumi xam neft hasilatının 55, təbii qaz hasilatının isə 93 faizini yerinə yetirmişdir [70].

1954-1997-ci illər arasında Türkiyə ərazisində aşkar edilmiş 95 neft yatağından 61-i, 14 qaz yatağından isə 11-i TPAO-ya məxsus olmuşdur [114].

TPAO tərəfindən kəşf olunan ilk neft Germik-1 quyusunda aşkar olmuşdur. Bu quyuyu 1957-ci ilin iyunundan 1958-ci ilin 2 aprelinə qədər olan müddət ərzində 2015 metr olmaqla qazılmış və neft yatağı aşkar edilmişdir. Germik-1 quyusunun yerləşdiyi sahənin şimalında lisenziyaya sahib olan Mobil şirkəti bu kəşfin nəticələrinin özü üçün faydalı olmasını nəzərə alaraq çəkilən xərclərin yarısını ödəməyə razılıq vermişdi. TPAO 1960-cı illərə qədər axtarış fəaliyyətlərini Batman ətrafında apardığı halda, 1960-cı ildə Orta Qara dəniz bölgəsində, Sinop ilində 2176 metr dərinlikdə quyuyu qazmış və fəaliyyət dairəsini genişləndirmişdir. 1961-ci ildə isə TPAO tərəfindən Türkiyənin ən böyük neft ehtiyatı olan qərbi Raman sahəsi kəşf olunmuşdur [70].

Türkiyədə 1960-cı il çevrilişi və 1961-ci il Konstitusiyasının qəbulu ilə ölkədə açıq fəaliyyət göstərən və Qərblə əlaqələri hədəfə alan ifrat sol cərəyanlar etibarlı olmayan bir siyasi şəraitin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. 1963-cü ildən başlayan Kipr məsələsi ilə əlaqədar olaraq, ABŞ ilə olan münasibətlərdə getdikcə soyuqluq yaranmağa başlamışdır. Bu arada sol yönümlü mətbuatda özünə yer tapan neft sənayesinin milliləşdirilməsi ilə bağlı istəklər seçki və siyasi partiya proqramlarına daxil olmuşdur. Bütün bunlar da Türkiyədə neft axtarışlarının aparılması işinə öz mənfi təsirini göstərirdi [42, s. 16].

1960-1968-ci illərdə Məğrib, Kurtalan, Bada, Çelikli, Dodan, şimali Məğrib və qərbi Raman da daxil olmaqla 7 sahə kəşf edilmişdir. Fəaliyyətin zirvəsi hesab olunan 1966-1967-ci illərdə 180540 metrlik 114 quyuyu qazılmışdı [73, s. 61].

Ümumilikdə, 1954-1974-cü illəri əhatə edən 20 illik müddətdə Türkiyədə neft axtarışları üçün 5.5 mlrd. TL vəsait xərclənmişdir ki, bunun da 3.25 milyardı TPAO tərəfindən, 2.25 milyardı isə xarici neft şirkətlər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu illərdə qazılmış 850 quyudan 550-si (1.5 mln. metrdən 1 mln. metri), kəşf edilən 32 sahədən 15-i, təsbitlənmiş 72 mln. ton neft ehtiyatlarından 27 mln. tonu, hasil olunmuş 31 mln. ton neftdən 13 mln. tonu TPAO-ya aid olmuşdur [42, s. 25].

TPAO 1970-ci ildən başlayaraq dənizlərdə də axtarış işlərinə başlamışdır. Həmin il İsgəndərün körfəzi sahəsində Turkish Gulf və qərbi Qara dəniz sahəsində Westates şirkətləri ilə axtarış-qazıntı işlərini həyata keçirmək üçün müqavilələr imzalanmışdır. İsgəndərün körfəzi və Mersin ətrafında həmin il “Payas-1”, “Çinar-1” və “Karataş-1” olmaqla üç quyuyu qazılmışdır. 1970-ci ilin aprelində Trakya bölgəsində 3540 metr dərinlikdə “Həmidabad-1” quyusunda qaz kəşf edildi. Həmin ilin dekabrında “Kumrular-1” kəşfiyyat quyusunda da 3287 metr dərinlikdə qaz aşkar olundu. 1971-ci ilin oktyabrında “Adıyaman-2” quyusunda 1813 metr dərinlikdə neft aşkar edildi [73, s. 66].

1973-cü ilin əvvəlində Türkiyə hökuməti 9.7 mln. ha sahədə neft kəşfiyyatı üçün lisenziya vermişdi ki, bunun da 6.2 mln ha-nı xarici neft şirkətləri, 3.5 mln. ha-nı isə TPAO almışdı [103, s. 115].

1980-ci ildən başlayaraq neft kəşf olunmuş cənub-şərqi Anadolu və Trakya bölgələri ilə yanaşı, Qara dəniz və Toros bölgələri ilə Duz gölü, Çankırı-Çorum, Adana-Misis, Sivas və Ərzurum rayonlarında geoloji-axtarış işləri gücləndirilmişdir. Dəniz neft kəşfiyyatı, xüsusilə də İsgəndərün körfəzi və Qara dəniz sahilləri daha çox perspektivli hesab edilir [97].

1980-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, Türkiyədə neftə tələbatın artması və yeni neft yataqlarının kəşfi üçün lazım olan vəsaitin ayrılıla bilinməməsi səbəbindən TPAO xarici neft

şirkətləri ilə “Birgə neft axtarışı” müqavilələri imzalamağa başlamışdır. Belə ki, “Amoko”, “Arko”, “Şevron”, “Esso”, “Sallen”, “Enerji” və “Şell” kimi beynəlxalq neft şirkətləri ilə müqavilələr imzalanaraq, əsasən cənub-şərqi Anadolu bölgəsində neft axtarışları üçün birgə fəaliyyətə başlanılmışdır. Bu, tezliklə öz müsbət nəticəsini verdi. “Şell” şirkəti ilə aparılan birgə axtarış işləri nəticəsində Batman bölgəsində Karali və Kastel sahələrində neft kəşf olunmuş və hər iki sahədən hasilat başlanmışdır. Bundan əlavə, Adıyaman bölgəsində “Arko” şirkəti və TPAO-nun operatorluğu şərtilə aparılmış axtarışlar nəticəsində Cendərə və Ozan Sunqurlu sahələrində neft aşkar edilərək hasilata başlanmışdır. Bütün bunların nəticəsi olaraq 1992-ci ilin sonunadək keçən müddətdə cənub-şərqi Anadoluda 30 yeni neftli ərazi aşkar edilmişdir. Xüsusilə, həmin dövrdə Adıyaman bölgəsində 14 neftli ərazi kəşf edilmiş və bununla 145 mln. barrellik hasil oluna biləcək neft ehtiyatı aşkar edilmişdir. Nəticədə, yalnız Adıyaman bölgəsində günlük neft hasilatı 50 min barrellədək yüksəlmişdir [73, s. 81].

1980-ci illərdə TPAO-nun strukturunda da xeyli dəyişiklik edildi. 1954-cü ildə 6327 sayılı qanunla yaradılan TPAO dövlət adından neft kəşfiyyatı, qazma, hasilat, emal və satışı fəaliyyətini həyata keçirən yeganə təsisat olmuşdur. Lakin, 1983-cü ilin mayında “T.C. Resmi gazete”də nəşr olunan İqtisadi Dövlət Təşəkkülü haqqında 60 sayılı qərarnamə ilə 22 oktyabr 1983-cü il tarixində qüvvəyə minən 2929 sayılı qanun və 98 sayılı qərarnaməyə uyğun olaraq TPAO-nun ümumi şurası 31 oktyabr 1983-cü il tarixində fəvqəladə toplantı keçirərək TPAO adını “Türkiyə Petrolları Anonim Şirkəti” (“TPAŞ”) olaraq dəyişdirdi və bu dəyişiklik 18 noyabr 1983-cü il tarixində elan edildi [68, 1983, 20 mayıs; 73, s. 83]. Digər dəyişikliklə, “TPAŞ”-nin fəaliyyəti neft kəşfiyyatı, qazma və hasilatla məhdudlaşdırıldı və boru xətti ilə daşıma- “BOTAŞ”, dəniz yolu ilə daşıma- “DİTAŞ” ilə birlikdə

1983-cü ildə yaradılmış Türkiyə Neft Təşkilatının (“PET-KUR”) bağlı ortaqlığı halına gətirildi. Türkiyə Neft Təşkilatı 1984-cü il iyunun 18-də qüvvəyə minən 233 sayılı qərarname ilə ləğv edildi. “TPAŞ”-nin adı yenidən dəyişdirilərək TPAO kimi müəyyən olundu, fəaliyyət dairəsi isə genişləndirildi. Yenə həmin qərarname ilə TÜPRAŞ, POAŞ, BOTAŞ və DİTAŞ TPAO-nun bağlı ortaqlığı halına gətirildi. 1990-cı ildə TÜPRAŞ və POAŞ-ın, 1993-cü ildə isə DİTAŞ-ın özəlləşdirilməsinə qərar verildi. BOTAŞ isə 1995-ci ildə Dövlət İqtisadi Təşəkkülü kimi yenidən təşkilatlandırıldı və müstəqil bir şirkətə çevrildi [73, s. 84].

Qeyd edilən təşkilatlanma ilə fəaliyyət dairəsinin məhdudlanması nəticəsində TPAO-nun maliyyə imkanları da xeyli zəiflədi. Bununla belə, yeni neft sahələrinin kəşfi üçün mövcud imkanlardan geniş istifadə olunurdu. 1983-cü ildə Adıyaman bölgəsində Çemberlitaş sahəsi kəşf edildi. 1986-cı ildə TPAO qazma işlərində rekord göstərici əldə etdi. Belə ki, həmin il 31 qüllə ilə 54-ü axtarış (107724 m), 69-u hasilat (116668 m) quyusu olmaqla, cəmi 123 quyuda 224392 metr qazma işləri həyata keçirilmişdir [73, s. 95].

Geofiziki və kimyəvi araşdırmalar aparmaq məqsədi ilə 1985-1987-ci illərdə TPAO tərəfindən ən dərin quyu olan Dəmrə-1 quyusu (6111 m.) qazıldı. Bu quyunun qazılması nəticəsində gələcək axtarışlar üçün çox mühüm nəticələr əldə edilmiş və təhlillər aparılmışdır. TPAO Türkiyədə neft axtarışları nəticəsində əldə etdiyi təcrübə sayəsində 1987-ci ildən başlayaraq xaricdə də neft axtarışı və hasilatı fəaliyyətləri ilə məşğul olmağa başladı. Bunun üçün 1988-ci ildə Turkish Petroleum International Company (TPIC) quruldu [70].

TPAO 1991-ci ildə hasilatı 3.5 mln. tona çatdırmış və bu “qızıl il” kimi qiymətləndirilmişdir. Bu nəticənin əldə edilməsinə gətirib çıxaran amillər sırasında Adıyaman bölgəsində yerləşən Karakuş sahəsinin kəşfinin də (1988-ci il) böyük əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bunun ardınca,

1989 və 1990-cı illərdə cənubi və şimali Karakuş, Cəndərə, sonradan isə Beşikli, Tokaris, İkizcə sahələri kəşf edilmişdir. İndiyədək Karakuş və Cəndərə sahələri TPAO-nun ən yüksək neft hasilatı həyata keçirilmiş sahələrindəndir. Karakuş sahəsi 51 mln. 250 min barrel təsdiqlənmiş neft ehtiyatına sahib olmaqla, 1964-cü ildən sonra kəşf edilmiş ən böyük sahə idi. Qeyd edək ki, 1965-1987-ci illər arasında 50-dək neftli sahə kəşf edilmişdir. Türkiyədə neft kəşfiyyatına başlanıldığı 1887-ci ildən keçən dövr ərzində 50 mln. barreldən çox ehtiyata malik olan cəmi 6 sahə aşkar edilmişdir. Bunlardan birincisi 1948-ci ildə kəşf olunmuş Raman sahəsidir. İkinci belə sahə yenə də Ramandağ bölgəsində yerləşən və Raman sahəsinin bir hissəsi hesab edilən Qərbi Raman sahəsidir ki, onun kəşfi 1961-ci ildə TPAO tərəfindən reallaşdırılmışdır. Digər sahələrdən Kurkan və Beykan 1963 və 1964-cü illərdə Şell, Şelmo isə 1964-cü ildə Mobil kimi xarici neft şirkətləri tərəfindən kəşf edilmişdir [73, s. 104].

1992-ci ildən TPAO BP şirkəti ilə birlikdə şərq Qara dəniz sahəsində neft axtarışlarına başlamışdır. 1993-cü ildən TPAO şirkəti Qazaxıstanda fəaliyyətə başlamışdır. 1993-cü il fevralın 4-də Qazaxıstanın Ortaq şirkəti (KTM) yaradıldı. Şirkət səhmlərinin 49%-i TPAO, 26%-i isə Qazarubejgeologiya, 25%-i isə Munayqaza aid olmuşdur. 2002-ci ildə Qazaxıstana aid paylar Qazmunayqaz şirkətinə keçmişdir. KTM Ortaqlığı Qərbi Qazaxıstanda Aktau bölgəsində 1, Aktyubinsk bölgəsində isə 2 lisenziyaya sahibdir [72].

TPİC tərəfindən Misirdə qərbi Qarun sahəsində edilmiş kəşfin ardınca 4 neft quyusunda hasilatla məşğul olmaq məqsədilə 1993-cü ilin sentyabrında Egyptian Turkish Petroleum Company (ETPCO) adlı hasilat şirkəti yaradıldı. Lakin sahədən istənilən həcmdə neft çıxarıla bilinməməsi və maliyyə çatışmazlığı səbəbindən 1996-cı ildə satılmışdır.

Azərbaycandakı “Şahdəniz” layihəsində iştirakla əlaqədar olaraq, 1995-ci ilin dekabrında Turkish Petroleum Overseas Company (TPOC) yaradıldı [73, s. 120]. 1997-ci ildə Şimali Mərmərə sahəsində qaz yatağı kəşf edilmiş və hasilatına başlanmışdır. Bunun ardınca qərbi Anadoluda 1998-ci ildə Alaşəhr-1 quysunda ilk dəfə olaraq neft kəşf olundu. 1999-cu ildə isə TPAO adından TPOC Livianın milli neft şirkəti ilə neft kəşfiyyatı və hasilatı ilə əlaqədar müqavilə imzaladı [72].

2004-cü ildə TPAO BP şirkətilə birgə axtarışlar nəticəsində Qara dənizdə iqtisadi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən Ayazlı-1 adlı qaz yatağını kəşf etmişdir [84, s. 136]. Hal-hazırda TPAO şirkəti həm müstəqil, həm də xarici neft şirkətləri (BP, Madision oil, Chevron, Perenco və s.) ilə birlikdə Türkiyənin quru və dəniz sahələrində (əsasən Qara dəniz) neft kəşfiyyatı işlərini həyata keçirir.

TPAO 2004-cü ildə ölkə daxilində 209.815 mlrd. TL sərmayə yatırımı həyata keçirmiş və 2005-ci il üçün bu, 371 min YTL olaraq müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 1.1.

**TPAO-nun ölkə daxilində yatırım xərcləri,
2001-2005-ci illər (mlrd. TL)**

Fəaliyyət sahəsi	İ L L Ə R				
	2001	2002	2003	2004	2005 (min YTL)
Neft axtarışı	27.154	23.948	47.046	92.965	206.791
Hasilat	25.868	37.322	46.431	103.100	100.142
Qazma	4.820	895	13.287	10.443	47.163
Digər	976	540	475	3.807	16.904
Cəmi	58.818	62.705	107.239	209.815	371.000

Mənbə: [69;71]

Göründüyü kimi 2004-cü ildəki xərclərin 44%-i axtarış, 49%-i hasilat, 5%-i qazma, 2%-i isə digər xərclərə aid

olmuşdur. TPAO-nun 2006-2020-ci illər üzrə yatırım xərcləri isə aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəl 1.2.

TPAO-nun yatırım xərcləri, 2006-2020-ci illər (mln. dollar)

İllər	Fəaliyyət		
	Daxildə yatırım	Xaricdə yatırım	Cəmi
2006	288	416	704
2007	346	390	736
2008	318	321	639
2009	336	282	618
2010	392	350	742
2011	582	370	951
2012	505	487	992
2013	396	714	1.110
2014	414	2.832	3.246
2015	463	1.628	2.022
2016	156	1.319	1.475
2017	306	1.141	1.447
2018	688	863	1.551
2019	815	854	1.669
2020	802	670	1.473

Mənbə: [40;71]

Cədvəldən də görüldüyü kimi, TPAO-nun ümumi yatırım xərclərinin ən yüksək dövrü 2014-cü ilə aiddir və cəmi 3.246 mln. dollar həcmində reallaşmışdır. Sonrakı illərdə dünya neft bazarında yaranmış böhranla əlaqədar yatırım xərclərinin həcmi azalmağa başlamışdır. 2020-ci ildə isə ölkə daxilində 802, xaricdə isə 670 mln. dollar olmaqla cəmi 1.473 mln. dollar təşkil etmişdir.

Bununla yanaşı TPAO xaricdə də neft axtarışlarına cəlb olunmuş və bundan yüksək nəticələr gözləməkdədir. Əsas diqqət isə Azərbaycan, Liviya, İraq, Qazaxıstan və Türkmənistanə yönəldilmişdir. Bundan əlavə, Suriya və Rusiya da diqqət

mərkəzində saxlanılmaqdadır. 2004-cü ilin sonuna qədər TPAO-nun xarici transferlərinin 83%-i Azərbaycandakı layihələrin payına düşmüşdür. Belə ki, 2004-cü ildə Azərbaycandakı yatırım xərcləri 514.477 mln. TL təşkil etmişdir. Ümumilikdə, 2004-cü ilədək Azərbaycandakı yatırım xərcləri cəmi 1.559.712 min TL həcmində olmuşdur. Azərbaycandan əlavə, 2004-cü ildə TPAO Əlcəzair və Liviyada da yatırımlar həyata keçirmişdir. Həmin yatırımların həcmələri müvafiq olaraq 60 mln. və 3.800 mln. TL olmaqla, ümumilikdə isə 523.337 mln. TL təşkil etmişdir. 2004-cü ilə qədər cəmi yatırımlar isə (Azərbaycan istisna olmaqla) aşağıdakı kimi olmuşdur: Qazaxıstan 287.673 mln. TL (ümumi yatırımların 15 faizi), Türkmənistan 4.357 mln. TL (0.2 %), Əlcəzair 25.549 mln. TL (1.2%), Liviya 3.800 mln. TL (0.6%). 2004-cü ilədək cəmi yatırımların həcmi 1.890.722 min TL təşkil etmişdir [69; 71].

2020-ci ildə isə TPAO ümumilikdə 5 ölkədə olmaqla, 12 layihə ilə fəaliyyət göstərmişdir. Bunların əsas hissəsi Azərbaycanın payına düşmüşdür və 5 layihədən ibarətdir. Bu layihələrə Şahdəniz, Azəri-Çıraq-Günəşli, BTC, Cənubi Qafqaz qaz kəməri, Alov daxildir. Bundan əlavə, TPAO Əfqanıstan, İraq, Rusiya və Şimali Kiprdə də müxtəlif layihələrlə təmsil olunmuşdur [71].

Neftlə zəngin torpaqların azlığı, Türkiyənin həm neft sənayesinin, həm də ümumilikdə iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərən ən mühüm amillərdəndir. Qeyd edilmələrdən də görüldüyü kimi, Türkiyə hakim dairələri ölkə ərazisində özünün ehtiyaclarını təmin edəcək miqyasda neft ehtiyatlarını aşkar etmək ümidi ilə uzunmüddətli axtarış işlərinin aparılması üçün bütün mümkün variantlardan istifadə etməyə çalışmışlar. Bununla belə, istənilən nəticə əldə olunmamışdır. Lakin bu hal heç də ümidləri itirməyə əsas vermir. Buna görə də, ölkə ərazisində neft kəşfiyyat işlərinin həcminin artırılması və həmin sahədə böyük uğurlara imza atmış Azərbaycan

mütəxəssislərinin bu işlərə cəlb edilməsi çox güman ki, öz müsbət nəticəsini verə bilər.

1.2. Türkiyənin neft siyasəti

Türkiyədə milli-azadlıq hərəkatının qələbəsindən dərhal sonra yeni hökumət müharibə nəticəsində dağılmış təsərrüfatın bərpasına başladı. Həmin vaxtdan neft kəşfiyyatı və istehsalına da xüsusi diqqət yetirilməsi qərarlaşdırıldı. İqtisadi müstəqilliyinə nail olmaq məsələsini qarşısına məqsəd qoyan Türkiyə hökuməti, bu səbəbdən də xarici şirkətlərlə əlaqələrdən imtina etməyə başladı. Xarici şirkətlərə nəinki yeni konsessiya verilmədi, hətta Osmanlı imperiyası zamanı xüsusi olaraq neftin kəşfiyyatı və istehsalı ilə əlaqədar bağlanmış konsessiya müqavilələri də tədricən ləğv edildi.

Türkiyədə neftli yataqları kəşf etmək ümidi çoxlu xarici neft şirkətlərini cəlb edirdi. 1919-cu ildə Türkiyə ərazisində yunanlar və türklər arasında müharibə getdiyi vaxt “Standart oyl kompani” yunanlar tərəfindən işğal edilmiş Mürəftə ərazisində neft kəşfiyyatı işləri aparmışdı. Sonra da “Standart oyl kompani” neft kəşfiyyatı və istehsalı üçün konsessiya əldə etmək istəsə də, Türkiyə hökuməti bu məsələdə ona etiraz etmişdi. 1922-ci ildə isə professor Qrancean Fransanın “Omni-um” şirkətinin tapşırığı və Türkiyə mütəxəssislərinin iştirakı ilə Cizrədən Şırnaka qədər 100 min hektar ərazidə tədqiqat işləri həyata keçirdi. “Omni-um” şirkəti neft mənbələrinin işlənilməsi üçün konsessiya almağa cəhd göstərsə də, Türkiyə hökuməti buna icazə vermədi.

1923-cü ildə amerikan neft maqnatlarının təmsilçisi olan admiral Çester Türkiyə hökumətinə neft kəşfiyyatı üçün konsessiya almaq məqsədilə müraciət etsə də, onun planı həyata keçirilmədi [101, s. 171].

Ümumiyyətlə, bu və ya digər müstəqillik əldə etmiş dövlətin xarici kapitala münasibətdə yeritdiyi siyasət sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri, hakim dairələrin ideoloji oriyentasiyası inkişaf etmiş dövlətlərdən asılılıq dərəcəsi, maddi-maliyyə resursları ilə təmin olunmaq dərəcəsi və digər endogen və ekzogen faktorlarla müəyyən edilir.

Müstəqil inkişafın ilk günlərindən Türkiyə burjuaziyasının fəaliyyətində xarici kapitala münasibətdə bir-birinə zidd olan iki tendensiya mövcud olmuşdur: xarici kapitalın nüfuzuna qarşı mübarizə və onunla əməkdaşlıq cəhdləri [92, s. 33]. Siyasi suverenlik əldə etdikdən sonra Türkiyə milli burjuaziyası öz siyasi və iqtisadi ağırlığını yaratmağa cəhd etdi və Lozanna konfransından bir müddət sonra xarici kapitalın nüfuzuna qarşı çıxmağa başladı. Respublika elan edildikdən sonra hökumət milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün daha çox səy göstərdi. Dövlət tərəfindən milli sənayenin həvəsləndirilməsi və dövlət müəssisələrinin yaradılmasını irəli sürən etatizm siyasəti əsasında xarici kapital tədricən ölkədən çıxarıldı və dövlət konsessiya müəssisələrinin yarımından çoxu milliləşdirildi.

Milli iqtisadiyyatın maraqlarını xarici kapitalın təzyiqlərindən qorumaq üçün, 1926-cı il martın 24-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi neft haqqında 792 nömrəli ilk qanunu qəbul etdi [101, s. 172]. Bu qanuna əsasən, Türkiyə hüduqları daxilində fiziki və hüquqi şəxslərə aid olanlar da daxil olmaqla, bütün ərazilərdə neft və neft məhsullarının kəşfiyyatı və istehsalı hüququ, bütünlükdə hökumətə verildi (maddə-1). Bu qanunu hazırlayan və icra edən şəxslər təkcə Mosulun yox, böyük bir imperatorluğun çox geniş torpaqlarının itirilməsinin, özünün isə dağılmasının şahidləri olmuşdular. Orta Şərqi bütün təbii sərvətlərini, xüsusilə də neftini ələ keçirməyə çalışan və bunun üçün də yarım əsrdən çox bir müddətdə bütün qüvvəsini sərf edərək intriqalar yaradan imperialist dövlətlə-

rin nələrə qadir olduqlarını Türkiyənin dövlət xadimləri, əlbəttə ki, yaxşı başa düşürdülər. Ona görə də, qanunda bu kimi hökmlərin əks olunması heç də təsadüfi deyildir. Ümumilikdə, C. Doğanın sözləri ilə desək, “Bir-birini harada, necə, nə zaman dəstəkləyəcəkləri heç bir zaman təxmin edilə bilinməyən, lakin təhlükəli və dağıdıcı olduqları çox yaxşı bilinən xarici qüvvələr qarşısında dövlət xadimlərinin hansı psixoloji vəziyyətdə olduqlarını başa düşmək çətin deyildir ” [33, s. 141]. Qanunun ikinci maddəsinə əsasən, hökumət, əksəriyyət hissəsi özündə qalmaq şərti ilə neft mədənlərini ayrı-ayrı şəxslərlə birlikdə kəşf və istismar edə bilərdi. Qanunun III maddəsi isə həmin vaxta qədər ayrı-ayrı şəxslərə verilmiş neft imtiyazlarına aid idi və onların bu imtiyazlarının təsdiqlənməsi üçün qarşılıqları bir sıra vəzifələr qoyulurdu. Belə ki, imtiyaz hüququ olan şəxslər bir-birindən ən azı 40 metr aralı olmaq şərti ilə üç quyu qazmalı (maddə-3.1), qazılmış hər quyudan ardıcıl şəkildə olmaqla 3 ay ərzində ən azı 30 ton neft çıxarılmalı (maddə-3.3), imtiyaz qismən və ya tam olaraq başqasına verilməməli idi (maddə-3.5) [73, s. 22]. Lakin bu qanunda, neftin kəşfiyyatı və istismarına dair bir çox məsələlər nəzərə alınmamış, xam neftin nəqli və emal olunması məsələlərindən bəhs olunmamışdır. Lakin bununla belə milli burjuaziya ölkədəki xarici kapitalı tam ləğv etmək yox, yalnız onun fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq vəzifəsini qarşıya qoymuşdu. Digər bir tərəfdən, iqtisadi müstəqilliyə can atan Türkiyə milli burjuaziyası sosial-iqtisadi gerilik və asılılığı aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər maliyyə vəsaitinə, lazımı texnika və ixtisaslı mütəxəssislərə malik deyildi.

Dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklərin aparılmaması, aqrar-kəndli məsələsinin həll olunmaması, orta əsrlər dövrünün xeyli qalıqlarının saxlanılması şəraitində mövcud problemləri həll etmək üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti əldə etmək mümkün deyildi. Bu səbəblərdən Türkiyə milli burjuaziyası eyni zamanda xarici kreditlər əldə etməyə və xarici kapitalla

əməkdaşlığa da cəhd edirdi. Lakin bunun Türkiyə üçün sərfəli şərtlərlə həyata keçirilməsi məqsədi əsas götürülürdü. Beləliklə, Türkiyə burjuaziyasının xarici kapitalla əməkdaşlığı cəhdləri tendensiyası da mövcud idi. Bununla belə, xarici sahibkarlığın fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırmaq və onun apardığı əməliyyatlar üzərində ciddi nəzarət tətbiq etmək 30-cu illərin ortalarına qədər Türkiyənin xarici kapitalla münasibətdə yeritdiyi siyasətin xarakterik cəhətini təşkil edirdi.

30-cu illərdən başlayaraq Türkiyə hökuməti neft sənayesinə diqqəti xeyli artırdı. Artıq bu dövrdən neft kəşfiyyatı işlərinin genişləndirilməsi sahəsində dövlətin mənafeələrini özündə ifadə edən yeni bir qanunun qəbul edilməsinə ehtiyac yaranmışdı. Belə bir qanun 1933-cü il mayın 20-də qəbul edildi [101, s. 172].

2189 №-li bu qanuna ("Qızıl və neft kəşfiyyatı və istehsalı idarələrinin təşkilinə dair") əsasən, iqtisadiyyat nazirliyi yanında qızıl və neft istehsalı ilə məşğul olan iki müstəqil idarə yaradıldı. Bununla da dövlət neft sektorunda ilk təşkilat qurulmuş oldu. Bu qanun faktiki olaraq neft kəşfiyyatı və istehsalı üzərində dövlət inhisarını formalaşdırdı. 1933-cü ildə qanunun qüvvəyə minməsindən sonra Mədən Tədqiq və Axtarış elmi tədqiqat şöbəsi yaradıldı. 1935-ci il iyunun 22-də qüvvəyə minən 2804 sayılı qanunla Mədən Tədqiq və Axtarış İnstitutu (MTA) yaradıldı [63, s. 290]. Bunun nəticəsində "Qızıl və Neft Kəşfiyyatı və İstehsalı İdarələri" ləğv edilərək, dövlət adından axtarış və qazma fəaliyyətlərini həyata keçirilməsi işi MTA İnstitutuna həvalə edildi.

Xarici kapitalla qarşı müəyyən sədlər qoyulduğu müharibəyə qədərki dövrdən fərqli olaraq, II Dünya müharibəsindən sonra vəziyyət xeyli dəyişildi. Türkiyənin siyasətində xarici kapitalla əməkdaşlıq etməyə yönəlmiş tendensiya hiss ediləcək dərəcədə gücləndi. Türkiyə hakim dairələri nəinki xarici kapitalın fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq siyasətindən əl çək-

dilər, hətta Qərbin inhisarçı kapitalına ciddi siyasi-iqtisadi güzəştlər etdilər. Bu, Türkiyənin qanunvericiliyində də öz əksini tapdı.

Xarici kapital nümayəndələri özləri də Türkiyə sənayesi-nə kapital qoyuluşunda və fəaliyyət göstərmək üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında maraqlı idilər. 1949-cu ildə Türkiyə-yə səfər edən bir amerikan biznesmeni ABŞ kapitalının Türki-yə milli kapitalı ilə əməkdaşlığı üçün aşağıdakı şərtləri müəy-yənləşdirmişdi: Türkiyə hökuməti tərəfindən xarici kapitalın milliləşdirilməsi və digər fəvqəladə tədbirlərin olmaması üçün təminat verilməsi: kapital və faizlərin azad şəkildə dol-lara çevrilməsinin təmin edilməsi: xarici kapitalla milli kapi-talla səhmdar cəmiyyətlərində bərabər iştirak hüququnun verilməsi: inzibati şuralarda amerikan mütəxəssislərinə yer verilməsi [92, s. 37].

Xarici kapitalın Türkiyədə geniş investisiya yatırmasına mane olan səbəbləri öyrənmək üçün başda ABŞ-ın xarici iqtisadi siyasətinin hazırlanması üzrə komissiyanın sədri, prezident Eyzanhauerin məsləhətçisi K. Rendell olmaqla 1953-cü il avqustun sonlarında Türkiyəyə səfər edən Amerika missiyası qeyd etmişdir ki, amerikan kapitalının Türkiyəyə axması ölkənin indiki qanunvericiliyi və iqtisadi siyasətinin əsasları-nın dəyişdirilməsindən asılıdır. ABŞ mütəxəssisləri izah edir-dilər ki, uzunmüddətli amerikan kreditləri və istiqrazları almaq üçün “türklər amerikalıları inandırmalıdırlar ki, həqiqə-tən də, amerikan kapitalı üçün Türkiyədə hətta Amerikada-kından da geniş imkanlar mövcuddur” [92, s. 37]. Göstərilən dövrdə, neft sənayesində mövcud olan vəziyyət də bu sahədə-ki qanunvericiliyin dəyişdirilməsini vacib amilə çevirmişdi. Belə ki,

1. 1934-cü ildən 1954-cü ilədək keçən 20 il ərzində Türkiyədə 63 mln. türk lirəsi (TL) pul xərclənməsinə baxmaya-raq, cəmi bir hövzədə və yalnız 10 mln. ton miqdarında olan bir rezerv tam şəkildə təsbit edilmişdi;

2. Kəşf olunmuş neft ehtiyatını emal etmək məqsədilə Batmanda tikilmiş olan neftayırma zavodu üçün əlavə 63 mln. TL xərc çəkilməmişdi;

3. Türkiyənin neft istehlakı durmadan artmışdı. Belə ki, 1941-ci ildə 140 min ton təşkil edən neft məhsulu istehlakı 1954-cü ildə 1 mln. tona çatmışdı;

4. Xaricdən neft idxalına çəkilən xərclər də xeyli artmışdı. 1950-ci ildə bu məqsəd üçün 60 mln. TL sərf edilmişdisə, 1953-cü ildə xərc 200 mln. TL olmuşdu [73, s. 30-31].

5. Bütün bunları nəzərə alaraq, Türkiyə hakim dairələri ölkənin neft sənayesinə xarici kapitalın cəlb edilməsini vacib hesab edirdi. Beləliklə, Türkiyənin neft istehlakının sürətlə artması şəraitində, yerli neft hasilatının lazımı səviyyəyədək inkişaf etdirilə bilinməməsi, dövlət orqanları tərəfindən ayrılan kifayət etməyəcək maliyyə vəsaiti ilə aparılan neft kəşfiyyatının istənilən nəticəni verməməsi yeni neft qanununun qəbul edilməsi işinin sürətlənməsinə səbəb oldu. Digər bir tərəfdən, həmin dövrdə varlığı təxmin edilən neft ehtiyatlarından tezliklə faydalanmaq məqsədilə hökumət, neft sektorunda rəqabət şəraitinin yaradılması üçün 1952-ci ilin noyabrında 3/15833 sayılı qərar verdi [73, s. 30]. Bu qərara əsasən, ən qısa zamanda neft ehtiyatlarının aşkarlanması üçün xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə əməkdaşlıq etmək məqsədə uyğun hesab edilirdi. Bununla da, günün tələblərinə cavab verməyən 792 sayılı neft qanununun yeni bir qanunla əvəzlənməsi üçün ciddi addım atılmış oldu.

Demokrat partiyasının hakimiyyətə gəlməsindən sonra xarici kapitalla mühüm maliyyə-iqtisadi güzəştlər edildi. Bu partiyanın hakimiyyəti illərində (1950-1960-cı illər) ameri-kan mütəxəssislərinin bilavasitə iştirakı ilə xarici kapitalı təşviq etmək məqsədilə iki qanun layihəsi hazırlandı və qəbul olundu. Bu qanunlara əsasən, əvvəllər Türkiyədə xarici kapitala münasibətdə mövcud olan bir sıra məhdudiyətlər aradan qaldırıldı, həmçinin xarici investorlar türk sahibkarları

ilə bərabər səviyyəyə qaldırıldı [92, s. 38]. 1954-cü ilin yanvarında qəbul olunmuş 6224 sayılı xarici kapitalın təşviqinə dair qanuna əsasən, xarici investorlara Türkiyənin “iqtisadi inkişafına gətirib çıxarmaq üçün” (maddə-1) xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə kapital qoymağa icazə verildi. Xarici kapital bütün xalis gəlir və dividənlərini xarici valyutaya çevirə bilərdi (maddə 4-5). Onuncu maddəyə əsasən, xarici kapitalistlərə də milli kapitalın istifadə etdiyi bütün hüquq, güzəşt və imtiyazlar verilirdi.

1953-cü ildə MTA strukturunda amerikalı neft hüququ mütəxəssisi Maks Bollun da daxil olduğu səkkiz nəfərdən ibarət komissiya yaradıldı. Komissiyanın altı aylıq fəaliyyəti nəticəsində yeni neft qanunu hazırlandı. 1954-cü il martın əvvəlində mətbuata yeni neft qanunu layihəsinin son variantı haqqında izahat verildi [84, s. 31]. 1954-cü il martın 7-də TBMM 17-yə qarşı 266 səsle 6326 sayılı yeni neft qanununu qəbul etdi [91, s. 153; 45].

Qanun 1954-cü il martın 16-da mətbuatda yayımlanaraq qüvvəyə mindi [60]. Qanunun I maddəsində, Türkiyədəki bütün neft mənbələrinin dövlət mülkiyyətində olduğu bildirilir. Qanunun qəbul edilməsi məqsədi isə II maddədə göstərilmişdir. Qeyd olunduğuna görə məqsəd, Türkiyə Respublikasının neft ehtiyatlarının milli mənfəətlərə uyğun olaraq, sürətli və təsirli bir şəkildə kəşfiyyatı, inkişafı və dəyərləndirilməsini təmin etməkdir. Ümumilikdə bu qanunla, neft yataqlarının istismarı üçün dövlət inhisarına son qoyuldu və faktiki olaraq əvvəllər dövlət imtiyazında olan neft sənayesinə xarici kapitalın cəlb olunmasına icazə verildi [91, s. 153]. Qeyd edək ki, qanunla qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müxtəlif variantlar seçilmişdir. Bu alternativləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Neft fəaliyyətlərində dövlət və ya xüsusi sektorun inhisarı;
2. TPAO ilə digər şirkətlərin bərabərliyi və ya fərqləri;

3. Neft əməliyyatları çərçivəsində müxtəlif alternativlər.

Bu qanunda qeyd olunan məqsəd, 792 sayılı qanunda da nəzərdə tutulmuşdu. Lakin dəyişiklik məqsədə çatmaq üçün hansı yolun seçilməsindədir. 792 sayılı qanun neftin kəşfi və işlədilməsi hüququnu dövlətə verdiyi halda, 6326 sayılı qanunla bu işdə xüsusi təşəbbüsə və kapital qoyuluşuna geniş imkanlar verilmişdir. Başqa sözlə, dövlətin bu sahədəki inhisarına son qoyulmuşdur.

6326 sayılı qanunla neft əməliyyatlarının aparılması tək-cə xüsusi sektora həvalə olunmamış, bu növ əməliyyatları dövlət adından həyata keçirmək üçün təşkil olunmuş şirkətlərin də digər şirkətlərlə eyni hüquq və mükəlləfiyyətlərə sahib olması əsas hesab edilmişdir. Yəni, neft fəaliyyətlərində xüsusi təşəbbüslə dövlət şirkətlərinin hüquq və vəzifələri bərabər qəbul olunmuşdur.

Neft əməliyyatları neftin kəşfiyyatı işlərindən satışına-dək olan geniş fəaliyyət zəncirini əhatə edir. Bununla belə, 6326 sayılı neft qanununda neft məhsullarının birbaşa olaraq istehlakçıya satılması məsələsi əhatə edilməmişdir (maddə-3.8-a). Bununla yanaşı, neft-kimya və gübrə sənayesinin neft qanunu çərçivəsində əhatə olunması məsələsi də qanunu tətbiq edənlər tərəfindən tərəddüdlü qərarlara yol açmışdır. Məsələn, 1968-ci il yanvarında "T.C.Resmi qazete"də nəşr olunmuş 6/9262 sayılı qərarla Aralıq dənizi Gübrə Sənayesi Anonim Şirkətinin xarici səhmdarı olan Küveyt şirkətinin neft qanununa görə deyil, 6224 sayılı xarici sərmayənin təşviq qanununa görə ölkəyə daxil olmasına və təşəbbüsün rəsmiləşdirilməsinə baxmayaraq, İstanbul Gübrə Sənayesi Anonim Şirkətinin gübrə istehsalı üçün sənəd tələbi neft əməliyyatı olmadığına görə 1972-ci ilin mayında əvvəlcə rədd edilmiş, lakin sonradan eyni tələb üçün 22 avqust 1972-ci il tarixli qərarla həmin şirkətə neft-kimya sənədi verilmişdir [87, s. 109].

Ümumilikdə, 6326 sayılı neft qanunu ilə sənayenin bu sahəsində kapital qoyuluşunun təşviq edilməsi üçün bir çox tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bunların başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İdxal haqqı, idxal vergi və rüsumlarından azad olunmaq. Türkiyədə geoloji işlərin aparılmasına verilməsi üçün icazə, neft kəşfiyyatı vəsiqəsi, hasilat vəsiqəsi, emal üçün neft emalı sənədi, boru xətti ilə daşıma üçün də buna uyğun sənəd almaq lazımdır. Beləliklə də, konsessiyaya sahib olan şirkətlər neft əməliyyatları üçün lazımi ləvazimatı idxal etmək və bu zaman da gömrük və hər cür idxal vergi və rüsumlarından azad olmaq hüququna sahib olmuşdular (maddə 112.1). Qanunun 112.2 maddəsinə əsasən, konsessiya sahibləri öz neft əməliyyatları üçün lazım olan və yerli mənbələrdən təmini mümkün olmayan xam nefti gömrük və digər idxal vergi və rüsumlarından azad şəkildə idxal edə bilərdilər. Hökumətin illik icra proqramlarında təşviq tədbirlərindən istifadəsi nəzərdə tutulan sənaye sahələrindəki kapital yatırımları üçün də, 1964-cü ildə verilmiş 474 sayılı qanunun müddəaları çərçivəsində gömrük və s. vergi, rüsum və xərc istisnası tanınır [87, s. 111]. Bu xüsusda da yerli və xarici sərmayəyə fərq qoyulmamışdır.

2. İxrac haqqı, ixrac vergi və rüsumlarından azad olunmaq. 6326 sayılı neft qanununun 114-cü maddəsinə əsasən, konsessiya sahibləri neft və neft məhsullarını hər cür ixrac vergi və rüsumlarından azad şəkildə ixrac edə bilərdilər. Lakin ixracatdan əvvəl onlardan dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi hökumət tərəfindən istənilə bilərdi. 1963-cü ildə qəbul olunmuş 261 sayılı qanuna əsasən, bu cür təşviq tədbirləri istər yerli, istərsə də xarici sərmayə ilə qurulmuş digər sənaye sahələri üçün də müəyyən edilmişdir [87, s. 111].

3. Xaricdən texniki heyət cəlb etmək hüququ (Xarici personaldan istifadə hüququ). Hər bir konsessiya sahibi neft

əməliyyatlarının aparılması üçün özünə lazım ola biləcək xarici mütəxəssisləri Neft İşləri Baş Müdirliyinin (Petrol İşləri Genel Müdürlüyü-1973-cü ilədək Neft Dairəsi Rəyisliyi adlanırdı) icazəsi ilə işə cəlb edə bilərdi (maddə-119). Bu maddə, 4817 sayılı qanunla, 2003-cü ilin martında dəyişdirilərək, həmin ilin sentyabrında qüvvəyə minmişdir. Dəyişikliyə görə, xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsi üçün, Enerji və Təbii Sərvətlər və Daxili İşlər Nazirliklərinin razılığı ilə Əmək və Sosial Müdafiə nazirliyinin icazəsi alınmalıdır.

Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, xarici mütəxəssis cəlb edəcək şirkətlərin üzərinə müəyyən öhdəlik də qoyulmuşdur. Belə ki, qanunun 120. 1-ci maddəsinə əsasən istehsal lisenziyası sahibləri cəlb etdikləri xarici şəxslərin sayının 25 faizindən az olmamaq şərti ilə türk vətəndaşlarının (dövlət məmurları xaric) neft əməliyyatlarının hər sahəsi üzrə ixtisas qazanmalarını təmin etmək üçün xərclərini ödəmək şərti ilə xarici dövlətlərdə və ya Baş müdirliyin müəyyənləşdirdiyi nisbətdə Türkiyədəki elm və peşə qurum və müəssisələrində təhsil və təcrübə almalarını təmin etməlidirlər. İxtisas alacaq şəxsləri və onların göndəriləcəyi yerləri konsessiya sahibləri ilə Baş müdirlik müəyyənləşdirir (maddə-120.2). Bununla belə, təhsil və təcrübə alan şəxslər onların xərclərini çəkən konsessiya sahibləri üçün məcburi xidmət və ya iş mükəlləfiyyəti ilə bağlı deyildilər (maddə-120). 3). 1972-ci ildə Türkiyənin neft sənayesində işləyən xarici mütəxəssislərin sayı 120 nəfər idi və bunun qarşılığında 26 türk vətəndaşının təhsil və təcrübə xərcləri çəkirdi [87, s. 112].

4. Neft əməliyyatları üçün lazımı ərazidən istifadə etmək hüququ. Xarici və ya yerli konsessiya sahibləri axtarış, hasilat və ya lisenziya sahəsində və ya ətrafında neft əməliyyatı aparmaq üçün lazımı ərazinin istifadəsi hüququna malikdir (maddə 46-69). Bununla belə, hər hansı bir axtarış apararı, neft əməliyyatı aparmaqda olan digər bir konsessiya sahibinin icazəsi olmadan qazma və ya geofiziki işlərin aparıldığı yerlərə

girə bilməz (maddə 47.1). Axtarış lisenziyası almış şəxs sahə daxilində geoloji işlər aparmaq, axtarış quyuları qazmaq və buradan neft hasil etmək, neftin kəşf olunduğu təqdirdə hasilat lisenziyası tələb etmək və s. kimi hüquqlara malik idi (maddə 50). Hasilat lisenziyası almış şəxs isə müəyyən edilmiş müddətdə, öz sahəsində neft hasil etmək, hasil etdiyi nefti nəql etmək və hər hansı şəkildə satmaq hüququ əldə edirdi (maddə-60) və s. Ərazidən istifadə icarə şəklində ola bilərdi. Digər qanunlarda bunun əksinə müddəə yox idisə, lisenziya sahibləri həmin ərazinin sahibi ilə razılıq şəklində oranı öz mülkiyyətinə də keçirə bilərdi. Kənd qanununun 87-ci maddəsi xaricilərin kəndlərdə əraziyə sahib olmasını qadağan etdiyinə görə, kənd hüduqları daxilindəki ərazidə xarici konsessiya sahibləri yalnız istifadə hüququ təsisini istəyə bilərdilər. İstifadə hüququ və ya mülkiyyətin ərazi sahibi ilə razılıq əsasında təsis edilmədiyi təqdirdə bilinməsə, Neft İşləri Baş Müdürlüyündən bu ərazinin dövlət mülkiyyətinə çevrilməsi istənilə, tələb oluna bilərdi. Dövlətləşdirilmənin əvəzi konsessiya sahibindən alınır və ona verilmiş müddət ərzində bu ərazidən istifadə hüququ verilirdi [87, s. 112].

5. Transfer hüququ. Xarici neft şirkətləri dövlətə ödəniləcək məbləğ istisna olmaqla, sərmayə və gəlirlərini Maliyyə nazirliyi və Baş müdirliyə müraciət əsasında vergidən azad şəkildə xaricə transfer edə bilərdilər (maddə 115.1). Bununla yanaşı, konsessiya sahibləri Maliyyə nazirinin icazəsi ilə əldə etdikləri iqtisadi dəyərləri xaricə transfer edərək, bunların qarşılığında Türkiyədəki neft əməliyyatlarından istifadə etmək üçün xaricdən nəğd, xidmət, avadanlıq və ya digər bir iqtisadi dəyər gətirə (115.2) və bu qanunun (6326) 13-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, ixracına icazə verilən neftdən əldə etdiyi valyutanı xaricdə mühafizə edə bilərdi (maddə 115. 4-a).

6224 sayılı xarici sərmayəni təşviq qanunu çərçivəsində Türkiyədə investisiya yatırımları da gəlirlərini, səhmlərin satışı nəticəsində əldə edilən dəyəri və s. transfer edə bilirdilər. Gəlirin transfer imkanı 1958-ci ildən əvvəl ümumi mübadilə rejiminə əsasən gətirilmiş və qeydiyyatdan keçirilmiş xarici sərmayə sahiblərinə belə, mübadilə rejimi müddəaları çərçivəsində tanınmışdır və s.

Beləliklə, qanuna əsasən, Türkiyə şirkətləri ilə yanaşı və bərabər şəkildə xarici şirkətlərə də neft kəşfiyyatı və hasilatı ilə məşğul olmaq, xaricdən işə texniki heyət cəlb etmək, Türkiyədə istehsal olunmuş nefti xaricə göndərmək, həmçinin kapital və gəlirləri transfer etmək hüququ verilmişdi [91, s. 153]. Bütün bunlarla yanaşı, Türkiyə hökuməti qanunda milli mənfəətin qorunması məsələsini də nəzərdən qaçırmamışdır. Qanunun 12.1 maddəsinə əsasən, xarici dövlətlərin birbaşa və ya dolayısı ilə tabeliyində olan şəxslərlə, xarici dövlət üçün işləyən və ya xarici dövlət xeyrinə hərəkət edən şəxslər neft konsessiyasına sahib olaraq neft əməliyyatı apara bilməzlər. Bundan əlavə, neft konsessiyası sahibləri 1 yanvar 1980-ci il tarixindən sonra kəşf etdikləri neft sahələrində istehsal etdikləri xam neft və təbii qazın, quru sahələrində 35%-ni və dəniz sahələrində 45%-ni xam və ya emal məhsulu kimi olaraq ixrac etmək hüququna sahibdirlər. Qalan hissə ilə 1 yanvar 1980-ci il tarixindən əvvəl kəşf olunmuş sahələrdən istehsal edilən xam neft və təbii qazın hamısı və bunlardan əldə edilən neft məhsulları ölkə ehtiyacları üçün ayrılır (maddə-13.1).

Qanuna əsasən, neft kəşfiyyatı üçün ayrılmış hər bir sahə 50 min hektardan artıq ola bilməzdi (maddə-53.1). Bir bölgədə bir hüquqi şəxs eyni zamanda ən çox 8 kəşfiyyat lisenziyasına sahib ola bilərdi. Ancaq TPAO hər bölgədə ən çox 12 belə lisenziya ala bilərdi (maddə-153.2). Bu cür lisenziyalar 6 il müddətinə verilirdi və lazım gələrdisə bunların müddəti ümumilikdə 4 il olmaqla iki dəfə uzadıla bilərdi (maddə 55).

Neft istehsalı üçün konsessiya sahibi konsessiya müqaviləsi bağlamalı idi. Bir hasilat sahəsi ən çox 25 min hektar ola bilərdi (maddə 61.1). Bir bölgədə bir hüquqi şəxs eyni zamanda, ümumilikdə 150 min hektarı keçməyən hasilat sahəsinə sahib ola bilərdi (maddə 61.2). Qanunun 65-ci maddəsinə əsasən, bir hasilat lisenziyasının müddəti, qüvvəyə mindiyi tarixdən etibarən 40 il idi və bunun vaxtı lazım gələrdisə nazirlər kabinetinin icazəsi ilə hər biri 10 il olmaqla iki dəfə uzadıla bilərdi.

Qanunun 78-ci maddəsinə əsasən, konsessiya sahibi hasil olunmuş neftin 1/8 hissəsini Türkiyə dövlətinə verməli idi. Hökumət bu ödəmələri bazar qiyməti ilə həm pulla, həm də natura ilə ala bilərdi (maddə-78.2). 104-cü maddənin II hissəsində isə göstərilirdi ki, konsessiya sahibi yatırdığı kapitalı hasil olunan neftdən, tam həcmdə qazandıqdan sonrakı hasilatdan 50%-ni Türkiyə dövləti üçün ayırmalı idi.

Qanunun 45-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən, Türkiyə ərazisi nazirlər kabinetinin qərarı əsasında müxtəlif neft zonalarına bölünə bilərdi. Bir neft zonasının sahəsi üç milyon hektardan az olmamalı idi. Bunun əsasında, Türkiyə doqquz neft zonasına bölündü [101,s. 176]. Yeddi zonada sahələr xaricilərə konsessiyaya verilməli, digər zonalarda isə bağlı qalmalı idi.

TPAO şirkətinə, bağlı zonalarda da Nazirlər kabinetinin icazəsi ilə neft əməliyyatı aparmaq hüququ verilmişdi. Hərbi cəhətdən qadağan edilmiş zonalarda aparılacaq axtarış işləri üçün lisenziya verilməzdən əvvəl isə Baş Qərargahdan icazə alınmalı idi (maddə-45.4).

Birinci zonaya Mərmərə dənizi rayonu, ikinciyə Ankara, üçüncüyə Sivas, dördüncüyə Ərzurum, beşinciyə Siirt, altıncıya Qaziantep, yeddinciyə Adana, səkkizinciyə Antalya və doqquzuncuya Egey dənizinin sahilboyu rayonları daxil idi [101, s. 176].

Beləliklə, bu qanunun qəbul edilməsi ilə Türkiyədə neft üzərində dövlət inhisarına son qoyuldu. 1954-cü ildə Türkiyə hökuməti amerikan inhisarına daha ciddi güzəşt etdi. Belə ki, amerikan şirkətlərinin ticarət və maliyyə əməliyyatları və ABŞ-ın kapital qoyuluşunun əsas dövlət və bələdiyyə vergi və rüsumlarından azad edilməsinə razılıq verildi [92,s. 39].

“Türk Ekonomisi” jurnalında dərc olunduğu kimi, Türkiyə qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi nəticəsində xaricilər aşağıdakı imtiyazları əldə etmişlər [91, s. 153-154].

1. Türkiyədə bütün iqtisadi fəaliyyət sahələri heç bir istisna olmadan xarici kapital üçün açıldı;

2. Ölkədə mövcud olan vergi sistemi xarici kapital üçün əlverişli idi;

3. Xarici sərmayədarlara öz kapitallarını Türkiyədən azad şəkildə göndərməyə həm də transferi istənilən valyuta ilə həyata keçirməyə icazə verilmişdi;

4. Xarici kapital öz vəsaitlərini istənilən vaxt Türkiyədən çıxarmaq hüququna malik idi;

5. Xarici kapitalla azad şəkildə valyuta dəyişməyə təminat verilmişdi;

6. Xarici kapital tərəfindən yaradılmış müəssisələrdə xarici mütəxəssislərin əməyindən istifadə etməyə icazə verilmişdi.

6326 sayılı neft qanununun qəbul edilməsindən sonra hökumətin həyata keçirdiyi siyasətə uyğun olaraq, bu qanuna əlavə və dəyişikliklər edən müxtəlif qanunlar qəbul olunmuşdur.

1955-ci il mayında qüvvəyə minmiş 6558 sayılı qanunla 6326 sayılı qanunun ilk mətnində əlavə və dəyişikliklər edilmiş və konsessiya sahiblərinə yeni güzəştlər edilmişdir [60]. Bu qanunla, 6326 sayılı qanunun bir sıra müddəalarına aydınlıq gətirilmiş, konsessiya sahiblərinə məzənnə təminatı verilmiş, onların Türkiyədən ixrac etdikləri neftin satışından əldə etdikləri gəlirlərin qanunla mükəlləf olduğu işləri görmək

üçün lazım olan miqdardan artıq qalan hissəsinin xaricdə mühafizəsi hüququ tanınmışdır.

1957-ci il iyununda xarici konsessiya sahibləri üçün daha əlverişli olan 6987 sayılı qanun qüvvəyə mindi [96, 1957, 23 iyul]. Bu qanunla “xarici mənşəli neft ilə aparılan neft əməliyyatları” da neft qanunu müddəalarına tabe edildi. Beləliklə də Mersin neft emalı zavodunun tikilməsinə qanuni əsas hazırlandı.

Həmin qanunla xarici ölkələrdə istehsal olunmuş neftin Türkiyəyə gətirilməsinə və emalına icazə verilmişdi. Bundan əlavə, Neft Dairəsinin gəlirləri artırılmış, neft konsessiyalarına hissələr halında sahib ola bilmək hüququ müəyyən edilmiş, xaricdə istehsal və ya emal olunmuş neftin boru xətti ilə daşınması məsələsinə aydınlıq gətirilmiş və bu məsələdə Nazirlər kabinetinin həyata keçirəcəyi hüquqi rejimin qərarlaşdırılacağına işarə edilmişdir. Bununla yanaşı konsessiya sahibinin, əməliyyatı üçün lazım olan neft konsessiyasının qüvvədə olduğu müddətdə gömrük və digər idxal vergi və rüsumlardan azad şəkildə idxal edə biləcəyi maddəsi əlavə olunmuşdur.

1973-cü il aprelin 18-də Türkiyədə Neft İslahatı Qanunu adı altında 1702 sayılı yeni neft qanunu qəbul edildi [60]. Bu qanunla TPAO xüsusi istisna və üstünlüklərlə təchiz edilmiş, yerli və xarici xüsusi təşəbbüsə verilmiş güzəştlər isə məhdudlaşdırılmışdır. Bunlar, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Neft kəşfiyyatı lisenziyalarına qanunun məqsədinə uyğun şəkildə əməliyyat ilə əlaqədar qeyd və şərtlər qoyula biləcəyi bildirilmişdir (maddə-50-yə əlavə);

2. Neft kəşfiyyatı lisenziyasının müddəti 3 il müddətinə uzadılması da daxil olmaqla ümumilikdə 5 ilə endirilmişdir;

3. Kəşfiyyat və hasilat sahələri üçün ödənilməsi lazım olan dövlət haqqının miqdarı artırılmış, TPAO isə kəşfiyyat sahələri üçün bu vergini ödəməkdən azad edilmişdir;

4. 6326 sayılı qanunla hasilat lisenziyası sahibinə bu sənədi almaqla emal və boru xətti ilə daşıma işlərini yerinə yetirmək hüququ verildiyi halda, 1702 sayılı qanunla bu güzəştlər aradan qaldırılmış və yalnız hasilat sahəsi daxilində boru xəttindən istifadə edilməsi hüququ qəbul olunmuşdur. Halbuki, istehsalçıya hasil etdiyi nefti emal etmək hüququnun verilməsi onu emal gəlirləri ilə təmin edən təşviq tədbiri mahiyyətində idi;

5. Hasilat lisenziyasının müddəti 40 ildən 20 ilə endirilmişdir;

6. Əvvəllər sənəd (sənəd-icazə, kəşfiyyat və hasilat lisenziyalarına uyğun əməliyyatlar istisna olmaqla, qeyd olunan zonada müəyyən olunmuş işləri görmək üçün sahibinə bu qanun (6326 sayılı qanun) müddəaları çərçivəsində fəaliyyət göstərmək hüququ verir (maddə-80)) müddəti qanunla yox, nizamnamə ilə 80 il müddətinə müəyyənləşdirilmişdi. 1702 sayılı qanunla sənədin müddəti 30 il üçün müəyyən olundu və bu, yalnız 10 il uzadıla bilərdi (maddə-80). Bu məhdudiyət də TPAO şirkətinə şamil olunmamışdır.

7. 6326 sayılı qanun qüvvəyə mindiyi tarixdən etibarən 25 il müddətə vergidən azad şəkildə avadanlıq idxalı hüququ-Türkiyədə tədarük edilə biləcək avadanlıq qiymətləri 25 faizdən çox fərq, Nazirlər kabinetinin qərar verdiyi təqdirdə uzadıla bilərdi. Əvvəlki mətnin, bu 25 illik müddətin hökumət tərəfindən uzadıla bilməsi müddəası da çıxarılmışdır.

8. Əvvəllər neft kəşfiyyatı və hasilatı lisenziyaları ilə sənədlərin ləğvi haqqında qərarı Nazirlər kabineti tərəfindən verildiyi halda, 1702 sayılı qanun ləğv hüququnu birbaşa nazirə vermişdir və s.

1702 sayılı qanunla, 6326 sayılı qanunun qüvvəyə minməsi ilə yaradılmış Neft Dairəsi Rəisliyinin adı dəyişdirilərək, qarışıq büdcəli Neft İşləri Baş Müdirliyi kimi müəyyənləşdirilmişdir [60]. Bundan əlavə, Neft Dairəsi Rəisliyi yalnız 6326 sayılı qanunun tətbiqi ilə əlaqəli işlərlə məşğul ola bilərdisə,

Neft İşləri Baş Müdirliyinin, vəzifə dairəsi neft məhsulları ilə əlaqədar digər məsələlərin həyata keçirilməsi hesabına genişləndirilmişdir. Bununla da neft sənayesinin hər sahəsi ilə bağlı problemlər eyni idarəedici təşkilat tərəfindən həll edilməyə başlanmışdır. 1702 sayılı qanunla Enerji və Təbii Sərvətlər Nazirliyi nəzdində mövcud olan Duru Yanacaq Dairə Sədrliyi də ləğv edilərək Baş Müdirliyə tabe edilmişdir. Neft İşləri Baş Müdirliyi Enerji və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə tabe olan qarışıq büdcəli bir quruluşdur [60]. Neft İşləri Baş Müdirliyinin gəlirləri dövlət büdcəsindən ayrılan yardımlar və konsessiya sahiblərinin öhdəlikləri dövlət haqlarından formalaşır. Baş Müdir isə nazirin təqdimatı əsasında Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təyin olunur. Baş Müdir qanunun müddəaları çərçivəsində neft əməliyyatları üçün icazə, neft kəşfiyyatı və hasilatı lisenziyaları, sənədləri vermək səlahiyyətlərinə malikdir.

Beləliklə, 1702 sayılı Neft İslahatı Qanunu ilə dövlət şirkəti olan Türkiyə Petrolları Anonim Ortaqlığının birinciliyi və xüsusiyyəti tanınmış, özəl təşəbbüsün isə yalnız neft kəşfiyyatı və istehsalı məsələlərində sərmayə yatıra bilməsi əsas kimi götürülmüşdür. Emal və boru xətti ilə daşıma kimi sənəd mövzusu olan neft əməliyyatlarının isə sənəd hissəsinin yarısından çoxu dövlətə aid olması qeydi ilə yerli və ya xarici şirkətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə icazə veriləcəyinə işarə edilmişdir. Nəticədə, TPAO şirkətinə birincilik, üstünlük və istisnalar verilmişdir. Birinciliyə misal olaraq, TPAO-nun da tələb etməsi halında, hasilat lisenziyasının hərracından imtina edilərək onun TPAO-ya verilməsini, üstünlüyə misal olaraq, bir zonada digər bir şirkətə cəmisi 8 neft kəşfiyyatı lisenziyası verilə biləcəyi halda TPAO-ya 16 belə lisenziyanın verilə bilməsini, istisnaya misal olaraq isə, TPAO-nun kəşfiyyat sahəsi üçün dövlət haqqı ödəməkdən azad edilməsini nümunə göstərmək olar.

6326 sayılı neft qanununa ən mühüm dəyişikliklərdən biri də 1994-cü il noyabrın 27-də qüvvəyə minən 4046 sayılı qanunla edilmişdir [60]. “Özəlləşdirmə qanunu” adlandırılan bu qanunla 6326 sayılı qanunun 6-cı və 116-cı maddələri dəyişdirilmişdir. Həmin dəyişikliklər onların özəlləşdirmə qanununa uyğunlaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, 6-cı maddəyə əsasən, dövlət adından neft ilə əlaqədar icazə, neft kəşfiyyatı və hasilatı lisenziyası almaq hüququ TPAO-ya aiddir. Ortaqlıq bu hüququ bilavasitə və ya idarəsinə və səhmlərinə hakim olduğu ixtisaslaşmış quruluşlar vasitəsilə istifadə edə və ya bu qanunun müddəaları çərçivəsində bu quruluşlara verə bilər. Bu qanundakı əsaslara uyğun olmaq şərti ilə səhmlərində dövlət payı olanlar da daxil olmaqla səhmdar şirkətlərə və ya özəl hüquqi şəxslərə icazə, neft kəşfiyyatı və hasilatı lisenziyaları verilə bilər. Quruluş məqsədinə uyğun olmaq şərti ilə yuxarıda qeyd olunan hüquqi şəxslərə, ölkə iqtisadiyyatına sərfəli olması halında, Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə sənəd verilə bilər. Əgər həmin quruluş özəlləşdirilsə, onda qeyd olunan sənəd onu özəlləşdirən hüquqi şəxsə verilmiş sayılır və sənədin təhvilə ilə bu xüsusdakı digər işlər Neft İşləri Baş Müdürlüyü tərəfindən həyata keçirilməlidir.

116-cı maddədə, Türkiyəyə idxal olunmuş əsas fondlar, avadanlıq və s. digər iqtisadi qiymətlərin mübadilə məzənnəsindən bəhs olunur. Bu maddədəki dəyişikliyə görə, özəlləşdirmə fəaliyyətləri səbəbi ilə idxal ediləcək xarici sərmayə bu qanunla (6326 sayılı) nizama salınan məzənnə təminatlı transfer ilə əlaqələndirilə bilməz.

Beləliklə, 1994-cü il tarixli 4046 nömrəli qanunla Türkiyənin neft sektorunda hələ, 1983-cü il martın 30-da qüvvəyə minmiş 2808 sayılı (“Neft qanununun bəzi maddələrinin dəyişdirilməsi və qanuna bəzi maddə və bəndlər əlavə edilməsi haqqında”) qanunla başlanmış özəlləşdirmə tədbirlərinin qanuni əsası tam formalaşdırıldı. Bununla da, neft sektorunda

dövlət iqtisadi təşəbbüslərinin özəlləşdirilməsinə böyük təkan verilmiş oldu.

Qeyd edək ki, hal-hazırda Türkiyədə göstərilən əlavə və dəyişikliklər də nəzərə alınmaqla yeni neft qanunu layihəsi hazırlanmışdır [60]. Bu layihəyə əsasən, 6326 sayılı qanun, 18-ci maddəsi istisna olmaqla qüvvədən düşmüş hesab olunur. Qanun layihəsi 41 maddədən ibarətdir.

2003-cü il dekabrın 20-də Türkiyədə ölkə daxili və xarici mənbələrdən əldə olunan neftin xam və ya işlənərək, təhlükəsiz və iqtisadi rəqabət şəraitində istehlakçılara çatdırılması ilə bağlı bazar fəaliyyətlərinin şəffaf, bərabər və davamlı şəkildə həyata keçirilməsi üçün yönləndirmə, nəzarət və yoxlama fəaliyyətlərinin qaydaya salınmasını təmin etmək məqsədilə (maddə-1) 5015 sayılı Neft bazarı qanunu qüvvəyə minmişdir [82, 2003, 20 aralık]. Qanuna əsasən, neft məhsullarının satışı fəaliyyətləri ilə məşğul olmaq üçün mütləq lisenziyaya sahib olmaq lazımdır (maddə-3). Lisenziya çərçivəsindəki fəaliyyətlərlə məşğul olan özəl hüquqi şəxslər 29 iyun 1956-cı il tarixli 6762 sayılı Türkiyə ticarət qanunu müddəalarına tabedirlər. Qeyd edilənlər Türkiyədə bazar fəaliyyəti ilə məşğul olan xarici özəl səhmdar şirkətlərinə də aid edilmişdir (maddə-3). Lisenziya, sahibinə orada qeyd olunduğu şəkildə fəaliyyət göstərmək hüququ verir (maddə-4). Qanunun 10-cu maddəsində qiymətlər məsələsindən bəhs edilmişdir. Buna əsasən, neft alqı-satqısında qiymətlər, dünya sərbəst bazar qiymətlərinə uyğun olaraq formalaşır. Yerli xam neft üçün isə qiymət kimi təslim yeri olan ən yaxın liman və ya emaledici zavodda təşəkkül tapan "bazar qiyməti" qəbul edilir.

Beləliklə, qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq, Türkiyənin neft qanunvericiliyinin təkamülünü aşağıdakı dövrlərə bölmək olar.

I dövr. Bu dövr 1926-1954-cü illəri əhatə edir. Bu dövr 1926-cı il martın 24-də qəbul edilmiş 792 sayılı qanunla baş-

lanmışdır. Bu dövrün fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, neft sektoru tamamilə dövlət inhisarına keçmiş, xarici şirkətlərin bura müdaxiləsinə yol verilməmişdir.

II dövr. Bu dövr 1954-1973-cü illəri əhatə edir. Bu dövr öz başlanğıcını 1954-cü il martın 16-da qüvvəyə minmiş 6326 sayılı neft qanunundan götürür. Bu dövrün fərqləndirici xüsusiyyəti, Türkiyənin neft sektorunda dövlət inhisarına son qoyulması və xarici şirkətlərə türk şirkətləri ilə bərabər hüquqların verilməsidir.

Bu qanuna əsasən, Türkiyə şirkətləri ilə yanaşı, xarici şirkətlər də bərabər şəkildə neft kəşfiyyatı və istehsalı ilə məşğul olmaq, idxal, ixrac vergi və rüsumlarından azad olunmaq, xaricdən işə texniki heyət cəlb etmək, Türkiyədə hasil olunmuş nefti xaricə göndərmək, həmçinin kapital və gəlirləri transfer etmək hüququ əldə etdilər.

III dövr. Bu dövr 1972-1994-cü illəri əhatə edir. Bu dövrün başlanğıcı 1973-cü il aprelin 18-də qüvvəyə minmiş 1702 sayılı Neft İslahatı qanunu ilə qoyulmuşdur. Bu qanunla xarici şirkətlərin neft sektorundakı fəaliyyətləri məhdudlaşdırılmış və dövlət şirkəti olan TPAO-ya xeyli güzəştlər edilərək, ona birincilik, üstünlük və istisnalar verilmişdir.

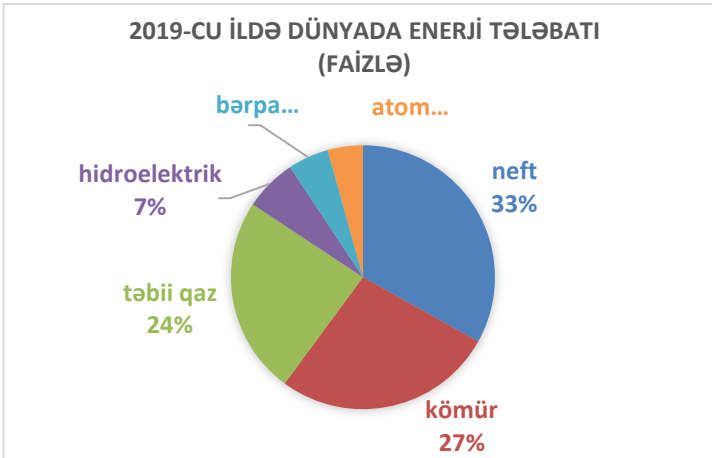
IV dövr. 1994-cü il noyabrın 27-də qüvvəyə minmiş 4046 sayılı Özəlləşdirmə qanununu, indiyədək davam edən bu dövrün başlanğıcı kimi götürmək olar. Qeyd edək ki, əslində bu dövrün formalaşması üçün əsas, 1983-cü il martın 30-da qüvvəyə minmiş 2808 sayılı qanunla qoyulmuşdur. Məhz bu qanuna əsaslanaraq, 80-ci illərin sonlarından Dövlət iqtisadi təşəbbüslərinin özəlləşdirilməsi siyasəti yürüdülməyə başlanmışdır. Lakin bu siyasətin konkret təzahürləri məhz 4046 sayılı qanunun qüvvəyə minməsindən sonraya aid olduğuna görə, bu dövrün başlanğıcını həmin qanunun qüvvəyə mindiyi vaxtdan hesablamaq daha çox məqsədəuyğundur.

II Fəsil

Türkiyənin müasir neft təsərrüfatı

2.1. Türkiyədə neftə tələbat və sənayenin xam neftlə təminatı problemi

Bütün dünyada olduğu kimi Türkiyədə də əsas enerji daşıyıcısı kimi neftə olan tələbat ildən-ilə yüksəlməkdədir. Belə ki, əgər 1900-cü ildə dünyada enerji daşıyıcıları içərisində neftin payı 3 faiz idisə, 1950-ci ildə bu nisbət 24 faizə, 1974-cü ildə isə 42.3 faizə çatmışdır [104, s. 3]. XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında isə enerji daşıyıcıları içərisində neftin payı bütün dünya ölkələri üzrə orta hesabla 40 faiz (3.2 mlrd. t) olduğu halda, Türkiyədə həmin göstərici 46 faiz (26 mln. ton) olmuşdur [61, s. 49]. 2019-cu ildə isə dünya (şəkil 1) və Türkiyə (şəkil 2) üzrə göstəricilər aşağıdakı şəkildə dəyişmişdir.

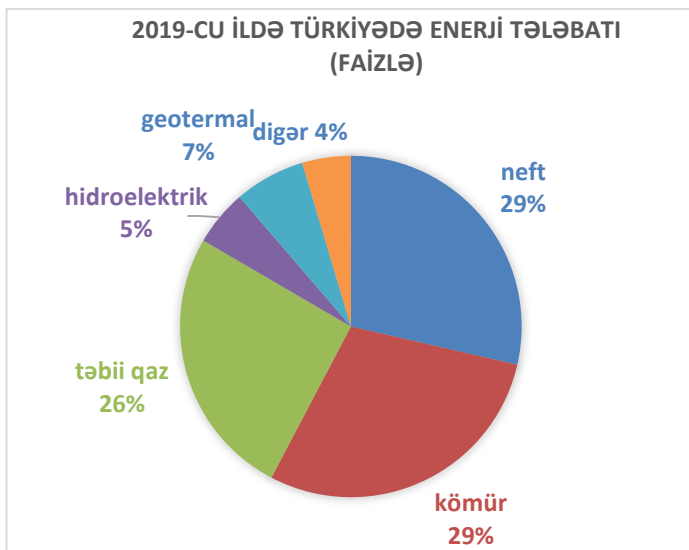

Şəkil 1.

Mənbə: [BP, götürülüb 71]

Türkiyədə adambaşına düşən neft istehlakı 1938-ci ildə 10 litr, 1950-ci ildə 24 litr, 1958-ci ildə 71 litr təşkil etdiyi halda [112, s. 53], XX əsrin 90-cı illərində bu göstərici artaraq 423 litrə çatmışdır. Lakin bu göstəriciyə görə, Türkiyə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bəzi dövlətlərdən geridə qalır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, göstərilən dövrdə bu göstərici Almaniyada 1712 l, Fransada 1593 l, Yunanıstanda 1703 l, İspaniyada isə 1365 l olmuşdur [61, s. 10].

Türkiyə əhalisinin sayı 1935-ci ildə 16 mln., 1950-ci ildə 20.9 mln., 1975-ci ildə 40.3 mln., 1990-cı ildə 56.4 mln. [86, s. 55] olduğu halda, 2005-ci ildə 69.7 mln. nəfərə çatmışdır [135]. Hazırda bu göstərici 80 mln. nəfərdən artıq təşkil etməkdədir.

Şəkil 2.

Mənbə: [71, 2020]

Beləliklə, Türkiyənin indiki əhalisinin sayı 1935-ci illə müqayisədə isə 5 dəfədən çox artmışdır. Neft məhsullarının adambaşına düşən həcmi 1938-ci illə müqayisədə təxminən

42 dəfə, 1950-ci illə müqayisədə isə 18 dəfə artmışdır. 1955-2003-cü illər ərzində Türkiyənin neftə olan tələbatı isə aşağıdakı cədvəldə göstərilən şəkildə dəyişmişdir.

Cədvəl 2.1

Türkiyənin neft tələbatı (mln. ton)

İllər	1955	1965	1973	1988	1998	2000	2003	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Xam neft	1.3	4.6	13	22	28	30	30	34	34	36	36	40	43	45	42	48	44

Mənbə: [109, s. 167; 90, s. 156; 37, s. 59; 86, s. 376; 59; 71]

Cədvəldən də göründüyü kimi, 2000-ci ildə Türkiyədə xam neftə olan tələbat 1955-ci illə müqayisədə təxminən 23 dəfə, 2020-ci ildə isə 34 dəfəyə qədər artmışdır. 2000-ci ildən bəri müəyyən qeyri-sabitlik olsa da, tələbatda artım təxminən 18 mln. ton təşkil edilməkdədir. Tələbatla əlaqədar olaraq, neft və neft məhsullarının idxalına çəkilən xərclər də xeyli dərəcədə artmışdır. Neft böhranı illərindən hesab olunan 1975-ci ildə Türkiyə xaricdən 718 mln. dollarlıq xam neft idxal etmişdi [48, s. 228].

XX əsrin 80-ci illərindən Türkiyənin energetika büdcəsinin əhəmiyyətli qismi neft və neft məhsullarının idxalına sərf edilməkdədir. Belə ki, 1980-ci ildə Türkiyə xaricdən 7.91 mlrd. dollarlıq məhsul idxal etmişdir ki, bunun da 3.665 mln. dolları neft və neft məhsullarının payına düşür [115]. Qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ildə bu göstərici artaraq 6.5 mlrd. dollar [59], 2005-ci ildə isə 8.5 mlrd. dollar təşkil etmişdir [84, s. 18]. Türkiyədə neft və neft məhsullarına tələbatın artması ölkənin sənaye, ümumilikdə iqtisadi cəhətdən inkişafı, dizel mühərriklərinin geniş tətbiqi, hərbi və mülki sahələrdə texnikanın sayının getdikcə artması, mülki aviasiya və avtonəqliyyatın inkişafı və s. ilə əlaqədardır. Neftdən elektrik enerjisi istehsalında da istifadə edilir. Lakin bunun həcmi getdikcə aşağı düşməkdədir. Əgər 1974-cü ildə elektrik enerjisi

istehsalında duru yanacağıın payı 46.4 faiz idisə, 1984-cü ildə bu göstərici 24.9 faizə enmiş [108, s. 142], 2004-cü ildə isə 7 faiz olmuşdur [135].

Ayrı-ayrı neft məhsullarına olan tələbat da xeyli artmışdı. 1930-cu ildə Türkiyədə benzinə 27 min ton, kerosinə-39 min ton, qazoyla-23 min ton tələbat vardısa [109, s. 163], 1960-cı ildə bu göstərici müvafiq olaraq 450 min ton, 375 min ton və 620 min ton təşkil etmişdir [96, 1962, 3 mart], Türkiyənin neft məhsullarına olan tələbatın 90 faizə qədərini təmin edən TÜRPAŞ-ın emal müəssisələrində əldə edilmiş nəticələri aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 2.2

TÜRPAŞ-ın emal zavodlarında əsas neft məhsulları istehsalı (mln. ton)

İllər	Məhsullar			
	Benzin	Dizel	Qazoyl	Mazut
1991	2.2	5	1	6.1
1992	2.4	5.3	1.1	6.2
1993	2.6	5.6	1.2	5.9
1994	3	6.1	1.4	5.3
2002	3.2	6.8	1.6	4.5
2003	3.4	7.2	1.7	4.7
2004	3.2	7.2	1.8	5.2
2005	3.5	7.6	2	5.5
2014	3.9	6.7	1.8	1.9
2015	4.8	9.2	2	2.9
2016	4.5	10.8	2.2	3.4
2017	4.5	11.3	2.2	3.5
2018	4.9	11.9	2.2	2.9
2019	4.3	10.4	2.3	1.8
2020	2.2	10.6	2.3	2.4

Mənbə: [61, s. 53: 80]

Qeyd olunanlardan əlavə, Türkiyənin neft məhsullarına olan tələbatını ödəmək məqsədilə 2005-ci ildə xaricdən

761.818 ton benzin, 4.351.421 ton dizel, 868.883 ton mazut (cəmisi 5982.112 ton) alınmışdır [39].

Türkiyənin neft və neft məhsullarına olan tələbatı əsasən idxal və qismən də daxili hasilat hesabına ödənilməkdədir. Türkiyə Respublikası mövcudluğunun bütün dövrü ərzində ölkənin neftə olan tələbatı daxili hasilat hesabına ödənilməsinə çalışmışdır. Bunun üçün qanunvericilikdə müxtəlif təşviqetmə tədbirləri də həyata keçirilmişdir. Lakin indiyədək bu məqsəd tam şəkildə reallaşdırılmamışdır. XX əsrin 40-cı illərinin sonunadək Türkiyənin neftə olan tələbatı demək olar ki, tamamilə xaricdən idxal əsasında ödənilirdi. Lakin həmin dövrdə Rəman və bunun ardınca Qarzan neft yatağının kəşf olunması ölkənin tələbatında daxili hasilatın da rolunu artırdı. Nəticədə, daxili hasilat Türkiyənin neftə olan tələbatının 1955-ci ildə 15 faizini, 1965-ci ildə 33, 1969-cu ildə 56, 1970-ci ildə 48, 1980-ci ildə 18 faizini ödəmişdir. Hal-hazırda isə bu göstərici 8-10 faiz arasında dəyişməkdədir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək mümkündür.

Cədvəl 2.3

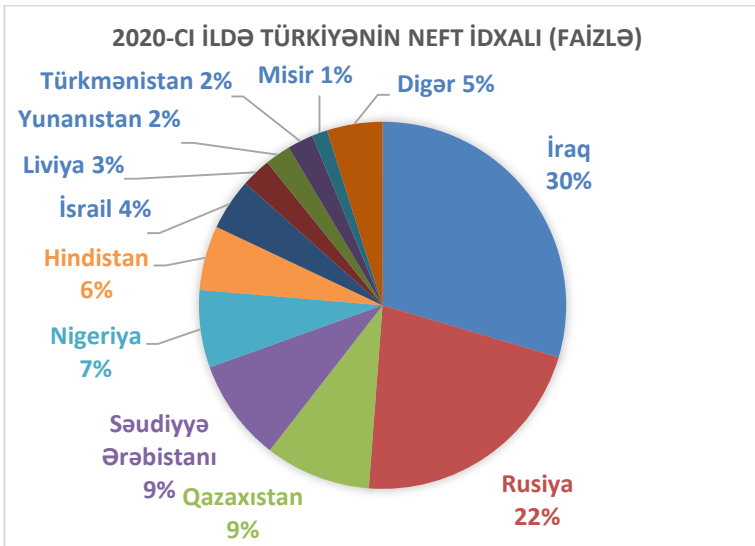
Türkiyədə neft hasilatı (mln. ton)

İllər	1955	1960	1965	1969	1970	1980	1988	1990	1998	2000	2011	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Hasilat	0.2	0.3	1.5	3.6	3.5	2.2	2.7	3.9	3.2	2.7	2.4	2.5	2.5	2.5	2.7	3	3.1
Tələbatda payı (%)	15	18	33	56	48	18	12	16	11	9	7	6.3	5.7	5.5	6.4	6.2	7.1

Mənbə : [100, s. 119; 113, s. 51; 37, s. 59; 115; 108, s. 141; 86, s. 376; 59; 71].

Göründüyü kimi, 1955-ci ildən keçən dövr ərzində Türkiyə yalnız 1969-cu ildə neft hasilatında tələbatı ödəmək

üçün ən yüksək göstərici-56 faiz əldə etmişdir. Bundan sonar isə bu göstərici ildən ilə aşağı düşərək 2000-ci ildə 9 faiz, 2015-ci ildə 6.3 faiz, 2020-ci ildə isə 7.1 faiz olmuşdur. Türkiyənin neftə olan tələbatını ödəmək üçün idxal nefti 50-60-cı illərdə əsasən Küveyt, Qatar və digər İrən körfəzi ölkələrindən təmin olunurdu [8; 116; 105, s. 58]. Hal-hazırda isə Türkiyənin emal zavodlarının xam neft ehtiyacı əsasən İrən, Rusiya, Liviya, Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, Suriya kimi ölkələrdən alınan neftin hesabına ödənilir [84, s. 18]. Tədricən Azərbaycan neftinin də Türkiyə tələbatını ödəməkdə mühüm yer tutacağı gözlənilməkdədir. 2020-ci ildə Türkiyənin neft idxalının göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur.

Şəkil 3.

Mənbə: [71; 2020]

Türkiyənin neftə olan tələbatının ildən-ilə artması qarşısında daxilə neft hasilatının demək olar ki, eyni səviyyədə qalması, ölkənin ümumi tələbatında idxal olunan neftin payını artırmışdır. Belə ki, əgər XX əsrin 70-ci illərdə Türkiyədə idxal neftinin payı təxminən 50 faiz idisə, hal-

hazırda bu 90 faizdən çoxdur. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

Cədvəl 2.4

Türkiyənin neft idxalı göstəriciləri (mln. ton)

İllər	1955	1960	1965	1969	1970	1980	1988	1990	1998	2000	2011	2015	2016	2017	2018	2019	2020
İdxal	1.1	1.6	3.1	2.9	3.8	10.2	19.2	18.9	24.6	27.2	31.2	37.1	40.8	42.9	39	44.8	40.6
Tələbatda payı (%)	85	82	67	44	52	82	88	84	89	91	93	94	94	94	94	94	93

Mənbə: [100, s. 119; 113, s. 51; 37, s. 59; 115; 108, s. 141; 86, s. 376; 32, s. 59; 59; 40; 71].

Cədvəldən də görüldüyü kimi, Türkiyənin xaricdən neft idxalında tələbatla müqayisədə ən az göstərici 1969-cu ildə (44 faiz) müşahidə olunmuş, ondan sonrakı illərdə tədricən artaraq, 2000-ci ildə 92 faizə, 2015-ci ildə 94 faizə, 2020-ci ildə isə 93 faizə (40.6 mln. t) çatmışdır. Bu hal ölkənin neft sənayesinin demək olar ki, idxal nefti ilə işləməsinə gətirib çıxarmışdır. Bundan çıxış yolu isə ölkə daxilində neft-kəşfiyyat işlərinin gücləndirilməsi və ölkə şirkətlərinin neftlə zəngin olan dövlətlərdə neft axtarışı və hasilatı işlərində iştirakının sürətləndirilməsi ola bilər. Bunun üçün ilk növbədə bu işlə məşğul olan şirkətlərə böyük maliyyə dəstəyi verilməli və ya bunun əldə olunması üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Türkiyənin neftə olan tələbatının ödənilməsində neft daşımalarının da rolu böyükdür. Qeyd olunduğu kimi, Türkiyənin neftə olan tələbatının 90 faizdən çoxu idxal olunan neftlə ödənilməkdədir. Ölkənin neftə olan tələbatının ildən-ilə artması nəticəsində, emal müəssisələrinin və istehlakçıların xam neft

və neft məhsulları ilə vaxtında təmin olunması vacib amilə çevrilmişdir.

Türkiyənin neft və neft məhsulları ilə təminatı, əsasən dəniz tankerləri və boru xətləri vasitəsilə həyata keçirilməkdədir. TPAO yaradılana qədər bu işlə daha çox xarici şirkətlər məşğul olurdu. TPAO yaradıldıqdan sonra tədricən öz fəaliyyət dairəsini genişləndirmiş və ölkəni neftlə təmin edilməsi üçün dəniz nəqliyyatına da böyük maraq göstərmişdir. Nəticədə, 1974-cü il martın 21-də neft və neft məhsullarının daha əlverişli və daha etibarlı bir şəkildə daşınmasını gerçəkləşdirmək məqsədilə TPAO (45 %), İPRAŞ (35 %) və Türk Donanma Vəqfinin (20 %) iştirakı ilə 50 mln, TL sərmayəli Dəniz İşlətməçiliyi və Tankerçiliyi A.S. (DİTAŞ) quruldu [73, s. 73]. DİTAŞ yaradılarkən ona ölkədaxili və beynəlxalq dəniz daşımalarında istifadə etmək üçün müxtəlif dəniz nəqliyyat vasitələri almaq, kirayəyə götürmək və işlətmək hüquqları da verilmişdi. Bununla əlaqədar olaraq, DİTAŞ, TPAO-1 və DİTAŞ-1 adlı neft tankerləri ilə təmin olunmuşdu [70].

1983-cü ildə bütün dövlət neftayırma zavodları TÜPRAŞ-ın istifadəsinə verilərkən, İPRAŞ-ın DİTAŞ-dakı, həmin vaxt 29 faizə çatmış səhmləri də TÜPRAŞ-a keçmişdir. Bundan əlavə, 2002-ci ilin oktyabr ayında TÜPRAŞ Özəlləşdirmə İdarəsinin nəzarətində olan 50.98 faiz nisbətindəki DİTAŞ səhmlərini 16.5 mln. dollara satın aldı. Bununla da, TÜPRAŞ DİTAŞ səhmlərinin, ümumilikdə 79.98 faizinə sahib olaraq səhm nəzarət paketini öz əlinə keçirdi. Hal-hazırda DİTAŞ-ın səhmlərinin sayı 10 mlrd. ədəddən ibarətdir. Bu səhmlərin 79.98 faizi (7.998 mlrd. ədəd) TÜPRAŞ-a, 20 faizi (2 mlrd. ədəd) Türk Silahlı Qüvvələrinin Gücləndirmə Vəqfinə, 0,02 faizi isə (2 mln. ədəd) İGSAŞ-a aiddir [84, s. 35].

Hal-hazırda DİTAŞ daşıma, dənizçilik əməliyyatları ilə vasitəçilik, liman və müşavirlik xidmətləri göstərməkdədir. Bu xidmətlər isə DİTAŞ-ın sahib olduğu iki tanker (DİTAŞ və

Cumhuriyyət) və kirayəyə götürdüyü digər tankerlər vasitəsilə həyata keçirilir. TÜPRAŞ, PETKİM və Türkiyədə neft sektorlarında fəaliyyət göstərən digər şirkətlər də DİTAŞ-ın göstərdiyi xidmətlərdən faydalanmaqdadırlar. DİTAŞ, 2003-cü il dekabrın 20-də qüvvəyə minmiş 5015 sayılı Neft Bazarı qanununa müvafiq olaraq Enerji Bazarı Nizamlama Qurumuna etdiyi müraciət nəticəsində, 2004-cü ilin dekabrından etibarən 30 il müddət üçün daşıma lisenziyası (dəniz yolu) və 2005-ci ilin mart ayından etibarən 1 illik müddət üçün sərbəst istifadəçi lisenziyası almışdır [84, s. 40].

2005-ci ildə DİTAŞ-ın xam neft daşımaları TÜPRAŞ-ın neftayırma müəssisələrinin ehtiyacının ödənilməsi məqsədilə həyata keçirilərək 24.9 mln. ton təşkil etmişdir. Neft məhsulları daşımaları isə 650.3 min ton həcmində olmuşdur [85, s. 40].

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, Türkiyədə daha ucuz və etibarlı nəqliyyat növü olan boru kəmərləri də tikilərək istifadə edilməyə başlanmışdır. Buna ölkənin neft məhsullarına artan tələbatı və getdikcə artan neft emalı da səbəb olmuşdur. Artıq 1960-cı ilin əvvəllərində Türkiyədə 72.5 km-lik yerli əhəmiyyətli, 1448 km-lik isə NATO-nun ixtiyarında olan (cəmisi 1520.5 km) neft kəməri vardı. Yerli əhəmiyyətli kəmərlərdən biri Ramandağdakı neft mədənləri ilə Batman neftayırma zavodunu birləşdirirdi ki, bunun da uzunluğu 22.5 km. idi [112, s. 281]. Bu kimi digər iki xam neft kəməri Qarzan mədənlərindən Batman zavodlarına qədər çəkilmişdi və ümumi uzunluğu 50 km. idi [112, s. 281].

NATO-nun istifadəsində olan kəmərlər neft məhsulları daşımaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bunlardan ikisi İtaliya şirkətləri tərəfindən tikilib istifadəyə verilmişdi. Mərmərə dənizi sahilindəki Bandermadan Türkiyənin mərkəzi hissəsində yerləşən Əskişəhərə qədər olan birinci kəmərin uzunluğu 328

km, Anadoludan Əskişəhərə qədər olan ikinci kəmərin uzunluğu isə 400 km idi [109, s. 167]. İsgəndərunla Batmanı birləşdirən digər bir neft məhsulu daşımaq üçün istifadə olunan kəmərin uzunluğu 720 km. idi [112, s. 281].

Türkiyənin neft şirkəti olan TPAO neft kəmərlərinin çəkilməsi işinə də öz töhfəsini vermişdir. 1961-ci ilə qədər Batman ətrafında TPAO-ya məxsus mədənlərdən hasil olunan xam neftin hamısı Batman neftayırma zavodunda emal edilirdi. Bu tarixdən etibarən artan hasilatla zavodun istehsal gücü arasındakı uyğunsuzluq nəticəsində neftin bir qismi emal olunmamış qalırdı. Buna görə də, hasil olunan neftin bir qismi dəmiryolu sisternləri ilə İsgəndərun limanına, oradan da dəniz tankerləri ilə İPRAŞ neftayırma zavoduna daşınırdı. 1961-1964-cü illərdə Şell şirkəti tərəfindən Diyarbəkir ərafında Kayaköy, Kurkan, Beykan, Mobil şirkəti tərəfindən isə Siirt yaxınlığındakı Silivanka və Şelmo mədənlərinin kəşf edilməsi nəticəsində, bu bölgədə hasil olunan neftin Aralıq dənizinə çatdırılması problemi daha da dərinləşdi. Bu isə həmin mədənlərdən neft hasilatının artırılmasına mane olurdu. Buna görə də boru xətti layihəsi hazırlandı və Dövlət Planlaşdırma Təşkilatına (DPT) təqdim edildi. Lakin Təşkilatda bu məsələ ilə bağlı fikir ayrılığı vardı. Belə olan halda, Şell şirkəti də bu xətt ilə 5 min barrel neft daşıyacağını bildirdi və sonda layihə DPT-da qəbul edildi [73, s. 59].

Beləliklə, cənub-şərqi Anadolu bölgəsində TPAO-nun və digər şirkətlərin xam neft hasilatını artırmaq və onun ən sərfəli şəkildə Aralıq dənizinə çatdırılmasını təmin etmək məqsədilə TPAO 511 km.-lik Batman-Dördyol (İsgəndərun) xəttinin tikilməsini qərarlaşdırdı və bununla əlaqədar olaraq, 1963-cü ildən tikinti işləri başlandı. Layihənin həyata keçirilməsi üçün kredit Dövlət İnvestisiya Bankından, borular isə Almaniya, Belçika və Yaponiyadan alınır. Üç nasos stansiyası olan boru xətti 1967-ci ilin yanvarında istifadəyə verildi.

Xəttin illik daşıma qabiliyyəti 3,5 mln. tondur [102, s. 175]. Həmin ildə Mobil şirkətinə aid Silivanka və Şelmo sahələrində hasil olunan neftin Batman Dördyol boru xəttinə çatdırılmasını təmin etmək üçün TPAO Şelmo-Batman boru xəttinin tikintisinə başlamış və bu təsisat 1968-ci ilin mart ayında istifadəyə verilmişdir. Xəttin uzunluğu 42 km., illik daşıma qabiliyyəti isə 800 min tondur [26]. 1972-ci ildə TPAO tərəfindən 125 km.-lik Adıyaman-Sarıllı boru xətti tikilərək istifadəyə verildi. 1973-cü ildə neft hasilatını artıran və bunun xaricə ixracında xeyli problemləri olan İraq hökuməti Türkiyə ilə müqavilə imzalayaraq öz neftini boru xətti ilə Türkiyə ərazisindən göndərmək qərarına gəldi. Bu müqaviləyə uyğun olaraq layihə işləri həyata keçirilən zaman Türkiyədə "Boru xətləri ilə neft daşıma A.Ş." ("BOTAŞ") adlı şirkət yaradıldı. 1974-cü il avqustun 14-də 200 mln. TL sərmayə ilə yaradılan şirkət TPAO-nun qapalı səhmdar cəmiyyəti kimi təşkilatlandırılmışdı. 1967-ci ildə BOTAŞ-ın sərmayəsi 500 mln. TL-nə yüksəlmişdi [73, s. 74].

TPAO tərəfindən BOTAŞ-ın yaradılmasında qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd, İraq neftinin Türkiyə ərazisindən keçməklə Aralıq dənizinə çıxarılmasını həyata keçirməkdən ibarət idi. Bu məqsədlə layihələndirilmiş Kərkük-Yumurtalıq (İraq-Türkiyə) xam neft boru xəttinin inşasına 1975-ci ilin iyulunda başlanıldı və 1976-cı ildə boru xətti istifadəyə hazır vəziyyətə gətirildi. İlk tanker yüklənmə işləri isə 1977-ci ilin may ayında həyata keçirildi. Kərkük-Yumurtalıq (Ceyhan) boru xətti istifadəyə verilən zaman illik neftdaşıma qabiliyyəti 35 mln. ton idi. 1983-1984-cü illərdə həyata keçirilmiş layihələr nəticəsində xəttin daşıma qabiliyyəti ildə 46.5 mln. tona yüksəldildi [61, s.69]. Bu kəmərin ümumi uzunluğu 981 km.-dir ki, bunun da 340 km.-i İraq, 641 km.-i isə Türkiyə ərazisindən keçməkdədir.

1983-cü ilin oktyabr ayında qüvvəyə minmiş 2929 sayılı qanun və 98 sayılı qanun hökmündə qərarnamə ilə digər quruluşlar kimi BOTAŞ da Türkiyə neft qurumunun (PETKUR) qapalı səhmdar cəmiyyəti şəklində təşkilatlandırıldı. Lakin 1984-cü il iyunun 18-də qüvvəyə minmiş 233 sayılı qərarnamə ilə yenidən qapalı səhmdar cəmiyyəti kimi TPAO-nun tərkibinə qaytarıldı [73, s. 83-84].

Əvvəllər TPAO-ya məxsus olan və 1974-cü ildə BOTAŞ-ın istifadəsinə verilmiş boru xətləri yenidən BOTAŞ-ın ixtiyarında saxlanıldı. Həmin vaxt TPAO tərəfindən inşası davam etdirilən və Kırıkkala neftayırma zavodunu neftlə təmin etmək üçün nəzərdə tutulan Ceyhan-Kırıkkala boru xətti də BOTAŞ-a təhvil verildi. 1968-ci ilin sentyabr ayında istifadəyə verilən bu xəttin ümumi uzunluğu 448 km, illik neftdaşıma qabiliyyəti isə 5 mln. tondur [23]. Ceyhan terminalından başlayaraq Kırıkkala neftayırma zavoduna qədər uzanan bu xəttin üzərində iki nasos stansiyası vardır. Əlavə bir stansiya ilə təmin etməklə bu kəmərin illik neftdaşıma qabiliyyətini 7.5 mln. tona qədər artırmaq mümkündür [61, s. 69].

1987-ci ildə İraqın Bəsrə körfəzində hasil olunan nefti daşımaq məqsədilə Kərkük-Ceyhan xəttinə paralel olaraq yeni bir neft kəməri tikilərək istifadəyə verildi. Xəttin ümumi uzunluğu 890 km-dir ki, bunun da 234 km-i İraq, 656 km-i isə Türkiyə ərazisindən keçməkdədir. İkinci xəttin istifadəyə verilməsi ilə İraqla Türkiyə arasındakı iki boru kəmərinin ümumi uzunluğu 1876 km. oldu. Bu xətlərin də 579 km-i İraq, 1297 km-i Türkiyə ərazisindədir. Hər iki xəttin ümumi illik daşıma qabiliyyəti 70.9 mln. tondur [24].

Körfəz böhranı yaranan vaxt BMT-nin İraqa embarqo qoyması səbəbindən İraq-Türkiyə boru xətləri 1990-cı ilin avqustunda bağlandı. Bu xətlər yalnız 1995-ci ilin aprel ayında BMT tərəfindən 986 sayılı qətnamə verildikdən sonra 1996-cı

ilin dekabr ayından məhdud miqyasda neft ixrac etməklə fəaliyyət göstərməyə başladı.

Fəaliyyətinə boru xətt ilə xam neft daşımaqla başlamış BOTAŞ, tədricən təbii qaz satışı haqqında müqavilə imzalandı. 1985-ci ildən isə layihə işlərinə başlanıldı. 1986-cı ilin fevral ayında BOTAŞ ilə "Soyuzqaz Eksport" şirkətləri arasında imzalanmış təbii qaz anlaşması çərçivəsində boru xəttinin inşaatı başlanıldı və həmin xətt, 1987-ci ilin iyununda Həmidabada çatdırıldı [61, s. 69].

Beləliklə, BOTAŞ 1987-ci ildən etibarən, fəaliyyət dairəsini genişləndirərək, xidmət funksiyası ilə yanaşı ticarətlə də məşğul olmağa başlamışdır. 1990-cı ilin fevral ayında qüvvəyə minmiş 397 sayılı təbii qazın istifadəsi ilə əlaqəli qərarname ilə təbii qazın idxalı, bölüşdürülməsi (şəhərdaxili bölüşdürmə xaric olmaqla), satışı və qiymətləndirilməsi məsələsində inhisarlaşdırılan BOTAŞ-ın bu hüququ, 2001-ci il mayın 2-də qüvvəyə minən 4646 sayılı "Təbii qaz bazarı qanunu" ilə ləğv edildi [22].

Fəaliyyətini 1995-ci ilə qədər TPAO-nun qapalı səhmdar cəmiyyəti şəklində davam etdirən "BOTAŞ", 1995-ci il fevralın 8-də Dövlət İqtisadi Təşəkkül formasında yenidən təşkilatlandırıldı [73, s. 84]. Hal-hazırda 1.3 trilyon TL (1.3 mln. YTL) sərmayəyə malik olan BOTAŞ-ın işçilərinin ümumi sayı 2747 nəfərdən ibarətdir [25]. BOTAŞ təşkilati cəhətdən neft və təbii qazı əhatə edən iki böyük strukturdan ibarətdir. Bununla yanaşı, BOTAŞ xaricdəki layihələrdə iştirak məsələsində də böyük maraq göstərməkdədir. Bu məqsədlə 1996-cı ildə "BOTAŞ International Limited" (BİL) təşkil olunmuşdur. Xaricdəki layihələrdə iştirakın göstəricisi kimi, BOTAŞ-ın Rusiya qazını Türkiyəyə satan TURUSQAZ şirkətində 35 faiz payla təmsil olunduğunu qeyd etmək olar [25].

Türkiyənin xam neft boru kəmərlərinin əsas göstəriciləri ilə tanış olmaq üçün aşağıdakı cədvələ diqqət yetirək:

Türkiyənin xam neft boru kəmərlərinin əsas göstəriciləri

Boru xətləri	İstifadəyə verildiyi il	İllik daşıma qabiliyyəti (mln. t)	Uzunluğu (km)	İllər üzrə daşıma (mln. barrel)								
				1990	1995	2001	2005	2011	2015	2019	2020	2021
Batman-Dördyol	1967	(3.5) 4.5	511	22.5	20.1	19.8	10.1	17	19.7	21.5	24.3	24.2
Şelmo-Batman	1968	0.8	42	1.5	0.8	0.7	0.6	-	-	-	-	-
İraq-Türkiyə	I-1976	46.5	986	340	-	231	13.2	163	192	194	192	187
	II-1987	(24.4) 70.9	890									
Ceyhan-Kırıkkala	1986	(5) 7.2	448	21.1	24.9	24.8	26	22	31	35	32	31
BTC	2006	50	1760	-	-	-	-	257	262	235	208	200

Mənbə : [28; 24; 23; 21; 26; 22; 73; 61, s. 67-75].

Cədvəldən də görüldüyü kimi Türkiyənin daxili mənbələrinin hesabına təmin olunan boru xətlərinin daşıma həcmi xeyli aşağı düşmüşdür. Bu həmin mənbələrdəki neft hasilatının azalması ilə əlaqədardır. İraq-Türkiyə boru xətləri ilə daşıma isə siyasi proseslər səbəbindən gah kəsilmiş (1991-1995), gah da aşağı düşmüşdür. Bu səbəblərlə əlaqədar olaraq, neftə tələbatı durmadan artan Türkiyənin neftlə təmin olunması probleminin həllində yenidən istifadəyə verilmiş Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin böyük əhəmiyyəti olacaqdır. BTC istifadəyə verilənə qədər BOTAŞ 80.2 mln. ton illik daşıma qabiliyyəti olan 2297 km. uzunluğundakı boru xətləri ilə yarandığı gündən bəri (2005-ci ilədək) 6 mlrd. barreldən çox neft daşımışdır [22].

BTC layihəsinin tamamlanması ilə BOTAŞ-ın istifadə etdiyi ölkədaxili neft boru xətlərinin ümumi uzunluğu 3368 km.-ə, daşıma qabiliyyəti isə ildə 130.2 mln. tona çıxmışdır.

Sonradan bu hal, Türkiyənin xam neftə olan tələbatının ödənilməsində uzun müddət əvəzsiz rol oynayacaqdır.

2.2. Türkiyənin neft sənayesinin yaradılması və müasir vəziyyəti

Türkiyənin neft məhsullarına olan tələbatı artdıqca, bu məhsulların öz emal müəssisələrində əldə edilməsi məsələsi də gündəmə gəlmişdir. Bu ilk əvvəl onunla əlaqədar idi ki, hazır məhsulların alınması xam neftdən dəfələrlə baha başa gəlirdi. Digər tərəfdən, öz ərazisində emal müəssisələrinin yaradılması ilə əhalinin müəyyən qismi üçün iş yeri də açılmış olurdu. Türkiyədə ilk neft ayırma müəssisəsi 1930-cu ildə xüsusi şirkət olan “Türkiyə Neft Sənayesi AŞ” tərəfindən təşkil olunmuş və Rumıniyadan gətirilən xam nefti emal etmişdir. Müəssisənin emal qabiliyyəti gündə 40 ton (ildə 13.200 ton) idi. Lakin bu müəssisə bir çox vergi məsələləri səbəbindən 1934-cü ildə bağlandı [81].

1940-cı ildə Ramandağda neft aşkar olunduqdan sonra buradakı avadanlıqları yanacaqda təmin etmək və hasil olunan neftin analizlərini aparmaq üçün Maymunə boğazında 1941-ci ildə günlük istehsal gücü 3 ton olan kiçik bir təcrübə emal müəssisəsi yaradıldı. Çox sadə şəkildə qurulmuş olan bu müəssisənin istehsal gücü Raman ərazisində yeni neftli quyuların qazılması ilə əlaqədar olaraq, 1947-ci ildə gündə 9 min tona qədər artırıldı. Lakin Raman-9 nömrəli rentabelli quyu qazıldıqdan sonra qeyd olunan müəssisənin ehtiyacı ödəyə bilməyəcəyi aydın oldu. Belə olan təqdirdə MTA, gündə 200 min ton neft emal edə biləcək yeni bir müəssisənin yaradılmasına qərar verdi. Batmanda qurulan bu təcrübə emal müəssisəsinin istehsal gücü ildə 200 min ton idi. Bu müəssisə 1948-ci ilin noyabr ayında fəaliyyətə başladı [73, s. 27].

Türkiyənin duru yanacağa artan ehtiyacını ödəmək məqsədilə MTA 1952-1953-cü illərdə hökumətlə razılıq əsasında neft emalı zavodunun yaradılması üçün fəaliyyətə başlamış və inşaat işini ABŞ-ın Ralf M.Parsons (RMPC) şirkətinə həvalə etmişdir. Zavodun neft mədənlərinə yaxın olan Batmanda tikilməsi qərara alındı. Tamamilə Türkiyənin öz sərmayəsi hesabına tikilən bu zavod qısa bir zamanda- il yarımada tamamlandı. Zavod benzin, dizel, qazoyl və mazut kimi məhsullar istehsal edirdi. Bu təsisat, tərkibində benzin az olan Raman və Qarzan neftini emal etmək xüsusiyyətinə malik şəkildə layihələndirildi. İstehsal gücü gündə 1000 ton (330 min t./il) olan zavodun inşası 1955-ci ildə başa çatdırıldı [109, s. 165]. Bundan sonra yoxlama məqsədilə altı ay işlədikdən sonra zavod TPAO-ya verildi. 1956-cı ildən tam gücü ilə işləməyə başlayan zavodun istehsal etdiyi məhsullar sayəsində 8 mln. dollarlıq sərmayəyə qənaət edildi. Həmin il Dövlət dəmir yolları Ərzincan, Malatya və Elazığ şəkər zavodlarının bütün mazut ehtiyacı, həmçinin cənub-şərqi Türkiyə rayonlarının yanacaq və asfalt ehtiyacları təmin olundu. Türkiyədə neft hasilatı və neft məhsullarına olan tələbatın getdikcə artması ilə əlaqədar olaraq Batman zavodunun illik istehsal gücü 1960-cı ildə 580 min tona, 1972-ci ildə isə 1.1 mln. tona yüksəldildi [81].

1954-cü ildə 6326 sayılı qanunun qəbulu və bununla xeyli güzəştlər əldə etmələri sayəsində xarici neft şirkətləri də Türkiyə neftayırma zavodları tikməyə böyük maraq göstərdilər. 1957-ci ilin martında Türkiyəni neft məhsulları ilə təmin edən iki amerikan və iki ingilis şirkəti hökumətlə 48 mln.dollar dəyərində və istifadə gücü ildə 1.3 mln. ton olan daha böyük neftayırma zavodu tikmək barədə müqavilə imzaladılar. Bu məqsədlə yaradılacaq şirkətin kapitalı aşağıdakı şəkildə bölünməli idi: "Sokonimobil"-37%, "Kalteks"-34% , "Royal-datç-Şell"-18% və "BP"-11% [100, s. 119]. Bu müqavilə əsa-

sında 1958-ci ildə “Mobil oyl” , “Şell”, “Kaltex” və “BP” tərəfindən “Anadolu Tasfiyehanesi Anonim Şirkəti” (qısa adı ATAS) adlı şirkət yaradıldı. Beləliklə, Mersində xarici kapital tərəfindən illik istehsal gücü 3.2 mln ton olan böyük neftayırma zavodu inşa edildi. Əldə olunmuş razılığa görə, Türkiyə 12 il müddətində öz tələbatını ödəmək üçün lazım olan nefti bu şirkətlərdən almalı idi [30, s. 85; 116].

Həmin şirkətlər emal üçün lazımı nefti Yaxın Şərq ölkələrində (Küveyt, Qatar və s.) özlərinə məxsus konsessiyalardan təmin edirdilər. Emal olunmuş neftin bir hissəsi Türkiyə bazarında satılır, qalanı isə yenidən xaricə ixrac olunurdu. İlk baxışda bu çətin bir əməliyyat kimi görünə də, əslində xarici neft şirkətləri bundan böyük qazanc əldə edirdilər. Belə ki, həmin dövrdə İran körfəzi rayonunda hasil olunan neftin bir tonunun dəyəri 0.7 dollarla (Küveyt) iki dollar (Səudiyyə Ərəbistanı) arasında dəyişirdi. Tələbatçı ölkələrdə benzinin bir tonunun topdansatış qiyməti isə 27 dollara qədər idi [105, s. 59]. Digər bir tərəfdən, emal üçün Türkiyəyə gətirilən xam neftdən və buradan xaricə ixrac olunan neft məhsullarından qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş təşviq tədbirlərinə uyğun olaraq gömrük haqqı alınmırdı. Bundan əlavə əldə olunmuş gəlirlər heç bir vergisiz transfer edilə bilərdi. Məsələn, neftin böyük həcmdə hasil olunduğu İranda isə xarici şirkətlər neft emalı ilə məşğul olmaq üçün müxtəlif vergilər verməli idilər. Qeyd olunanlarla yanaşı, Türkiyədə işçi qüvvəsi də xeyli ucuz idi. Bu səbəblərdən, Türkiyə ərazisində neftayırma zavodları tikmək üçün xarici şirkətlər çox əlverişli mühit əldə etmişdilər və bunu vaxtında dəyərləndirdilər. Sonradan ATAS şirkətinin qurucularından olan Kaltex şirkəti ondan ayrıldı. Nəticədə, ATAS-ın pay bölgüsü MOREF (Mobil Refining)-51%, Şell-27%, BP-Türk-17% və Mərmərə Petrol -5% olmaqla müəyyənləşdi. Zavodun illik istehsal gücü 1969-cu ildə 4.4 mln. tonadək yüksəldildi [81].

Türkiyənin sürətlə inkişaf edən sənayesinin, mülki əhalinin və Türk Silahlı qüvvələrinin artan neft məhsulları tələbatını ödəmək üçün yeni bir neftayırma müəssisəsinin qurulmasına ehtiyac vardı. Buna görə də TPAO Türkiyədə duru yanacaq paylanması sahəsində fəaliyyət göstərən Kalteks (California Texas Oil Corp.) şirkəti ilə müqavilə əsasında İstanbuldan 80 km aralı, İzmit körfəzinin sahilində Tütünciftlik adlı yerdə illik istehsal gücü 1 mln. ton olan yeni bir neftayırma zavodu tikmək üçün 1959-cu ilin dekabr ayında Neft Dairəsindən icazə sənədi aldı. İPRAŞ (İstanbul Petrol Rafinerisi A.Ş.) adlandırılan bu şirkətin səhmlərinin 51%-i TPAO-ya, qalan 49%-i isə Kalteks şirkətinə məxsus idi [30, s. 86].

Zavodun təməli 1960-cı ilin aprel ayında qoyulmuş və bundan 16 ay sonra -1961-ci ilin avqust ayında istifadəyə verilməmişdir. TPAO və Kalteks şirkətləri arasındakı 10 illik ortaqlıq müqaviləsinin müddəti 1972-ci ilin martında başa çatmış və həmin tarixdə Kalteksin səhmləri TPAO tərəfindən satın alınmışdır. Bundan sonra İzmit zavodu tamamilə milli bir quruluşa çevrilmişdir. Bu zavodun illik istehsal gücü 1961-ci ildə 1 mln. ton idisə sonradan yeni layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində xeyli artırıldı. Belə ki, bu göstərici 1967-ci ildə 2.2 mln. ton, 1972-ci ildə 5.5 mln. ton, 1977-ci ildə 7 mln. ton, 1980-ci ildə 7.8 mln. ton, nəhayət, 1982-ci ildə 11.5 mln. ton oldu [81].

TPAO neft emalı müəssisələri ilə yanaşı, ölkə tələbatından irəli gələn neftkimya sənayesinin qurulmasına da xüsusi diqqət yetirmişdir. Nəticədə, 1965-ci ildə 250 mln. TL sərmayəli PETKİM (Petrokimya A.Ş) Yarımca kompleksi quruldu. Qurulan bu yeni şirkətdə pay bölgüsü 55%-TPAO, 25%-Əməkli Sandığı, 20%-Ordu Yardımlaşma qurumu olmaqla müəyyənləşdirildi [73, s. 56].

1967-ci ildə İzmirin 50-60 km məsafəsində yerləşən Əliağa adlı yerdə SSRİ-nin maliyyə, texniki və mütəxəssisləri

ilə etdiyi köməklik sayəsində yeni bir neftayırma zavodunun təməli qoyuldu. Zavodun tikintisində türklərlə yanaşı 90-dan çox sovet mütəxəssisi də çalışırdı [106;127]. Zavod 1972-ci ildə istifadəyə verildi. İzmir (Əliağa) neftayırma zavodunun illik istehsal gücü 3 mln. ton idi [121, s. 254]. Sonradan zavodun illik istehsal gücü artırılaraq 1982-ci ildə 3.8 mln. tona, 1984-cü ildə 5 mln. tona və nəhayət, 1987-ci ilin noyabrında tamamlanan layihə nəticəsində 10 mln. tona çatdırılmışdır. Qeyd edək ki, İzmir neftayırma zavodu Türkiyənin yeganə maşın yağı istehsal edən kompleksinə sahibdir. 1988-ci ildə bu kompleksin illik istehsal gücü 175 min tondan 300 min tonadək artırılmışdır [81].

İPRAŞ neftayırma zavodunda əldə olunan xammalla faydalanaraq Türkiyənin süni gübrə tələbatını ödəmək məqsədilə 1971-ci ilin mart ayında İGSAŞ (İstanbul Gübrə Sənayesi A.Ş) yaradıldı. Sərmayəsi 30 mln TL olan İGSAŞ səhmlərinin 60%-i TPAO, 40%-i isə İPRAŞ-a aid idi [73, s. 66].

Birgə sərmayə və satış siyasəti müəyyənləşdirmək, neft və hər növ neft məhsullarının ölkə daxilində və xaricdə satış-paylama fəaliyyətini həyata keçirmək üçün TPAO və Petrol Ofisinin təşəbbüsü ilə 1974-cü ilin noyabr ayında ADAŞ (Akaryakıt Dağıtım A.Ş) adlı duru yanacaq paylama şirkəti yaradıldı. 100 mln. TL sərmayəli bu şirkətin səhmlərinin 45%-i TPAO, 35%-i Petrol Ofisi və 20%-i İPRAŞ şirkətinə aid idi [73, s. 74].

“İqtisadi Dövlət Təşəkkülü və Dövlət İqtisadi Quruluşları” haqqında 1983-cü ilin oktyabrında qəbul olunmuş 2929 sayılı qanun və 98 sayılı qərarnamə əsasında 1983-cü il noyabrın 16-da Türkiyədə TÜPRAŞ (Türkiyə Petrol Rafinerileri A.Ş) adlı yeni şirkət yaradıldı.

TÜPRAŞ-ın yaradılmasında məqsəd, Türkiyədə fəaliyyət göstərən neftayırma zavodlarını vahid idarəetmədə birləşdirərək fəaliyyəti üçün daha münasib şərait yaratmaq və dövlət

naminə səmərəliyini artırmaqdan ibarət olmuşdur. Bu məqsədlə 1961-ci ildən bəri fəaliyyət göstərən İPRAŞ-ın əsas müqaviləsi 1983-cü ilin oktyabr ayından TÜRPAŞ-ın əsas müqaviləsinə çevrilmişdir. Beləliklə, İPRAŞ-ın İzmit neftayırma zavodu ilə yanaşı TPAO-ya məxsus olan İzmir (Əliağa), Batman və tikintisi davam etməkdə olan Orta Anadolu (Kırıkkala) neftayırma zavodları TÜRPAŞ-a təhvil verildi [84, s. 4].

Yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə, ADAŞ-ın adı POAŞ (Petrol Ofisi A. Ş) şəklində dəyişdirildi. Petrol Ofisi və İSİLİ-TAŞ bütün quruluşları ilə birlikdə POAŞ şirkətinə təhvil verildi [73, s. 83]. İGSAŞ 1984-cü ildə TUGSAŞ-ın (Türkiyə Gübre Sanayi A.Ş), 1988-ci ildə isə TPAO-nun bağlı ortaqlığı olmuş, 1988-ci il avqustun 18-də isə özəlləşdirilməsinə qərar verilmişdir [73, s. 84].

1977-ci ilin avqust ayında Orta Anadolu bölgəsinin neft məhsullarına olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə TPAO və Romaniya Industrial Export İmport şirkəti arasında imzalanan ticarət sövdələşməsi ilə kredit müqaviləsi çərçivəsində Kırıkkale neftayırma zavodunun inşasına başlanıldı. Bu zavod 1986-cı ilin oktyabr ayında istifadəyə verildi. Hal-hazırda Kırıkkala neftayırma zavodunun illik istehsal gücü 5 mln. tondur. Bu müəssisə xüsusi olaraq Kərkük neftini emal etmək üçün dizayn olunmuşdur [81]. Zavodun xam neftlə təminatı BOTAŞ tərəfindən Ceyhan terminalından buraya çəkilmiş 447 km-lik boru xətti ilə həyata keçirilir.

Özəlləşdirmə qurumunun 5 oktyabr 2001-ci il tarixli 201/54 sayılı qərarı ilə Petkim Petrokimya Holdong A.Ş-nin yaratdığı ilk kompleks olan Yarımca Təsisatı TÜRPAŞ-a təhvil verilmiş və Körfəz Neftkimya və Neft Emalı Müdirliyi adını almışdır [81].

Qurulduğu gündən indiyədək Türkiyənin ən böyük sənaye şirkəti olan TÜRPAŞ-ın əsas fəaliyyətləri ölkənin neft məh-

sullarına olan ehtiyacını ödəmək üçün lazımı xam nefti tədarük və emal etmək, lazım gələrsə neft məhsulları idxal və ixrac etmək, bu məqsədlə ölkə daxili və xaricdə neft emalı müəssisələri və yeni qurğular qurmaq, satın almaq və işlətməkdən ibarətdir.

TÜPRAŞ yaradılarkən fəaliyyətdə olan üç zavodun (İzmit, İzmir və Batman) ümumi illik istehsal gücü 17.2 mln. ton, 1984-cü ildə 17.6 mln. ton idisə, 1987-ci ildə Kırıkkala neftayırma müəssisənin işləməyə başlaması ilə istehsal gücü 27.6 mln. tona çatdırılmışdır. ATAŞ-ın Mersindəki zavodu ilə birlikdə (illik istehsal gücü 4.4 mln. ton) Türkiyənin ümumi illik neft istehsalı gücü 32 mln. ton olmuşdur. Lakin 2004-cü ilin sentyabr ayında ATAŞ emal müəssisəsinin istehsalı dayandırması ilə Türkiyənin ümumi illik neft istehsalı gücü 27.6 mln. tona düşmüşdür [84, s. 4]. 1990-cı ilin iyulunda TÜPRAŞ-ın özəlləşdirilməsinə qərar verilmiş və sərmayəsi baş nazirliyin Özəlləşdirmə İdarəsinə təhvil verilmişdir. Həmin ilin noyabrında isə qeydli sərmayə sisteminə keçirilmişdir. TÜPRAŞ-ın qeydli sərmayəsi 1994-cü ilin sentyabr ayında 2 trilyon TL –dən 10 trilyon TL-nə, [61, s. 37], 2001-ci il oktyabrda isə 100 mln. YTL-dən 500 mln. YTL-nə yüksəldilmişdir [84, s. 5].

1991-ci ilin mayında ilk dəfə olaraq TÜPRAŞ-ın səhmlərinin 2.17 faizi xalqın ixtiyarına verildi. İkinci və daha böyük hissənin xalqa verilməsi, 2000-ci ilin aprelində reallaşdırıldı. Həmin vaxt şirkətin dəyəri 3.920 mln. dollar qiymətləndirilmişdi [64, 2005, 10 nisan]. 1999-cu ilin sonunadək TÜPRAŞ-ın səhmlərinin 3.58 faizi İstanbul birjasında əməliyyatlarda istifadə olunurdu. Qalan 96.42 faiz isə Özəlləşdirmə İdarəsinin ixtiyarında idi. 2000-ci ilin aprelində TÜPRAŞ səhmlərinin ikinci hissəsinin xalqın ixtiyarına verilməsindən sonra İstanbul və London birjalarında əməliyyatlarda işlənən səhmlərin miqdarı 34.24 faizə yüksədildi. 2005-ci ilin martında TÜPRAŞ səhmlərinin 14.76 faizi 446 mln. dollara (569.3 YTL)

İstanbul birjasının topdan satış bazarında altı xarici şirkətə satıldı [44, 2005, 5 mart]. Qeyd edək ki, hələ 2004-cü ildə keçirilmiş tenderdə TÛPRAŞ səhmlərinin özəlləşdirilməsi üçün ən yüksək təklifi (1302 mln. dollar) Efreomov Kautçuk qrupu (Tatneft-Zorlu konsorsiumu) versə də, sonradan tender Dövlət şurası tərəfindən ləğv edilmişdi [64, 2005, 30 mart]. TÛPRAŞ səhmlərinin xarici şirkətlərə satılması ilə TÛPRAŞ-ın xalqa açıq bölümü 34.42 faizdən 49.6 faizə yüksəlmiş, Özəlləşdirmə İdarəsinin ixtiyarındakı dövlət payı isə 65.76 faizdən 51 faizə düşmüşdür [65, 2005, 5 mart].

Dövlətin əlində qalan bu hissənin özəlləşdirilməsi üçün keçiriləcək tenderin elanı 2005-ci ilin mayında verildi [63, 2005, 2 mayıs]. Tender isə 2005-ci ilin sentyabr ayında keçirildi. Özəlləşdirmə tenderinə 9 təklif sahibinin təmsilçisi qoşulmuşdu. Nəticədə tenderin qalibi 4.140 mln. dollar verən Koç-Şell ortaqlığı oldu [65, 2005, 13 eylül]. Tenderin nəticəsi 2005-ci ilin noyabr ayında Ali Özəlləşdirmə Qurumunun 2005/1128 sayılı qərarı ilə təsdiqləndi. Bununla əlaqədar olaraq, 2006-cı ilin yanvarında səhm satış müqaviləsi imzalandı və səhmlər Koç-Şell qrupuna təqdim olundu [16, 2006, 27 ocak]. Bunun üçün isə tenderin şərtlərinə uyğun olaraq Koç-Şell ortaqlığı tərəfindən Enerji Yatırımları A.Ş. adlı şirkət yaradıldı. Şirkətin səhmlərinin 75%-i Koç Holding A.Ş., 20%-i Aygaz A.Ş., 3%-i Opet Petrolculuk A.Ş., 1.9%-i Shell Overseas Investment B.V., 0.1%-i isə The Shell Company of Turkey LTD şirkətinə aiddir [76].

Beləliklə, TÛPRAŞ-ın 250.419.2 mln. YTL ümumi kapitalının 51 faizi (127.713.792.222 YTL) Enerji Yatırımları A.Ş, 49 faizi isə (122.705.407.778 YTL) digər ortaqlara (xalqa açıq) məxsusdur [84, s. 4].

Qeyd etdiyimiz kimi, 4 emal zavodu, neftkimya təsisatı, dəniz daşması şirkətinə sahib olan TÛPRAŞ, ildə 27.6 mln. ton xam neft emal etmək gücü sayəsində Türkiyənin ən böyük

sənaye quruluşudur. Son beş illik emal və ticarət fəaliyyətini analiz etsək görürük ki, TÛPRAŞ-ın emal etdiyi xam neftin həcmi 22.8 mln. tondan (2001) 25.5 mln. tona (2005), istehsal etdiyi məhsul 21.2 mln. tondan 23.9 mln. tona, ümumi satışları isə 24.8 mln. tondan 25 mln. tonadək artmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar:

Cədvəl 2.6.

TÛPRAŞ-ın emal və ticarət fəaliyyəti

İllər	Emal olunan xam neft (mln. t)	İstehsal (mln. t)	Satış həcmi (mln. t)	Xaricdən alınan məhsulun həcmi (mln. t)	Xaricdə satılan məhsulun həcmi (mln. t)	Xalis satış dəyəri (mln. dollar)	Əsas fəaliyyət gəliri (mln. dollar)
2001	22.7	21.2	24.7	3,1	1.9	5.1	194
2002	23.3	21.5	24.0	2,4	2.8	5.1	91
2003	23.9	22.2	23.7	1,6	3.0	7.8	314
2004	24.5	22.7	23.8	0.98	3.3	8.5	557
2005	25.5	23.8	24.9	1,0	4.6	11.1	605
2016	-	-	24.8	-	5.5	6.0	-
2017	28.5	28.5	25.7	-	5.8	8.1	-
2018	24.5	25.7	25.6	-	4.2	9.3	-
2019	-	-	22.4	-	6.8	3.7	-
2020	25.7	-	19.9	-	4.7	-	-

Mənbə: [84, c. 6-7; 2020].

Müqayisə üçün qeyd edək ki, TÛPRAŞ-ın məhsul istehsalının ümumi həcmi 1991-ci ildə 17.7 mln. ton, 1992-ci ildə 18.6 mln. ton, 1993-cü ildə 19.7 mln. ton, 1994-cü ildə isə 19.9 mln. ton olmuşdur [61, s. 53]. TÛPRAŞ emal üçün lazım olan xam nefti beynəlxalq neft şirkətləri ilə imzaladığı illik müqavilələr yolu ilə təmin edir. 2005-ci ildə neftayırma müəssisələrinin xam neft ehtiyacı İran, Rusiya, Liviya, Səudiyyə Ərəbistanı, İraq və Suriya kimi ölkələr və ölkə daxili hasilat hesabına ödənilmişdir. 2005-ci ildə TÛPRAŞ 8.6 mlrd.

dollara xaricdən 23.4 mln. ton xam neft (1 barreli 50 dollar olmaqla) idxal etmişdir. Bu göstəricilər aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.7

TÜPRAS-ın xaricdən xam neft idxalı (min ton)

Ölkələr	2002	2003	2004	2005	2005-ci il faizlə
İraq (boru xətti)	1,134,8	890,4	1,205,3	938,9	4
Liviya	3,912,7	4,687,1	4,848,7	4,559,8	19,4
İran	5,321,3	6,513,2	5,778,2	6,978,7	29,6
Səudiyyə Ərəbistanı	3,872,3	3,875,4	3,456,0	3,502,1	14,9
Əlcəzair	268,9	239,8	398,6	0	0
Suriya	1,050,5	700,2	400,7	325,1	1,4
Rusiya Federasiyası	84,8	2,777,6	4,717,4	6,800,0	28,9
Digər müqavilələr	6,599,0	1,846,3	1,462,3	395,7	1,7
Cəmi	22,244,3	21,530,0	22,267,2	23,500,3	100

Mənbə: [59, 75].

Cədvəldən də görüldüyü kimi, idxal olunan neftin əsas hissəsi Rusiya Federasiyası, İran və Liviyadan təmin olunur. 2005-ci ildə ümumi xam neft idxalında bu ölkələrin payı 77.9 faiz təşkil etmişdir. Bundan əlavə, digər ölkələrdən fərqli olaraq Rusiya Federasiyası və İrandan neft idxalı ildən-ilə artmaqdadır. Belə ki, 2002-ci ildə bu iki ölkənin ümumi xam neft idxalındakı payı 24.3 faiz (İran-23.9%, Rusiya Federasiyası-0.4%) idisə, 2005-ci ildə bu göstərici 58.5 faizə (İran-29.6%, Rusiya Federasiyası-28.9%) çatmışdır.

Son dörd ildə TÛPRAŞ-ın xaricdən neft məhsulu idxalında isə azalma müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, əgər 2002-ci ildə xaricdən ümumilikdə 2423.2 min ton neft məhsulu (LPG, dizel, mazut və mədən yağından ibarət) alınmışdırsa, 2003-cü ildə bunun həcmi, 1622.3 min ton, 2004-cü ildə 970.5 min ton, 2005-ci ildə 959.5 min ton təşkil etmişdir [78].

2005-ci ildə TÛPRAŞ ölkədaxili hasilatdan hər barreli 42.2 dollar olmaq şərti ilə 2.1 mln. ton xam neft əldə etmiş və buna 870 mln. YTL (643.3 mln. dollar) pul ödəmişdir. Ümumilikdə, 2005-ci ildə TÛPRAŞ-ın neftayırma zavodlarında 23.4 mln. tonu idxal (92%), 2.1 mln.tonu yerli (8%) olmaqla 25.5 mln. ton xam neft emal olunmuşdur. Bunların alınması üçün isə 9143 mln. dollar (8.5 mlrd. dolları-idxal, 643.3 mln. dollar-yerli) xərc çəkilmişdir. Emal olunan 25.5 mln. ton xam neftin 10.3 mln. tonu İzmit, 10.7 mln.tonu İzmir, 3.6 mln. tonu Kırıkkala, 0.9 mln. tonu isə Batman neftayırma zavodunun payına düşmüşdür [84, s. 20].

2005-ci ildə emal olunan xam neftdən 9.8 mln. tonu İzmit, 10.1 mln. tonu İzmir, 3.3 mln. tonu Kırıkkala, 0.8 mln. tonu isə Batman neftayırma zavodundan olmaqla ümumilikdə 23.9 mln. ton müxtəlif neft məhsulu əldə edilmişdir. Zavodlar bütün istehsal güclərinin 92.4 faizindən istifadə etmişdir [84, s. 20].

2005-ci ildə ümumi satışlar 25 mln. ton olmuşdur ki, bunun da 20.4 mln. tonu daxili bazarda, 4.6 mln. tonu isə xarici bazarda həyata keçirilmişdir. Ölkə daxilində 20.4 mln.ton məhsul satmaqla TÛPRAŞ ümumi neft məhsulları istehlakın 70 faizini təmin etmişdir. TÛPRAŞ-ın benzinlərdəki bazar payı 75.2 faiz, dizeldəki payı isə 63.3 faiz olmuşdur. TÛPRAŞ-ın 2004 və 2005-ci illərdəki istehsal və satış fəaliyyətləri aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur.

2004 və 2005-ci illərdə TÛPRAŞ-ın istehsal və satışları (min ton)

Məhsullar	İstehsal		Ölkədaxili satış	
	2004	2005	2004	2005
LPG	719,3	764,1	1605,7	1397,3
Nafta	1545,5	1387,7	1088,3	822,3
Benzin	3206,8	3547,8	2111,9	2010,0
Qazoyl	1809,0	2012,8	1809,1	2003,8
Dizel	7193,0	7566,2	6847,0	7044,8
Mazut	6034,2	6310,9	5145,8	4820,1
Asfalt	1390,6	1761,6	1389,3	1753,0
Motor yağları	291,6	341,5	309,4	339,1
Digər	511,3	196,2	127,5	164,4
Cəmi	22,701,3	23,888,8	20,433,9	20354,9

Mənbə: [84, c. 20-22, 80; 79].

Cədvəldən də görüldüyü kimi 2004-cü illə müqayisədə 2005-ci ildə TÛPRAŞ xeyli nailiyyətlər əldə etmişdir. Belə ki, 2005-ci ilin proqramında 25 mln. ton xam neft emal etməyi, 90.6% gücdən istifadə edərək 23.4 mln. ton neft məhsulu istehsal etməyi planlaşdıran TÛPRAŞ, il ərzində 25.5 mln. ton xam neft emal etməklə proqramdan 2% çox, 2004-cü ildə təxminən 1 mln. ton artıq xam neft emal etmiş, zavodlar isə istehsal güclərinin 92.4 faizini sərf etmişdir. Neft məhsulları istehsalında 23.9 mln. tonadək istehsal həcminə nail olunmuşdur ki, bu da 2004-cü illə müqayisədə (22.7 mln. ton) 5 faiz artıqdır. TÛPRAŞ-ın 2005-ci il üçün satış həcmi 24 mln. ton planlaşdırıldığı halda, 25 mln. ton həcmində reallaşdırılmış, bütün satışlar proqrama görə 4.2 faiz artmışdır. 2004-cü illə müqayisədə 2005-ci ildə, 5 faiz artıma nail olunmuşdur.

Texnologiyanın ən son nailiyyətlərindən faydalanması sayəsində TÜRPAŞ istehsal etdiyi məhsulları təkcə daxili bazarda satmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda xaricə də ixrac etmişdir. Lakin ölkə tələbatının yüksək olması ilə əlaqədar olaraq, xaricə neft məhsulu ixracının həcmi (4.6 mln. ton $\approx$ 18%) o qədər də böyük deyildir. İxrac, əsasən bazarın şərtləri və mövsümlə əlaqədar olaraq daxili tələbatın azalması zamanı həyata keçirilir və bu, alternativ bazarların və gəlirlərin əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, 2005-ci ildə ixrac olunmuş neft məhsullarından 1.8 mlrd. dollar gəlir əldə etmişdir. Bundan əlavə, Şimali Kiprə satılmış məhsulların (241.9 min ton) dəyəri 120.1 mln. dollar təşkil etmişdir [84, s. 23]. Nəticədə, 2005-ci ildə TÜRPAŞ-ın neft məhsulları ixracatı 2004-cü illə müqayisədə, miqdarına görə 35.1 faiz, dəyərinə görə 92.3 faiz artmışdır. 2005-ci ildə xaricdən idxal olunan neft və neft məhsullarına (1 mln. ton) 510.9 mln. dollar vəsait xərclənmişdir [84, s. 23].

TÜRPAŞ neft sənayesində olduğu kimi, neft-kimya sənayesində də fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Qeyd olunduğu kimi, 2001-ci ilin noyabrında PETKİM-ə aid Yarımca neft-kimya kompleksi TÜRPAŞ-ın ixtiyarına keçdi və Körfəz Neft-kimya kompleksi adı altında fəaliyyət göstərməyə başladı [81]. Kompleksdə ümumilikdə, 804 nəfər işçi çalışmaqdadır və istehsal olunan məhsullar, əsasən daxili bazarın tələbatını ödəməyə sərf olunur. 2005-ci ildə 81 min ton xammal emal olunmuş və bunun nəticəsində 55 min ton müxtəlif neft-kimya məhsulu əldə olunmuşdur. Qeyd edək ki, 2002-ci ildə bu göstərici 102.315 ton təşkil etmişdi [84, s. 33].

Beləliklə, 2002-ci illə müqayisədə, 2005-ci ildə 54 faiz azalma qeydə alınmışdır. 2005-ci ildə istehsal olunmuş məhsulların 99.98 faizi ölkə daxilində satılmışdır [77].

Dünya neft bazarlarında 1970-ci illərdə baş vermiş böhranlar nəticəsində xam neft və neft məhsullarının qiymətlərindəki böyük artımlar emal sektorunda məhsuldarlıq və gəlirliliyə yönəlmiş texnoloji inkişafı sürətləndirmişdir. Ona görə ki, kompleks neftayırma zavodları bəsit zavodlarla müqayisədə hər ton hesabında 10 dollar daha gəlirli idi [61, s. 43].

Digər tərəfdən, mazuta olan tələbatı azaldığı halda, başqa enerji mənbələrindən təmini mümkün olmayan benzin, qazoyl, dizel kimi məhsullara tələbat artmaqdadır. Bütün bunlar, inkişaf etmiş qərb neft şirkətlərində olduğu kimi, TÜPRAŞ-ı da kapital qoyuluşu strategiyasını dəyişməyə və texnologiyanın son nailiyyətlərindən istifadə edərək, bu məhsulların əldə olunma nisbətini artırmağa sövq etmişdir. Bundan əlavə, ətraf mühitin qorunmasına xüsusi diqqətini getdikcə artması nəticəsində neftayırma şirkətləri qurğusuz benzin, az kükürlü dizel və mazut istehsal edə bilmək üçün əlavə kapital yaratmaq məcburiyyətində qalmışlar. Uzun illər eyni texnologiya ilə işləyən TÜPRAŞ neftayırma zavodları da 1989-cu ildən yeni kapital qoyuluşları hesabına müasirləşdirilməyə başlanmışdır. Bunun üçün 1989-2003-cü illəri əhatə edən 1.7 mlrd. dollar dəyərində kapital qoyuluşu planı hazırlanmışdı [61, s. 44]. 1994-cü ilin sonlarına qədər bunun 460 mln. dollarlıq hissəsi tamamlansa da, yaranmış maliyyə-texniki problemlər səbəbindən bu layihə planlanan müddətdə yekunlaşmışdı. Hal-hazırda 2008-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulan bu layihəyə 2.135 mln. dollar vəsait xərclənməsi planlaşdırılmışdır. TÜPRAŞ-ın emal zavodları və digər təsisatları haqqında ümumi məlumat aşağıdakı cədvəldə əks edilmişdir.

TÜPRAŞ-ın emal zavodları haqqında məlumat

Sahələr	Yaradılması tarixi	İşçilərin sayı (09.03.2006)	Zavodların istehsal gücü (mln. ton)
Mərkəz	1983	181	-
İzmit zavodu	1961	1294	11,5
İzmir zavodu	1972	1135	10
Kırıkkala zavodu	1986	986	5
Batman zavodu	1955	531	1,1
Körfəz neft kimya kompleksi		804	0,093
Cəmi		4931	27,6 + 93 min ton

Mənbə: [84, 82, 83].

Artıq TÜPRAŞ-ın 2008-ci ilədək davam edəcək Yatırım Master Planı özünün son mərhələsinə qədəm qoymuşdur. 2005-ci ilin sonunadək, bu planı uyğun olaraq 1.4 mlrd. dollar kapital qoyuluşu həyata keçirilmişdir ki [84, s. 40], bunun da təxminən 678.5 mln. dolları (888.890 YTL) 2001-2005-ci illərdə reallaşdırılmışdır. TÜPRAŞ-ın yeni idarəetməsi gecikmələrin əvəzini ödəmək məqsədilə qalan xərcləmələrin (735 mln. dollar) 70 faizini 2006-cı ildə həyata keçirilməsini planlaşdırmışdır. Belə ki, 2006-cı ildə 309.2 mln. dollar həcmində kapital yatırılacaq, ümumilikdə isə bu xərcləmələrin 2008-ci ilin iyul ayında tamamlanacağı nəzərdə tutulmuşdur. 2005-ci ilin sentyabr ayında İzmir neftayırma zavodunda dizel, kükürd təmizləmə qurğusunun işə salınması ilə 3.1 mln. ton az

kükürlü dizel istehsalı gücü əldə edilmişdir. 2006- cı ilin noyabr ayında belə qurğunun İzmit, 2008-ci ilin iyuluna qədər isə Kırıkkala neftayırma zavodlarında işə salınması ilə Avropa Birliyində 2009-cu ildən məcburi olacaq 10 ppm (0.001%) kükürd nisbətinə vaxtından tez nail olunacaqdır [84, s. 40],

Lakin qeyd olunanlardan da göründüyü kimi, Türkiyənin neft və neft məhsullarına ildən-ilə artan tələbatı qarşısında neftayırma zavodlarının ümumi illik istehsal gücünün eyni səviyyədə qalması, indiki dövrdə az hiss olunsa da, yaxın gələcəkdə böyük çətinliklər yarada bilər. Buna görə də, yeni neftayırma zavodlarının tikilib istifadəyə verilməsi dövrün tələbatından irəli gələn təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıda durmaqdadır.

III Fəsil

Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlığı konteksində Türkiyənin neft probleminin həlli perspektivləri

3.1. Türkiyənin Azərbaycanın neft müqavilələrindəki iştirakı

Azərbaycan dünyada öz təbii sərvətləri, xüsusən də nefti ilə çox məşhur olmuşdur. Lakin Azərbaycanın Sovet İttifaqı tərkibində olduğu müddətdə Azərbaycan xalqının ən böyük təbii sərvəti olan neftdən onun mənafeyi naminə kifayət qədər geniş və səmərəli istifadə edilməmişdir. 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımız təbii sərvətlərindən özü istədiyi kimi istifadə etmək imkanı qazanmışdır. Lakin bu dövrdə texniki gerilik, əsaslı kapital qoyuluşunun azlığı və xarici investisiyanın olmaması səbəblərindən neft sənayesində böhranlı vəziyyət yaranmışdı. Mövcud problemlərdən çıxış yolu Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın cəlb edilməsi, bunun hesabına neft hasilatı və emalının artırılması və onun dünya bazarında dünya qiymətlərinə uyğun satılması idi.

Bu dövrdə xarici şirkətlər və dövlətlər o cümlədən də Türkiyə Azərbaycana böyük maraq göstərirdi. Dövlətlərimiz arasındakı dil, din, adət-ənənə, mədəniyyət ümumiliyi və çoxxərlik əlaqələr də bu işdə böyük rol oynamışdır. Hələ Sovetlər dövründə Türkiyədə Azərbaycanın iqtisadi potensialı xüsusi olaraq araşdırılaraq yazılırdı: "Dünya pambıq istehsalında yer almayan Azərbaycan torpaqlarından çıxan neft, qaz,

pambıq və digər xam maddələr Azərbaycanın öz istifadəsində deyildir. İqtisadi suverenlik haqqı əgər Azərbaycana verilsə, Azərbaycan qısa müddətdə həm xammal, həm də məhsul ixracı baxımından qonşuluqdakı ölkələrdən bir neçə addım önə keçəcəkdir. İndiki halda Azərbaycanda olan yeraltı və yerüstü ehtiyatların 50 faizinin Azərbaycana verilməsi ilə 5-10 il əvəzinə Azərbaycanın neftlə zəngin ərəb ölkələri səviyyəsinə çatacağı təxmin edilməkdədir” [15, s. 55].

SSRİ-nin dağılmasından sonra Türkiyənin Xəzər regionu türk dövlətləri, xüsusilə də, Azərbaycan iqtisadiyyatına olan marağı daha da artmışdı. Belə ki, İ. Soysalın fikrincə, “1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə Avropa ilə Asiya arasında Avrasiya adlı yeni bir strateji tarazlıq qurulmağa başlandı. Bu tarazlığın mərkəzində olan Türkiyə və yeni türk respublikalarının öhdəsinə böyük rol düşür.

İqtisadi sahədə beş türk respublikası qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. Bu üfüqlərin ən başlıcası da Azərbaycan və digər türk respublikalarındakı neft və təbii qaz mənbələridir. Türkiyə bu sərvətlərin qərb ölkələrinə çatdırılmasında ən etibarlı dövlət rolunu oynayır ” [67, s. 19].

Qeyd edək ki, Azərbaycanın neft ehtiyatlarının həcmi bu işlə məşğul olan müxtəlif institutlar və ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Azərbaycan müstəqil olduqdan sonra xarici neft şirkətlərinin Azərbaycana gəlişi sürətlənməyə başladı. Buna əsas səbəb SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın böyük neft ehtiyatlarına malik olması haqqında onlarda olan bilgi idi. Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə istehsalına başlandığı vaxtdan indiyədək ölkəmizin ərazisində yerin təkindən- quruda və suda 1 milyard 350 milyon ton, o cümlədən dəniz yataqlarından 415 milyon ton neft və təqribən 435 milyard kub metr qaz çıxarılmışdır [5, s. 31].

Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin prezidenti Terri Adams xarici investorların o dövr üçün böyük risklər tələb edən Azərbaycanla əlaqələrin qurulmasını bu cür izah

edir: “Məqsədımız yalnız müasir texnologiyanın köməyi ilə hasilatı mümkün olan, kəşf olunmuş olduqca böyük-hesablamalara görə təxminən 4 milyard barrel qiymətləndirilən neft yataqlarını istismar etməkdən ibarət idi” [89].

Con Hopkins Universitetinin Xəzər infrastrukturunun müasir beynəlxalq tədqiqi fakültəsinin apardığı tədqiqata əsasən, Xəzər dənizinin Azərbaycan, Qazaxıstan və Şərqi Türkmənistan sektorlarındakı mövcud resursların ümumi həcmi 100-200 miyard barrel həcmindədir. Bu resursların həcminə görə Xəzər regionu ümumi kəşf olunmuş ehtiyatlarının həcmi 100 milyard barrel olan Şimal dənizi regionu ilə müqayisə oluna bilər [122, s. 32].

ABŞ-ın Energetika Departementinin tədqiqatları da bu faktları təsdiq edir. Onların hesablamalarında Xəzər regionu neft ehtiyatlarının həcmi 200 milyard barrel qiymətləndirilir [111].

Orta Şərq ölkələrinin resurslarının 700 milyard barrel təşkil etdiyini nəzərə alsaq, onda Xəzər regionun dünyanın əhəmiyyətli neft ehtiyatları olan regionları içərisində ikinci yerdə durduğunu göstərə bilərik. Azərbaycan Respublikasının kəşf olunmuş neft ehtiyatları 12.5 milyard barrel, ehtimal edilən ehtiyatların həcmi isə 27 milyard barrel təşkil edir. Xəzərin Azərbaycan sektorunda mütəxəssislər tərəfindən 145 perspektiv struktur aşkar edilmişdir. Bunlardan 40-ı 60 metrədək, 33-ü 60-200 metrədək, 72-i isə 200 metrdən çox dərinlikdə yerləşir. Proqnozlara görə, yaxın gələcəkdə Xəzərdən çıxarılan neft dünyadakı istehsalın 4 faizini təşkil edəcəkdir [111].

ABŞ –ın Enerji İnformasiya Agentliyinin 1998-ci il dekabr tarixli məruzəsinə əsasən isə İran və Rusiyanın Xəzər dənizinə yaxın bölgələri də daxil olmaqla, Xəzər bölgəsində 16-32.5 milyard barrel neft ehtiyatı var. Bu rəqəmin 15.6-32, 1 milyard barrelik hissəsi Azərbaycan və Xəzər regionu türk dövlətlərinə aiddir. Bu rəqəmlər də bizə Xəzər bölgəsinin ABŞ (22

milyard barrel) və Şimal dənizi (17 milyard barrel) sahələrindən daha çox neft ehtiyatına malik olduğunu göstərir.

Ehtimal edilən əlavə neft ehtiyatlarının miqdarını nəzərə alsaq, bu göstərici daha da artmış olar. Belə ki, Azərbaycan da daxil olmaqla, Xəzər regionu türk dövlətlərinin 145 milyard barrel ehtimal edilən əlavə neft ehtiyatı vardır. Ümumilikdə götürsək, bu dövlətlərin Xəzər bölgəsindəki neft ehtiyatları 161-178 milyard barrel həcmindədir [38, s. 188].

Bu məruzəyə əsaslanan, Türkiyə tədqiqatçısı E.Efegil yazır: "Bu ehtiyatları beynəlxalq bazar qiymətlərinə görə pul yönündən qiymətləndirsək (1 barrel=20 dollar), bu dövlətlərin sahib olduğu neft ehtiyatları 312-642 milyard dollardır. Ehtimal edilən əlavə neft ehtiyatlarının dəyəri isə 2 trilyon 900 milyard dollardır. Hər iki ehtiyatın birgə dəyəri isə 4 trilyon 212 milyard-3 trilyon 542 milyard dollar həcmindədir " [38, s. 188].

Hal-hazırkı dünya bazarı qiymətlərinə uyğun (1 barrel=50 dollar) hesablama aparsaq, onda qeyd edilən rəqəmlər daha da artaraq müvafiq şəkildə 780 milyard-1 trilyon 605 milyard, 7 trilyon 250 milyard dollar, hər ikisini birlikdə hesabladıqda isə 7 trilyon 30 milyard və 8 trilyon 855 milyard dollar olar.

ABŞ-ın enerji informasiya agentliyinin 2004-cü il məlumatlarına əsasən isə Xəzər dənizi hövzəsinin neft ehtiyatlarının həcmi 17.2-71.7 milyard barreldir. Ehtimal edilən neft ehtiyatlarının həcmi isə 186 milyard barrel qiymətləndirilir. Ümumilikdə götürdükdə isə neft ehtiyatlarının həcmi 203.2-257.7 milyard barreldir ki, bunun da 39-72 milyard barreli Azərbaycanın payına düşür [130].

Xəzər regionunun təsdiqlənmiş qaz ehtiyatlarının həcmi 232 trilyon kub metr, ehtimal edilən isə 328 trilyon trilyon kub metrdir (ümumilikdə 560 trilyon kub metr) ki, bunun da 65 trilyon kub metri (təsdiqlənmiş 30, ehtimal edilən 35 trilyon kub metr) Azərbaycanın payına düşür. Təkcə Şahdəniz

yatağındakı qazın həcmi 1.4 trilyon kub metr qiymətləndirilir [130].

Amerika mütəxəssislərinin peyk vasitəsi ilə əldə etdikləri məlumatlara əsaslanan İ.Soyal qeyd edir ki, Xəzər dənizinin Azərbaycan və Qazaxıstan sektorlarında ümumilikdə 200 milyard barrel neft ehtiyatı vardır. Dünyadakı neft ehtiyatlarının 50 faizinin cəmləşdiyi körfəz neftindən sonra Xəzər nefti 17 faiz nisbətlə ikinci yerdə durur. 200 milyard barrel neft ehtiyatı bugünkü aşağı qiymətlərlə (1 barrel=15 dollar) hesablanarsa, onda bunun dəyəri 3 trilyon dollar olar. Aparılan təxmini hesablamalara görə bütün təsisatlar (dənizüstü, dənizaltı təsisatlar, neft və qaz kəmərləri terminallar və s.) təxminən 100 milyard dollara başa gələcəkdir [67, s. 19-20]. Həmin bu 100 milyard dollar isə o dövr üçün hesablanmış və ən azı 3 trilyon qiymətləndirilən neft dəyərinin 1/30 hissəsini təşkil edir.

Ümumilikdə, Xəzər dənizi və Orta Asiya geniş bir təbii xəzinə halındadır. Belə ki, mütəxəssislər tərəfindən aparılmış hesablamalara görə, buradakı təkcə neft ehtiyatlarının 5-20 milyard ton həcmində olduğu təxmin edilməkdədir. Geoloqlar tərəfindən irəli sürülmüş nəzəriyyələrdən birinə əsasən, yerin dərinliklərində bir ucu İran körfəzi, digər ucu isə Tümen bölgəsində olan bir hövzə vardır. Lakin bunun Xəzərin altından keçən orta nöqtəsi təbii qaz və neft istehsalçıları üçün ən ümidverici hissəsidir [46, s. 174-175].

Azərbaycanın neft ehtiyatları Türkiyədə XX əsrin 90-cı illərində keçirilən "Petrol Şura"larında da müzakirə mövzusu olmuş və bunun Türkiyə üçün əhəmiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. 1997-ci il dekabrın 15-16-da keçirilmiş 3-cü neft şurasında çıxış Türkiyənin keçmiş enerji və təbii sərvətlər naziri M. Recayi Kutun bildirmişdir: "Hər bir ölkənin inkişafında və sənayeləşməsində enerjinin rolu aşkar görünməkdədir. Əsas enerji mənbələri olan neftimiz, təbii qazımız, keyfiyyətli

kömürümüz kifayət qədər deyil. Türkiyə neft və təbii qaz baxımından kasıb olsa da məmnuniyyətlə ifadə etmək lazımdır ki, qonşu ölkələr, türk respublikaları bu baxımdan zəngindir. Keçmiş SSRİ-dəki neft və qazın ən böyük qismi Xəzər bölgəsində, Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan kimi türk respublikalarındadır. Azərbaycandakı təsdiqlənmiş və ehtimal edilən neft ehtiyatı 31 milyard barrel (4.24 milyard ton), qaz ehtiyatı isə 1.3 trilyon kub metrdir” [62, s. 88-89].

Digər bir türk mütəxəssisi İ.Kalkan isə Xəzər dənizi və Azərbaycanın neft ehtiyatları haqqında qeyd edir ki, son illər Orta Şərqi neft sahəsində alternativ ola biləcək bir bölgə meydana çıxmışdır. Xəzər hövzəsi, nefti sahib olduğu böyük ehtiyatları ilə dünyanın diqqətini çəkməkdədir. Bu bölgədə neft baxımından daha çox diqqət çəkən ölkələr Azərbaycan və Qazaxıstandır. Bölgənin ümumilikdə 178-191 milyard barrel qiymətləndirilən neft ehtiyatının 31-38 milyard barreli Azərbaycanın payına düşür [47, s. 65-66].

Digər bir Türkiyəli müəllif Y.Aslan isə Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonrakı iqtisadi-siyasi vəziyyətini təhlil edərək yazır: “SSRİ-nin dağılmasından sonra yeni geosiyasi- düzülüşlər gərəkli idi. Bu düzülüşlər yavaş-yavaş özünü göstərməyə başlayır. Bunun ən mühüm nümunələrini, bir vaxtlar Sovet imperiyasının vilayətləri şəklində olan respublikaların əminliklə Moskvadan uzaqlaşmalarında görmək mümkündür. Özünü Moskvadan uzaqlaşdıra biləcək ilk respublikalardan biri çox böyük neft ehtiyatlarına sahib olan Azərbaycandır.

Bu prosesin uğurla tamamlana bilməsi üçün Azərbaycan başda olmaqla özünü Moskvanın təsir dairəsindən qurtarmaq istəyən respublikalara lazımi və həqiqi iqtisadi yardım göstərməlidir. Sosial, siyasi, hərbi və iqtisadi problemlərə görə Azərbaycan iqtisadiyyatı çox pis vəziyyətdədir. İqtisadiyyatın qısa bir zamanda düzəldilməsi üçün neftin tezliklə qərb bazarlarına çıxarılması lazımdır”[13, s. 98].

Azərbaycan neft sənayesinin çoxəsrlik tarixə malik olduğunu bildirən məşhur alim, akademik X.Yusifzadənin qeydlərinə əsasən, 150 ildən artıq bir müddətdir ki, Azərbaycanda neft və təbii qazın sənaye üsulu ilə istehsalına başlanılmışdır. Bu müddət ərzində 70 neft-qaz yatağı aşkar edilmişdir ki, hal-hazırda bunlardan quruda 36-sı, dənizdə isə 18-i istismar olunmaqdadır. Bu günə qədər bu yataqlardan 1 milyard 390 milyon ton neft və 460 milyard kub metr qaz (bunlardan 330 milyard kub metri dəniz yataqlarından) hasil edilmişdir [126, s. 63, 138].

Azərbaycan ərazisinin təxminən 70 faizi neft və təbii qaz yataqları üçün perspektiv hesab olunur. Ehtiyatlar baxımından Xəzər dənizinin şelfi daha perspektivlidir. Amerikan mü-təxəssisləri tərəfindən buranın təsdiqlənmiş ehtiyatların həcmi 2.4-4.6 milyard ton həcmində qiymətləndirilir. Potensial ehtiyatların isə bundan bir neçə dəfə çox olduğu qeyd edilmişdir [131, s. 12]. Azərbaycanın Xəzər dənizi şelfindəki neft ehtiyatlarının təsdiqlənmiş həcmi 500 milyon-1.7 milyard tondur, ehtimal edilən ehtiyatlar isə 4.5 milyard ton həcmindədir [94, s. 41-42].

Ümumilikdə Azərbaycan ərazisində hal-hazırda 54 neft və qaz yatağı istismar edilməkdədir. İndiyədək Azərbaycanda 1382 mln. ton neft və kondensat, 458.5 mlrd. kub m. qaz hasil edilmişdir. Dənizdə 28 neft-qaz yatağı aşkar edilmişdir ki, bunlardan 18-i indi də istismar olunur. Bu yataqlardan isə 450 mln.ton neft və kondensat, 328.1 mlrd. kub m. qaz hasil edilmişdir [93, s. 140].

Neft və qazın intensiv hasil edilməsinə baxmayaraq Azərbaycan yenə də böyük karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir. Neft və kandesat ehtiyatlarının əksəriyyəti böyük və unikal yataqlarda cəmlənmişdir. Bunların da əksəriyyəti Abşeron arxipelaqında yerləşir. Məhz burada 70-ci illərin sonu, 80-ci illərdə Günəşli, Çıraq və Azəri kimi böyük yataqlar aşkar edilmişdir. Potensial ehtiyatların yarısından çoxu da məhz Abşeron

arxipelaqında yerləşir. Ümumilikdə isə geofiziki metodlar vasitəsi ilə quruda və Xəzərin milli sektorunda Azərbaycanın malik olduğu karbohidrogen ehtiyatlarının həcmi 6-8 milyard ton həcmində qiymətləndirilir [93, s. 142].

Beləliklə, müxtəlif institut və tədqiqatçılar tərəfindən aparılmış hesablamalara əsasən təsdiqlənmişdir ki, Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatları vardır və Türkiyə bu ehtiyatlardan faydalanmaq üçün geniş imkanlara malikdir.

Azərbaycan Sovet imperiyasının tərkibində olduğu müddətdə neft istehsalı mərkəzdən asılı və demək olar ki, onun ciddi nəzarəti altında idi. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda neft istehsalının həcmi kəskin şəkildə azalmağa başladı. Lakin bu hal xarici investorların Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarına olan marağını azaltmadı. Bununla belə, SSRİ-nin mövcudluğu şəraitində bu marağı konkret işlərlə reallaşdırmaq mümkün deyildi. 80-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-nin süqutunun sürətlənməsi xarici investorların Azərbaycana gəlməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycana ilk gələn xarici neft şirkətinin nümayəndəsi 1989-cu ildə Remco şirkətinin (Böyük Britaniya) rəhbəri Stefen Remp oldu [10, s. 14].

O, burada məşhur neftçi K.Abbasov və digər mütəxəssislərlə tanış oldu. K.Abbasov S.Rempdən dəniz yataqlarının işlənməsi üçün Qərb investorlarını cəlb etməyə kömək göstərməyi xahiş etdi. Geri qayıdan S.Remp Bakıda Xəzərin böyük neft ehtiyatlarına malik olmasına dair əldə etdiyi məlumatları Britiş Petroleum şirkətinin mütəxəssislərinə təqdim etdi [93, s. 145]. Beləliklə də, Azərbaycanın neft sənayesi yenidən xarici biznesmenləri cəlb etməyə başladı. 1990-cı ildən Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə uzun və gərgin keçən danışıqları başladı. Danışıqlar gedişində S.Rempə gələcək neft işlərində bir hissənin verilməsi şərti ilə, respublika ilə neftçixarmada əməkdaşlığa hazır olan şirkət tapmaq təklif olundu. Bu da tez bir zamanda öz nəticəsini verdi. Belə ki, artıq 1990-cı ildən

Azərbaycan hökuməti BP/Statoyl, Amoko, və Yunokal kimi böyük neft şirkətləri ilə danışıqlara başladı. Xarici neft şirkətlərinin Azərbaycana olan marağı, əsasən neft və təbii qazın yanacaq və təbii sərvət kimi əvəzolunmazlığı və respublikamızın bu ehtiyaclarla zənginliyi ilə əlaqədar idi. Bu qədər zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan və digər respublikaları təəssüf ki, özlərinin bu mövcud ehtiyatlarını işləyəcək maliyyə-texniki imkanlara sahib deyildilər. Məhz Azərbaycan və digər türk respublikalarını böyük neft şirkətləri ilə əməkdaşlığa sövq edən ən başlıca səbəb də budur [17, s.56].

1991-ci il yanvarın 18-də Azəri yatağı ilə bağlı tender elan edildi. Tenderin nəticələrinə 1991-ci il iyununda yekun vuruldu və ABŞ-ın Amoko şirkəti qalib elan edildi. Bundan sonra Amoko şirkətinin rəhbərliyi ilə Yunokal, Mark Dermott, Remko şirkətləri və BP/Statoyl alyansının iştirakı ilə neft konsorsiumu yaradıldı. Amoko liderliyini öz əlində saxladı və bütün konsorsium payının 45 faizinə sahib oldu [133, s. 13].

Xarici neft şirkətləri ilə ARDNŞ arasında aparılmış danışıqlar nəticəsində müəyyən razılaşmalar da əldə olunmuşdu. Bunlar, əsasən aşağıdakılardan ibarət idi [10, s. 15].

1. Amoko və ARDNŞ vahid müştərək müəssisə-Coynt-Vençur yaradırlar ki, burada da ARDNŞ-nin payı 85-88%, Amokonun payı isə 12-15% nəzərdə tutulurdu.

2. Neft yataqlarının geoloji kəşfiyyatına Azərbaycanın "tarixi məsrəfləri" nəzərə alınır və Azərbaycan qoymalı olduğu 1.5-1.7 mlrd. dollarlıq investisiyadan azad edilir.

3. Amoko Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına 650 mln. dollara yaxın vəsait qoymağı öhdəsinə götürürdü. Müştərək müəssisə yaradıldıqdan sonra Amoko müqavilənin layihəsini və texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını hazırlamalı idi.

Təəssüf ki, bu dövrdə Qərbin böyük neft şirkətləri Azərbaycanda bu kimi işlər gördükləri halda neftlə ciddi problemləri olan Türkiyə, Azərbaycan neftinə maraq göstərsə də, bu

sahədə iştirak etmək yolunda konkret addımlar atmamış və bir növ gözləmə mövqeyində dayanmışdır. Bütün bunların nəticəsində isə Türkiyə Azərbaycanın zəngin neft potensialından özünə daha çox lazım ola biləcək şəkildə pay qazanmaq imkanını demək olar ki, əldən vermişdir. Əlbəttə, Azərbaycan üçün də qardaş Türkiyə ilə birgə işləmək digər dövlətlərin şirkətləri ilə müqayisədə daha çox maraqlı olardı.

Beləliklə də, 1991-ci ildən xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə Azərbaycan arasında Xəzərin milli sektorundakı Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının birgə işlənməsi üçün üç ildən çox davam edəcək danışıqların əsası qoyuldu. Azərbaycan tərəfindən danışıqları Azneft birliyi aparırdı. 1992-ci ilin sentyabr ayında Azneft və Azərneftkimya müəssisələrinin əsasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) yaradıldı [17, s. 56].

1992-ci il sentyabr ayının əvvəlində BP/Statoyl alyansına Dostluq (sonradan Çıraq adlandırıldı) və Şahdəniz yataqlarının tədqiqi və işlənilməsi sahəsində müstəsna hüquq verən müqavilə imzalandı. Payların nisbəti isə hər iki tərəf üçün 50 faiz olmaqla müəyyənləşdirilmişdi [93, s.147]. Bu müqavilədə müstəsna hüquq aldığına görə BP/Statoyl alyansı Azərbaycana 30 mln. dollar ödəməyə razılıq verdi. Alyans daxilində isə paylar 2/3 (BP) və 1/3 (Statoyl) olmaqla müəyyənləşdirilmişdi. 1992-ci ilin oktyabrında isə Penzoyl/Remko alyansı ilə Günəşli yatağı üzrə bir neçə saziş imzalandı [10, s. 16].

1993-cü ilin əvvəllərində xarici neft şirkətlərinə işlənilmək üçün dənizdəki 4 yataq- Azəri, Şahdəniz, Çıraq və Günəşli təqdim olunmuşdu ki, bunlardan da yalnız Günəşlidə gündə 125 min barrel olmaqla neft hasil olunurdu. Bununla yanaşı, ARDNŞ və xarici neft şirkətlərinin rəhbərləri arasında müqavilə sahəsinin və iştirakçı şirkətlərin sayının artırılması haqqında da danışıqlar aparılırdı. Yunokal şirkəti 3 neft yatağında kəşfiyyat işlərinin birləşdirilməsi haqqında layihə irəli sürdü və bu, ARDNŞ tərəfindən qəbul edildi. 1992-ci ilin

noyabrında müqavilənin bütün iştirakçıları ilə “vahid təminat bazası, dəniz boru nəqliyyatı və terminallarının vahid sistemi haqqında” beş qarşılıqlı anlaşma memorandumu imzalandı [93, s. 148]. Bir neçə aydan sonra Azərbaycan BP, Amoko və Penzoyl şirkətlərini, bütün 3 layihəni vahid idarə etmə ilə birləşdirmək arzusunda olması haqqında xəbərdar etdi. Şirkətlər buna ehtiyatla yanaşsalar da, prinsipial narazılıq bildirmədilər. Sonradan iştirakçılar içərisinə Türkiyənin TPAO şirkəti də daxil olur. BP şirkəti öz iştirak payının müəyyən hissəsini TPAO-na güzəştə getməyə hazır olduğunu bildirdi. Beləliklə Xəzər dənizinin Çıraq, Azəri və Günəşli yataqlarından neft hasilatı və işlənilməsi üçün Qərb şirkətlərindən ibarət konsorsium ilə protokol imzalandı. ARDNŞ ilə yanaşı 8 Qərb şirkəti-Amoko, BP, Mak Dermott, Penzoyl, Yunokal, Remko, Statoyldan ibarət beynəlxalq konsorsiuma TPAO 2.5 faiz payla daxil oldu [43, s. 35].

1993-cü il mayın əvvəlində hər 3 yataqda işlərin birləşdirilməsi proqramı haqqında şirkətlər sonuncu-altıncı memorandumu imzaladılar. Bu dövrdə konsorsiumun iştirakçıları sırasına BP/Statoyl, Penzoyl/Remko, Yunokal, TPAO və Mak Dermot şirkətləri daxil idi. Həmin il iyunun əvvəlində ARDNŞ Direktorlar Şurasının iclasında iki işçi qrupu yaradıldı [10, s. 16].

- ARDNŞ mütəxəssislərindən və qərargah mənzili Londonda olan “Morqan Qrinfil” bankı və “Rene ənd Qamn” hüquq firması məsləhətçilərindən ibarət qrup. Bu qrupun işi Londonda aparılırdı.

- Konsorsiumun üzvü olan şirkətlərin mütəxəssislərindən ibarət qrup. Bu qrup iyunun 10-dan iyulun əvvəlinə qədər Hyustonda fəaliyyət göstərmişdi. Müqavilə üzərində işin avqustun sonunadək başa çatdırılması və onun sentyabrda imzalanması gözlənilirdi.

1993-cü il iyunun 5-də ARDNŞ Direktorlar Şurası Azəri, Çıraq, Günəşli yataqlarında aparılan bütün işlərin birləşdirilməsi haqqında deklarasiya qəbul etdi. Yeni şərtlərə görə payların 70%-i ARDNŞ-nə çatmalı, qalan 30% isə konsersium iştirakçıları arasında bölünməli idi. Xarici şirkətlərdən yalnız TPAO ARDNŞ planlarına razılığını bildirmədi. Lakin sonradan o da birgə bildirişə qoşuldu. Bütün 3 yatağın ehtiyatları 4.4 mlrd. barrel həcmində qiymətləndirilirdi. Səmt qazı isə bazar qiymətləri ilə Azərbaycana satılmalı idi [93, s. 149].

Müqavilənin şərtləri üzrə 1993-cü ilin iyun ayından Londonda aparılan danışıqlar Azərbaycanda cərəyan edən siyasi hadisələr səbəbindən nəticəsiz qaldı. Belə ki, 1993-cü ilin may-iyun aylarında respublikada yaranmış hərbi-siyasi böhran nəticəsində Ə.Elçibəy hakimiyyətdən getdi. Bundan sonra xalqın tələbi ilə təcrübəli siyasətçi H.Əliyev yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtdı və hazırlanmaqda olan müqavilə layihəsində müəyyən çatışmamazlıqların, səhvlərin olduğunu həmin layihənin ölkəmizin milli maraqlarını təmin etmədiyini nəzərə alaraq, 1993-cü il iyul ayında 21-də xarici neft şirkətləri ilə danışıqların dayandırılması haqqında qərar qəbul etdi. Ümumilikdə, müqavilənin hazırlanması və imzalanması prosesindəki gecikmələrə bir sıra faktorlar səbəb olmuşdur ki, onlardan əsasları aşağıdakılardan ibarətdir: [93, s. 150]

- ABŞ kongresi tərəfindən "Azadlığı müdafiə Aktı"na 907-ci əlavənin qəbul edilməsi;

- Bütün yataqlardakı işlərin birləşdirilməsi ideyasının artan cəlbədiciyi;

- Layihənin hazırlanması üzərində işləyən azərbaycanlı mütəxəssislərin iqtisadi analiz məsələlərində səviyyəyə zəifliyi, həmçinin ARDNŞ tərəfindən danışıqlarda Oman neft şirkətinin nümayəndəsi D.Consun iştirakı. D.Cons neftin daşınmasında Novorossiysk kəmərinə üstünlük verdiyi halda, Azərbaycan hökuməti Türkiyə marşrutunu seçmək istəyirdi.

Belə olduqda, D.Cons ARDNŞ ilə Qərb şirkətləri arasındakı danışıqlarda gərginlik yaratmış oldu.

ARDNŞ-nin maliyyə məsləhətçisi “Morqan Qrinfild” bankı tərəfindən təqdim olunan layihədə çoxlu səhvlər müəyyən edilmişdi. Bu halın aradan qaldırılması məqsədilə ARDNŞ neft müqaviləsi layihəsi ilə bağlı işləri aparmaq üçün ABŞ, Kanada və digər qərb ölkələrindən müstəqil ekspertlər cəlb etdi. Sonra danışıqlar Londonda yenidən başlandı. Bu danışıqların nəticələri ilə tanış olan Azərbaycan prezidenti H.Əliyev London layihəsinin də respublikamızın milli mənafeyinə uyğun olmadığını qeyd etdi [5, s. 11].

1993-cü ilin sentyabrından Rusiyanın Lukoyl şirkətinin neft müqaviləsində iştirakı məsələsinin müzakirəsi başlandı. Bu danışıqlar 1993-cü ilin noyabrında Lukoyl ilə ARDNŞ arasında müqavilələr paketinin imzalanması ilə başa çatdı və Lukoyl şirkəti bərabərhüquqlu tərəf kimi konsorsium tərkibinə daxil oldu. Rusiya tərəfindən müqaviləni Yanacaq və Energetika naziri Y.Şafrannik imzalamışdı. Əlbəttə, Rusiya şirkətinin konsorsiuma daxil edilməsi Türkiyə tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmadı. Türk müəllifləri bununla əlaqədar olaraq yazmışlar: “Türkiyənin nüfuz dairəsinə daxil olmaq istəyən Elçibəyli Azərbaycan, Ermənistan qarşı Türkiyədən dəstək ala bilmədikdə, Əliyevli Azərbaycan yenidən Rusiyaya döndü. Türkiyə, beləcə, heç gözləmədiyi şəkildə Qafqazdan geri çəkilməyə məcbur oldu” [93, s. 155].

Nəhayət, 1994-cü il yanvarın əvvəlində prezident H.Əliyev “Azərbaycan Respublikasında dəniz neft və qaz yataqlarının işlənməsinin sürətləndirilməsi haqqında ” qərar verdi. Həmin il fevralın əvvəllərində isə prezident H.Əliyev Türkiyəyə, bundan sonra isə Böyük Britaniyaya səfər etdi. Tez bir zamanda xarici neft şirkətləri ilə dayandırılmış danışıqlar yenidən bərpa olundu. Lakin Azərbaycan bu dəfə Azəri və Çıraq yataqlarını danışıqlar mövzusu kimi təklif etmişdi. Paylar isə aşağıdakı kimi bölünmüşdü [93, s. 154].

Amoko-24.4%	Penzoyl/Remko-17%
BP/Statoyl-36.7%	Yunokal-16%
Mak Dermott-3.5%	TPAO-2.5%

1994-cü ilin martında Bakıda imzalanmış müqavilə ilə Azərbaycan neft müqaviləsindəki 30% payının 10%-ni Rusiyaya verdi [43, s. 47]. 1994-cü ilin aprel ayında ARDNŞ Rusiyanın Lukoyl şirkətinin Azərbaycanın öz hissəsindən 10% pay alacağını konsorsium iştirakçılarna rəsmən bildirdi [17, s. 59].

1994-cü ilin may ayında isə Azəri-Lukoyl birgə müəssisəsi yaradıldı. 1994-cü ilin iyununda Lukoyl təmsilçiləri ilk dəfə olaraq konsorsiumun işində iştirak etdilər. Bundan dərhal sonra Günəşli yatağı yenidən müqavilə layihəsinə daxil edildi.

1994-cü ilin fevralından iyun ayına qədər Bakıda və İstanbulda danışıqlar aparıldı və müqavilə layihəsi ətrafında gərgin işlər davam etdirildi. 1994-cü il iyulun ortalarında İstanbul danışıqlarının başa çatdırılması və müqavilə layihəsinin hazırlanmasına başlanılması haqqında Bakı protokolu imzalandı. 1994-cü il iyulun 21-də ARDNŞ-nin danışıqlar apararı nümayəndə heyəti Qərb neft şirkətləri konsorsiumunun dəvəti ilə ABŞ-ın Hyuston şəhərinə getdi. Layihənin hazırlanması üzərində 45 gün iş aparıldı [10, s. 18].

Burada xarici şirkətlər layihəyə belə bir maddə əlavə etmək istəyirdilər ki, müqavilə Xəzərin statusu müəyyən edildikdən sonra qüvvəyə minsin. Yalnız ABŞ hökumətinin işə qarışmasından sonra xarici neft şirkətləri bu maddəni layihədən çıxarmağa razılıq verdilər [93, s. 159]. Bu, müqavilənin sonrakı taleyi üçün əhəmiyyətli bir məsələ idi. Hyuston layihəsi ilə tanış olan prezident H.Əliyev 1994-cü il sentyabrın 14-də "Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənilməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində" fərman imzaladı [6, 1994, 15

sentyabr]. Bu fərmanda Hyustonda hazırlanmış layihənin bəyənilməsi və xarici neft şirkətləri ilə sazişin imzalanması qeyd edilirdi. Ümumilikdə, hər bir neft müqaviləsinin hazırlanması zamanı dörd mühüm elementin əks etdirilməsi qərara alınmışdı: [89].

1. Şirkətlər və dövlətin maraqlar balansını təmin edən ədalətli, lakin sərt kommersiya şərtlər. Müqavilələr, ilkin mərhələdə şərtlərinə yenidən baxılmağa gətirib çıxara biləcək müddəalardan azad olmalıdır;

2. Bütün neft müqavilələri maksimal şəkildə detallarına qədər işlənilməlidir ki, hər bir tərəf öz müqavilə öhdəliklərini dəqiq bilsin;

3. Hər bir müqavilə parlament tərəfindən ratifikasiya edilməli və Azərbaycan Respublikasının qanunu qüvvəsini almalıdır;

4. Hər bir müqavilə mühüm maliyyə öhdəliklərini əhatə etməlidir ki, bu da ümumilikdə respublikanın iqtisadi dirçəlişi üçün əsas olmalıdır.

Nəhayət, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıdakı Gülüstan sarayında “Xəzər dənizi Azərbaycan sektorunun Azəri, Çıraq və dərinsulu Günəşli yatağında neftin birgə işlənməsi və pay bölgüsü haqqında” beynəlxalq müqavilə imzalandı. Müqavilə sahəsinə daxil olan Günəşli yatağı sahildən 82 km, Çıraq yatağı-94 km, Azəri yatağı isə 113 km məsafədə yerləşir [134, s. 27]. Öz əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan, təxminən 400 səhifə və 4 dildə olan bu müqavilə dünyanın 7 ölkəsindən olan 11 xarici neft şirkəti konsorsiumu ilə imzalanmışdır. Müqavilə, 1994-cü il dekabrın 12-də Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya edildikdən və Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev tərəfindən müvafiq fərman imzalandıqdan sonra, Azərbaycan Respublikasının qanunu kimi qüvvəyə mindi [11,1994, 13 dekabr, 129, s. 77]. Müqavilə 30 il müddətinə bağlanmışdır. Müqaviləyə daxil olan ərazi 432.4

km²-dir. Azərbaycan bu yataqlar üzərində mülkiyyət hüququ-
nu saxlamaqdadır. Meqa Layihə kimi də adlandırılan bu layi-
hə çərçivəsində istehsal oluna biləcək neft ehtiyatının 540
mln. ton, təbii qaz ehtiyatının isə 90 mlrd kub metr olduğu
təxmin edilməkdə idi [17, s. 60]. Müqavilə imzalanmamışdan
əvvəl neft ehtiyatlarının həcmi 511 mln. ton (4 mlrd. barrel)
qiymətləndirilmişdi. Lakin qazma işləri nəticəsində müəyyən
edildi ki, burada neft ehtiyatı 640 mln. ton, səmt qaz ehtiyatı
isə 100-150 mlrd. kub metr təşkil edir [93, s. 176]. Müqavilə-
yə əsasən, kapital qoyuluşunun həcmi 7.4 mlrd. dollar, istis-
mar xərcləri isə 5.9 mlrd. dollar qiymətləndirilmişdi. 258 mln.
ton neft və 55 mlrd. kub metr həcmində səmt qazı Azərbaycan-
nın olacaqdır. Azərbaycanın gəliri, inflyasiya nəzərə alınma-
maq şərtilə, 34 mlrd. dollar olacaqdır [93, s. 175]. İştirak pa-
yının hər bir faizi üçün xarici şirkətlər tərəfindən ödəniləcək
bonusun həcmi 300 mln. dollar müəyyənləşdirilmişdir. Bonus
aşağıdakı mərhələlərlə ödənilməlidir: [10, s. 29].

50%-sazişin qüvvəyə minməsindən 30 gün sonra; 25%-
orta sutkalıq hasilat 40 min barrele çatdırıldıqdan sonra;
25%- ixrac boru kəməri işləməyə başlayandan sonra.

“Prodakşn şerinq” (“hazır məhsulun bölünməsi”) tipli bu
müqavilədə mənfəət nefti aşağıdakı nisbətə bölüşdürülmüş-
dür: Azərbaycana 80%, digər tərəflərə 20%. Öz növbəsində
bu 20% də aşağıdakı şəkildə bölünür: [93, s. 176]

ARDNŞ 20%	BP-17.1267%
Amoko-17.01%	
Lukoyl-10%	Pennzoyl-9.8175%
Yunokal-9.52%	
Statoyl-8.5633%	Mak Dermott-2.45%
Remko-2.08%	
TPAO-1.7%	Delta-Nimir-1.68%

Göründüyü kimi, bu müqavilədə Türkiyənin TPAO şirkəti 1.75% payla təmsil olunmuşdu. Əlbəttə, digər şirkətlərin payı ilə müqayisədə bu o qədər də böyük faiz deyildi. Buna görə də, həm Türkiyə, həm də Azərbaycan tərəfi mümkün vasitələrlə bunun artırılması üçün çalışmalı idi. Lakin bununla belə, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin daha yüksək zirvəyə qalxmasında çox əhəmiyyətli rol oynadı. Türkiyə Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sektorunda daha yaxından iştirak etmək və sonrakı neft müqavilələrində təmsil olunmaq imkanı əldə etdi. Türkiyə Respublikası tərəfindən bu sənədi imzalayan dövlət naziri N.Cevheri müqavilənin hər iki dövlət üçün kəsb etdiyi mühüm əhəmiyyəti xüsusi olaraq vurğulamışdır [7, s. 132]. Belə ki, müqavilə və oradakı pay bölgüsünə uyğun olaraq Türkiyə Azərbaycanın neft sənayesinə 150 mln. dollar məbləğində investisiya qoyacaq, əvəzində isə 2 mlrd. dollar gəlir və 9-10 mln. ton neft əldə edəcəkdə [143, s. 56].

Müqavilə imzalandıqdan sonra, 1994-cü ilin sentyabrında müqavilədə iştirakçı olan 10 şirkətdən ibarət Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradıldı. Məhz yeni neft konsorsiumu kimi ABƏŞ-in yaradılması, T.Adamsın sözlərinə görə, xarici neft şirkətləri ilə Azərbaycan hökuməti arasında güclü strateji alyansın yaranmasına gətirib çıxardı [89]. ABƏŞ-in Direktorlar Şurasında 50% təmsilçilik ARDNŞ və Azərbaycan hökumətinə aiddir. Direktorlar Şurasının sədri isə BP-nin Azərbaycan ofisinin rəhbəri Terri Adams seçildi. ABƏŞ-in vəzifəsi Direktorlar Şurası tərəfindən təsdiqlənmiş illik iş planını yerinə yetirmək idi. Bu qurum müqavilə sahəsində yerləşən neft yataqlarının işlənilməsinə xidmət etməkdədir. ABƏŞ Bakıdakı işlərinə 1995-ci ilin yanvarında 20 nəfərlik heyətlə başlamışdır [89].

Neft müqaviləsi imzalandıqdan sonra Azərbaycan öz payını müəyyənləşdirməkdə çətinliklərlə üzləşdi. Bundan çıxış

yolu kimi 1994-cü il noyabrında Bakıda İran ilə Azərbaycan arasında Azərbaycanın öz payından ayırması hesabına İranın müqaviləyə qoşulmasına razılığı ifadə edən sənəd imzalandı. Bu addım həm siyasi, həm də iqtisadi səbəblərdən atılmışdır. Belə ki, Azərbaycan müqavilədəki payına müvafiq olaraq 1.7 mlrd dollar kapital qoymağa təminat verməli idi. İran belə bir tərəfdaş ola bilərdi. Lakin ABŞ buna qəti etiraz etdi. Direktorlar Şurası da ABŞ-ın bu tələbinə tərəfdar çıxdı. Belə olan təqdirdə, ARDNŞ rəhbərliyi İran tərəfinə etiraz etmək məcburiyyətində qaldı. Azərbaycan öz payını maliyyələşdirməsi haqqında məsələ açıq qaldı. Əgər Azərbaycan aprelin ortalarına-dək öz iştirakına maliyyə təminatı verməsə idi, onun payı müqavilənin digər iştirakçıları arasında bölüşdürüləcəkdə. Belə bir vəziyyətdə, Türkiyə yenidən Azərbaycanın köməyinə gəldi. Hələ İrana pay verilməsi məsələsi meydana çıxan vaxt, Türkiyə prezidenti S.Dəmirəl H.Əliyevə məktub yazaraq, Türkiyənin payının da 5 faizə çatdırılmasını istəmişdi [43, s. 61]. Azərbaycan, ABƏŞ-ə 1995-ci ilin fevralın ortalarında 600 mln. dollar məbləğində ilk kapital qoyuluşunu edə bilmədikdə, S. Dəmirəlin məktubu ilə iştirak payını artırmaq niyyətində olan Türkiyəyə, öz payının 5 faizini satmaq qərarına gəldi. Türkiyənin baş naziri T.Çillərin fevralın əvvəlində prezident H.Əliyevlə telefon danışığının ardınca, fevralın 4-6-da bu ölkənin enerji və təbii sərvətlər naziri Bakıya səfər edərək bu məsələ ilə əlaqədar görüşlər keçirdi. Bu görüşlərin keçirildiyi vaxt Türkiyənin baş nazirliyi öz payının əlavə olaraq 5 faiz artırıldığı xəbərini yaydı. Lakin Azərbaycanla prinsipial razılığın əldə edilməsi ilə yanaşı, pay artımı konsorsium tərəfindən də dəstəklənməli və buna müvafiq olaraq, 30 il ərzində Türkiyənin payına 35 mln. ton neft düşməli idi. Türkiyənin baş nazirliyinin iddia etdiyi müqavilə imzalanmasa da Azərbaycan Mobil, Şell, Ekson, Acip kimi konsorsiuma daxil olmayan

şirkətlərin də istədiyi 5 faiz pay üçün Türkiyəni seçdi. 1995-ci il fevralın 7-də Londonda keçirilən konsorsium iclasında TPAO-nun pay artımına razılıq verildi. 1995-ci ilin mart ayında Azərbaycan prezidenti H.Əliyev son olaraq Türkiyənin pay artımına razılıq verdiyini açıqladı [43, s. 63]. ARDNŞ isə sərmayə yaratmaq üçün əlavə 90 gün müddət aldı. Beləliklə də, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi və genişlənməsi yolunda konkret addımlar atılmış oldu. Bunun nəticəsi kimi, Türkiyənin baş naziri T.Çillər və onu müşayiət edən hökumət üzvlərindən ibarət nümayəndə heyəti 1995-ci il aprelin 12-də Bakıda qısamüddətli işgüzar səfərdə oldu və bu səfər müddətində Türkiyənin neft konsorsiumundakı 1.75 faizlik payının Azərbaycanın neft payı hesabına 6.75 faizə qədər artırılması haqqında müqavilə imzalandı [6, 1995, 13 aprel]. Bu müqavilənin imzalanması Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Azərbaycan və Türkiyə respublikaları arasında neft sahəsində əməkdaşlığa dair sazişin yüksək səviyyədə imzalanması mərasimində çıxış edən Azərbaycan prezidenti ARDNŞ ilə TPAO arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı yataqların istifadə olunması üçün sazişin imzalanmasını böyük tarixi hadisə adlandırmış, Azərbaycan Respublikasının payına düşən 20%-in 5 faizini əlavə olaraq Türkiyə Respublikasına keçməsinə razılığın iki ölkə arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da inkişaf etməsinə yardım edəcəyini bildirmiş, Azərbaycana aid bütün məsələlərin həll olunmasında Türkiyənin çox prinsipial mövqe tutduğunu və Ermənistanın təcavüzünü daim pislədiyini qeyd etmişdir [7, s. 61]. O, xüsusi olaraq vurğuladı ki, Türkiyə vəsaitinin Azərbaycan neftinin hasilatına qoyulması və Türkiyənin bu mü-

qavilədə fəal iştirak etməsi iqtisadi cəhətdən həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin bunun mənəvi əhəmiyyəti, ölkələrimizin bu günü və gələcəyi üçün, dostluq və qardaşlıq əlaqələrimizin möhkəmlənməsi və inkişafı üçün qiyməti əvəzsizdir ki, bu da imzalanan sazişin əsasını təşkil edir [7, s. 136].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın hissəsindən pay almaq üçün Lukoyl, Acip, Ekson və digər şirkətlərin başçıları da Bakıya gələrək respublika və ARDNŞ rəhbərləri ilə danışıqlar aparırdılar. Nəticədə, Azərbaycan tərəfi öz payından daha 5 faizini də buna qədər müqavilədə iştirakçı olmayan ABŞ-ın Ekson şirkətinə güzəştə getdi. Bu qərar 1995-ci ilin mayında Amoko şirkəti ilə konsorsium iştirakçıları arasında İstanbulda keçirilmiş görüşdə təsdiq olundu [93, s. 184].

Ekson və TPAO şirkətləri onlara edilmiş güzəştin müqabilində öz üzərlərinə 173.2 milyon dollar məbləğində bonusun Azərbaycana verilməsi və ARDNŞ-nin 10 faizlik payının maliyyələşdirilməsinə dair öhdəlik götürdülər [10, s. 30]. Belə ki, TPAO şirkəti aldığı 5 faizin müqabilində TPİC vasitəsi ilə ARDNŞ payının 5 faizinin maliyyələşdirilməsini həyata keçirmişdir. Şərtə görə, bunun əvəzi neft istehsalına başlandıqdan sonra, əldə olunan gəlirlərdən faizi ilə birlikdə ödəniləcəkdir [72].

Konsorsiuma daxil olan şirkətlərin pay bölgülərində digər dəyişikliklər də baş verdi. Belə ki, 1996-cı ilin martında Yaponiyanın İtoçu şirkəti, Mak Dermottun 2.45 faizlik payını aldı. Bundan əlavə, bu şirkət Penzoylun satdığı 5 faizlik paya da 130 mln. dollara sahib oldu. Avqust ayında isə bu payın 3.0006 faizini Ekson, 0.5289 faizini isə Yunokal şirkətinə satdı. Nəticədə, İtoçu şirkətinin ümumi payı 3.4205 faiz oldu. Ümumilikdə, “Əsrin müqaviləsi” üzrə pay bölgülərinin dəyişməsinə aşağıdakı cədvəl üzrə nəzərdən keçirmək olar.

Cədvəl 3.1

«Əsrin müqaviləsi»ndə pay bölgüsünün dəyişməsi

Tarix	20.09.1994		1997		2003	
Nº	Şirkətlər	Pay faizi	Şirkətlər	Pay faizi	Şirkətlər	Pay faizi
1	ARDNŞ	20,0000	ARDNŞ	10,0000	ARDNŞ	10,0000
2	Amoko	17,0100	Amoko	17,0100	(BP)	---
3	BP	17,1267	BP	17,1267	BP	34,1367
4	Lukoyl	10,0000	Lukoyl	10,0000	İnpeks	10,0000
5	Pennzoyl	9,8175	Pennzoyl	4,8175	Devon	4,8175
6	Yunokal	9,5200	Yunokal	10,0489	Yunokal	10,0489
7	Statoyl	8,5633	Statoyl	8,5633	Statoyl	8,5633
8	Mak Dermot	2,4500	İtoçu	3,9205	İtoçu	3,9205
9	TPAO	1,7500	TPAO	6,7500	TPAO	6,7500
10	Remko	2,0825	Remko	2,0825	(Amerada Hess)	---
11	Delta	1,6800	Delta	1,6800	Amerada Hess	3,7625
12	---	---	Ekson	8,0006	Ekson	8,0006

Mənbə: [10, 93].

Diqqət yetirdikdə, izlədiyimiz müddət ərzində “Əsrin müqaviləsi”ndəki pay bölgüsünün çox böyük dəyişikliklərə məruz qaldığını görürük. Əlbəttə ki, bu, müqaviləyə olan böyük marağın və onun kəsb etdiyi əhəmiyyətin göstəricisidir. Bununla belə, Türkiyənin TPAO şirkəti 1995-ci ildən sonra öz payını artırmağa təşəbbüs göstərməmiş və bunu reallaşdırmaq üçün mövcud olan imkanlardan istifadə etməmişdir. Doğrudur, bunun həyata keçirilməsindən ötrü milyonlarla dollar

vəsait tələb olunur. Lakin onu da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır ki, Türkiyə, əgər 1998-ci ildə neft idxalı üçün 2.6 mlrd dollar xərc çəkmişdisə, 2003-cü ildə bu, iki dəfədən də çox artaraq 6 mlrd. dollara çatmışdır [59].

“Əsrin Müqaviləsi”ndə konkret mərhələlərində yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuş bütün işlərin dəqiq müddətləri də müəyyənləşdirilmişdir [10, s. 31]

I mərhələ-qiyətləndirmə dövrünün gedişində minimum proqrama uyğun olaraq məcburi işlər görülməlidir. Həmin işlər müqavilənin qüvvəyə mindiyi tarixdən sonra 18 aydan gec olmayaraq Çıraq-1 platformasından ilkin neftin hasil edilməsini nəzərdə tuturdu.

II mərhələ-yataqların tammiqyaslı işlənməsinə keçiddir ki, bu da qüvvəyəminmə tarixindən sonra 48 ay ərzində birinci platformanın tikilib qurtarmasını, ilk quyunun qazılıb istifadəyə verilməsini, beləliklə müvafiq neft layının işlənməyə başlanmasını nəzərdə tuturdu.

III mərhələ-qüvvəyə minmə tarixindən məhz 54 ay keçəndən sonra xam neftin əsas ixrac boru kəmərinə verilməsinə başlamaq planlaşdırılmışdı. Bu zaman yataqların işlənməsinə başçılıq etmək Rəhbər Komitəyə həvalə olunur. Rəhbər Komitəyə bərabər nisbət əsasında, sazişin iştirakçısı olan tərəflərin hərəsindən 10 nümayəndə daxildir. Komitənin sədrini Azərbaycan tərəfi təyin edir ki, katib isə podratçı tərəfindən, onun Rəhbər Komitəyə seçdiyi nümayəndələr arasından təyin olunur. Rəhbər Komitənin müzakirəsinə verilən hər hansı məsələyə dair qərar qəbul edilərkən həm ARDNŞ, həm də podratçı bir səsə malikdir.

Müqavilədə nəzərdə tutulur ki, Azərbaycanda neftə daxili tələbatın ödənilməsi zərurəti yarananda xarici şirkətlər özlərinə məxsus neftin 10 faizini respublikaya sata bilərlər. Üstəlik, ARDNŞ əsas ixrac boru kəmərinin son məntəqəsindəki nöqtədə xam neftin podratçıya məxsus payından daha 10 faizə qədərini satın almaq hüququna malikdir.

İlkin neft layihəsi çərçivəsində Çıraq-1 platformasında 2003-cü ilin sonunadək 18 quyu qazılmışdır. 1997-ci ilin noyabrında Çıraq-1 platformasından ilkin neftin hasilatına başlanmışdır. Bu neft əvvəlcə Şimal (Bakı-Novorossiysk) xəttinə verilmiş və ilk ixrac 1998-ci ilin martında həyata keçirilmişdir. ABƏŞ hissədarları tərəfindən yeniləşdirilən Qərb (Bakı-Supsa) xətti isə 1999-cu ilin aprelində istifadəyə verilmişdir. İlkin neftdən TPAO-nun payına ümumilikdə 4.1 mln. barrel neft düşmüşdür və bunun böyük hissəsi Qərb boru kəməri vasitəsilə ixrac edilmişdir [72].

“Əsrin Müqaviləsi” imzalandıqdan sonra Xəzərin Azərbaycan sektorundakı digər neft yataqlarının işlənməsinə maraq xeyli artdı və bunlarla bağlı danışıqlar davam etdirildi. Türkiyənin də iştirak etdiyi növbəti müqavilə Şahdəniz struktur yatağı ilə bağlı imzalanmışdır. Bu yataq 80-ci illərdə Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən kəşf edilmişdir və böyük qaz ehtiyatına malikdir. 1992-ci ilin sentyabrında Azərbaycan hökuməti ilə BP və Statoyl şirkətləri arasında onlara yataqların birgə işlərin və işə hazırlanması ilə bağlı danışıqları aparmaq üçün xüsusi səlahiyyətlər verilməsi haqqında müqavilə imzalandı. Sonradan TPAO şirkəti də onlara qoşuldu. Azərbaycan ilə Qərb neft şirkətləri arasında Şahdəniz yatağının işlənməsi məsələləri ilə bağlı danışıqlar 1995-ci ilin yayında yekunlaşdı. 1995-ci ilin iyununda ARDNŞ BP/Statoyl alyansı və TPAO şirkəti ilə Şahdəniz yatağının birgə işlənməsinə dair sənəd imzaladı [93, s. 196]. Müqavilə layihəsinin hazırlanması və yatağın istifadə edilməsinə dair praktik tədbirlərin yerinə yetirilməsi gedişində ARDNŞ qeyd edilən şirkətlərlə yanaşı, dünyanın digər şirkətlərini də bu işə cəlb etmək haqqında təklif irəli sürdü və buna nail oldu.

Beləliklə, Şahdəniz yatağının işlənməsinə Rusiyanın Lukoyl, Fransanın Elf Akiten və İranın neft şirkətləri də cəlb olundular. Uzun sürən danışıqlardan sonra 1996-cı il iyunun 4-də Bakıda ARDNŞ ilə xarici neft şirkətləri arasında Şahdəniz

yatağının birgə işlənməsinə dair müqavilə imzalandı. İmzalanmış müqavilə 1996-cı il oktyabrın 17-də Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra qüvvəyə mindi [93, s. 221]. Müqavilədə şirkətlər aşağıdakı pay bölgüsü ilə təmsil olunmuşdular:

BP/Statoyl (Böyük Britaniya/Norveç)- hər biri 25.5% olmaqla cəmi 51%, ARDNŞ-10%, Lukoyl-10%, Total Fina Elf (Fransa)-10%, OİEC (İran)-10%, TPAO-9% [93, s. 222].

Müqavilənin imzalanması mərasimində çıxış edən prezident H.Əliyev Türkiyənin TPAO şirkətinin müqavilədə fəal iştirak etməsini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Şahdəniz yatağı Bakıdan 55 km cənub-şərqdə yerləşir. Müqavilə sahəsi 860 km²-lik ərazini əhatə etməkdədir [72]. Müqaviləyə əsasən, istismar üçün xarici şirkətlər bonus kimi 141 mln. dollar ödəyəcəkdilər ki, bunun da 37 mln. dolları müqavilə ratifikasiya edildikdən 30 gün sonra verilməli idi. Üç il davam edəcək kəşfiyyat dövründə Azərbaycanın payına düşən sərmayənin xarici şirkətlər tərəfindən ödəniləcəyi nəzərdə tutulmuşdu [10, s. 37]. Həmin müddətdə ən azı iki qiymətləndirmə quyusu qazılmalı idi. Müqavilənin reallaşmasına 4-5 mlrd. dollar vəsait xərclənməsi planlaşdırılmışdır. İlk əvvəllər Şahdəniz yatağında 500 mlrd. m³ qaz, 200 mln. ton neft və 40 mln. ton qaz kondensatının olması proqnozlaşdırılırdı. Qazılmış kəşfiyyat quyuları burada 755 mlrd. m³ qaz və 105 mln. ton kondensat olduğunu aşkarladı. Lakin bu da son deyildi. Hal-hazırda bu yatağın 1 tril. m³-dən çox qaz və 150 mln. ton kondensat ehtiyatına malik olduğu ehtimal edilməkdədir [93, s. 225].

2001-ci ilin aprelinədək burada aparılmış işlərə 473.950 mln. dollar vəsait xərclənmişdir. 2001-ci ilin martında bu yataqda böyük həcmdə qaz və kondensat kəşfi elan edilmişdir. Martın 12-də isə Şahdəniz qazı ilə bağlı Türkiyə və Azərbaycan arasında hökumətlərarası müqavilə BOTASŞ və ARDNŞ arasında "Təbii qaz alqı-satqı müqaviləsi" imzalandı. Müqavi-

ləyə əsasən, ARDNŞ və Şahdəniz ortaqları layihənin birinci inkişaf və istehsal dövründə, 15 il müddətində ildə maksimum 6.6 mlrd. m³ təbii qazı Gürcüstan-Türkiyə sərhəddində BOT-ŞTAŞ-a satacaqlar. Həmin müddətdə hasilatı ildə 8.4 mlrd. m³ planlaşdırılan təbii qazın bir hissəsinin də Gürcüstan və Azərbaycanca, həmçinin yanacaq kimi BTC boru xətti şirkətinə satılması planlaşdırılmaqdadır. Digər tərəfdən də həmin müddət ərzində 271 mln. barrel kondensatın istehsalı və BTC boru xətti ilə daşınması nəzərdə tutulur [73, s. 121].

1998-ci il iyunun 2-də Bakıdakı "Gülüstan" sarayında V Beynəlxalq "Xəzərneftqaz sərgisi" keçirildiyi vaxt Türkiyənin TPAO şirkətinin də iştirak etdiyi Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Kürdaşı" dəniz blokunun birgə işlənməsi haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilə 1998-ci il iyulun 30-da Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya edildi. 30 il müddətinə imzalanmış müqavilə sahəsində ilkin proqnozlara görə 100 mln. ton neft ehtiyatı vardı. Layihənin reallaşdırılması üçün 2.5 mlrd. dollar məbləğində investisiya qoyulması planlaşdırılmışdı [10, s. 48].

Kürdaşı bloku üzrə müqavilənin pay bölgüsü aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdi:

ARDNŞ- 50%	Acip- 25%
Mitsui- 15%	
Repsol- 5%	TPAO- 5%.

Bu blok üzrə müqavilənin operatoru İtaliyanın Eni-Acip şirkəti idi. Kəşfiyyat müddəti 3 il müəyyənləşdirilmişdi. Müqavilə sahəsi 550 km² idi. Kəşfiyyat işləri zamanı üç quyunun qazılması planlaşdırılmışdı.

2000-2001-ci illərdə burada 2 quyuyu qazıldı və kifayət edəcək miqdarda ehtiyat aşkarlanmadığına görə 2001-ci ilin iyulunda qazma işləri dayandırıldı və layihə ləğv edildi [93, s. 246].

Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin 1998-ci ilin iyulunda Böyük Britaniyaya səfəri zamanı Türkiyənin TPAO şirkətinin də iştirak etdiyi növbəti neft müqaviləsi imzalandı. TPAO şirkəti 1998-ci il iyulun 21-də imzalanmış “Araz, Alov və Şərq” perspektiv strukturunu əhatə edən müqavilədə təmsil olunmuşdur. Müqavilənin imzalanması mərasimində Azərbaycan prezidenti H.Əliyev və Böyük Britaniyanın baş naziri T. Bleyr də iştirak edirdilər [3, s. 370].

Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Araz, Alov və Şərq” perspektiv strukturlarının daxil olduğu kəşfiyyat bloku Bakıdan 120 km. cənub-şərqdə yerləşir. Müqavilə sahəsi təxminən 1400 km² –dir. Neft ehtiyatlarının dəniz səthindən 2500-6500 metr dərinlikdə yerləşdiyi proqnozlaşdırılır. Kəşfiyyat müddəti üç il müəyyən edilmişdir. Neft ehtiyatlarının həcmi 900 mln. ton qiymətləndirilən blokun işlənməsinə dair müqavilə 25 il müddətinə imzalanmışdır [10, s. 52]. Müqavilə üzrə şirkətlərin pay bölgüsü aşağıdakı kimidir:

ARDNŞ- 40%	BP- 15%
Statoyl- 15%	TPAO-10%.

20% pay isə bölünməmiş qalmışdı. Sonradan bu 20 faizin 15 faizinə Ekson Mobil, 5 faizinə isə Albert Enerji (Kanada) şirkətləri sahib oldular [93, s. 248; 10, s. 52]. BP şirkəti “Araz,Alov və Şərq” bloku üzrə imzalanmış müqavilənin operatoru kimi çıxış edir. Layihənin reallaşması üçün 6-7 mlrd. dollar maliyyə vəsaiti xərclənməsi planlaşdırılmışdır [93, s. 248].

Azərbaycan prezidenti H.Əliyev 18 dekabr 1998-ci ildə “Araz, Alov və Şərq” perspektiv strukturlarının daxil olduğu kəşfiyyat blokunun kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ ilə xarici neft şirkətləri arasında sazişin qəbul və təsdiq edilməsi, həyata keçirilməsinə icazə veril-

məsi haqqında “Azərbaycan Respublikası qanunu”nu imzalamışdır. Qanun 1998-ci il dekabrın 26-da qüvvəyə minmişdir [6, 1998, 26 dekabr].

Müqavilə layihəsi 1999-cu il martın 23-də Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Nəzərdə tutulan üç axtarış quyusundan birincisinin 2006-cı ildə qazılması planlaşdırılmışdır [73, s. 126].

Beləliklə, Türkiyənin TPAO şirkəti, Azərbaycanın xarici şirkətlərlə indiyədək imzaladığı 20-dən çox müqavilənin 4-də təmsil olunmuşdur. Bu haqda ümumiləşdirilmiş şəklə salınmış məlumat aşağıda göstərilmiş cədvəldə də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3. 2.

TPAO şirkətinin Azərbaycanın neft müqavilələrində iştirakı

Sıra №-si	Müqavilə	İmzalandığı tarix	Pay faizi	Ratifikasiya tarixi	Qeyd
1	«Əsrin müqaviləsi»	20.09.1994	6,75	12.12.1994	12.04.1995-ci ilədək pay faizi 1,75 idi
2	«Şahdəniz»	04.06.1996	9	17.10.1996	
3	«Kürdaşı»	02.06.1998	5	30.07.1998	30.12.2001-ci ildə ləğv edilib
4	«Araz, Alov, Şərq»	21.07.1998	10	23.03.1999	

Mənbə: [10; 93].

“Əsrin Müqaviləsi” və digər neft sazişlərinin reallaşması nəticəsində Azərbaycan aşağıdakılara nail olacaqdır: [10, s. 33; 93, s. 178].

- Müqavilələrin həyata keçirilməsi prosesində əsas ixrac boru kəmərinin tikilməsi və Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması təmin ediləcəkdir.

- Beynəlxalq maliyyə idarə və institutlarında Azərbaycanın kredit qabiliyyəti yüksələcəkdir.

- Azərbaycana geniş investisiya axını təmin ediləcəkdir. Azərbaycanın neft sektoruna qoyulmuş xarici investisiyanın həcmi 1995-ci ildə-340 mln., 1996-cı ildə-533 mln, 1997-ci ildə-850 mln., 1998-ci ildə-1.090 mln., 1999-cu ildə-705 mln., 2000-ci ildə-685 mln., 2001-ci ildə-837 mln., dollar təşkil etmişdir [93, s. 254].

- Azərbaycan öz valyuta ehtiyatını zənginləşdirəcəkdir;
- Azərbaycanın dünya iqtisadi birliyinə daxil olması və inteqrasiyası prosesi sürətlənəcəkdir;
- Tətbiq olunan texnikanın səviyyəsi yüksələcəkdir və s.

3.2. BTC və Türkiyənin neft probleminin həlli perspektivləri

Azərbaycan və Xəzəryanı dövlətlərin neft investisiyaları layihələrinin uğurla və yüksək effektivliklə reallaşması üçün neft və təbii qazın dünya bazarına çıxarılmasının təhlükəsizliyini və kommersiya cəhətdən cəlbediciliyini təmin edən infrastrukturun yaradılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Neftlə əlaqədar müqavilələrin imzalanması və onların reallaşması məsələsi ilə eyni vaxtda, neftin nəqli problemi də aktuallaşmışdır və bunlar daim bir-birini izləməkdədir. Neft kəmərinin çəkilməsi və onun marşrutunun müəyyənləşdirilməsi məsələsində Türkiyə tərəfi də xeyli maraqlı idi. Artıq 1991-ci ildən Türkiyənin BOTAŞ şirkəti müxtəlif boru xətlərinin layihələri üzərində işləməkdə idi. Türkiyənin xarici işlər naziri H.Çətin 1992-ci il fevralın sonlarında Orta Asiya respublikalarına etdiyi səfər zamanı Qazaxıstan neftinin və Türkmənistan qazının Azərbaycandan keçməklə Türkiyəyə çatdırılmasını irəli sürmüşdür. 1992-ci ilin mayında Aşqabad zirvə toplantısı gedişində Türkiyə, neftin Avrasiya-Aralıq dənizi marşrutu ilə

daşınması fikrini irəli sürərək, Ceyhanı (Yumurtalıq) ilk dəfə olaraq rəsmi beynəlxalq müzakirəyə çıxardı [43, s. 34]. 1992-ci il noyabrın 9-da, çıxarılacaq Azərbaycan neftinin daşınması üçün BOTAŞ, BP, Amoko, Pennzoil və ARDNŞ arasında Bakıda “İxrac boru kəməri Anlaşma Memorandumu” protokolu imzalandı [31, s. 35]. Bundan sonra boru xəttinin keçəcəyi marşurutu müəyyənləşdirmək üçün işçi qrupu yaradıldı. Noyabrın 28-də isə texniki və maliyyə məsələləri üzrə iki alt qrup da yaradıldı. Beləliklə də, əsas diqqət Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması məsələsinə yönəlməyə başladı. Qazaxıstan nefti və Türkmənistan qazının bu istiqamətə yönəldilməsi isə tədricən arxa plana keçirildi. Daha doğrusu, bu dövlətlər qeyd edilən marşurutla o qədər də maraqlı olmadıqlarına və onlar üzərində Rusiyanın təsiri güclü olduğuna görə bu məsələnin bütün ağırlığı Azərbaycan tərəfinin üzərinə düşdü. Lakin Azərbaycan neftinin nəqli üçün marşurutun seçilməsi o qədər də asan olmadı. Bu məsələdə də müxtəlif dövlətlər neft kəmərinin keçməsi üçün öz ərazilərini təklif etdilər və bununla əlaqədar xeyli sayda variant peyda oldu. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qara dəniz-Aralıq dənizi: Bakı-Novorossiysk (Rusiya). Anadolu və boğazlardan:
  - a) Novorossiysk-tanker-boğazları;
  - b) Novorossiysk-tanker-Samsun_Kırıkkale- Ceyhan; Trakyadan:
  - c) Novorossiysk-tanker-İğneada-Saros körfəzi; Balkanlardan:
  - d) Novorossiysk-tanker-Burqaz (Bolqarıstan)-Aleksandropolis (Yunanıstan);
  - e) Novorossiysk-tanker-Burqaz (Bolqarıstan)-Makedoniya-Avloniya (Albaniya)
2. Qara dəniz-Aralıq dənizi: Bakı-Supsa (Gürcüstan).
  - a) Supsa-tanker-boğazlar;
  - b) Supsa-tanker-Samsun-Kırıkkale-Ceyhan;

- c) Supsa-tanker-İğneada-Saros körfəzi;
- 3. Aralıq dənizi. Bakı-Ceyhan (Türkiyə)
- a) Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə;
- b) Azərbaycan-Ermənistan-Naxçıvan-Türkiyə;
- c) Azərbaycan-İran-Naxçıvan-Türkiyə;
- d) Azərbaycan-İran-Türkiyə.

İşçi qrupu 1993-cü ilin yanvarında Ankara və Ceyhanda danışıqlar apardı. Bunun ardınca, fevralın ortalarında Bakıda təşkil olunmuş toplantıda marşrutlar, boğazlardan neft daşınması, terminalların xüsusiyyətləri, maliyyə, təşkilat və s. məsələlər qiymətləndirilmişdir. Nəticədə, fevralın sonunda Bakıda imzalanmış protokolla Bakı-Ceyhan xəttinin meteoroloji şərtləri, coğrafi mövqeyi baxımından ən risksiz, ən mümkün xətt olduğu nəticəsinə gəlinmişdir. 1993-cü il martın 9-da isə Azərbaycan neftinin Türkiyə ərazisindən Aralıq dənizinə çıxaracaq "Bakı-Ceyhan-xam neft ixrac boru xəttinin ilkin razılaşması" imzalandı [43, s. 36]. Lakin həmin dövrdə Azərbaycanla xarici şirkətlər arasında neftin işlənməsi ilə əlaqədar müqavilə imzalanmamışdı. Ona görə də, imzalanmış sənədin hələ ki, heç bir hüquqi və iqtisadi əsası yox idi. Sonradan buna münasibətini bildirən prezident H.Əliyev qeyd edirdi ki, "əgər nefti çıxarmaq, istehsal etmək haqqında müqavilə yox idisə boru xəttinin haradan keçəcəyini müəyyən etmək olmazdı" [43, s. 36].

1993-cü ilin avqustunda Azərbaycan, xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə Bakıda toplantı keçirərək danışıqlara başladı. Toplantıda Türkiyə, həmin vaxta qədər irəli sürdüyü İran-Naxçıvan marşrutu yerinə, Qərb şirkətləri ilə birlikdə Gürcüstan marşrutunu dəstəkləməyə başladı. Toplantı davam etdiyi müddətdə Türkiyənin baş naziri T.Çillər Rusiya prezidenti B.Yeltsinə boğazlar və Montre müqaviləsi ilə bağlı 4 maddəlik xəbərdarlıq göndərdi. Neftin Qara dənizə çıxarılması qərarının qarşısını almağa nəzərdə tutan bu maddələrdə bildirilirdi: [43, s. 41]

1. Bakı-Ceyhan xətti iqtisadi cəhətdən əlverişli və
2. Rusiyanın da mənafeyinə uyğundur;
3. Boğazların 300 gün bağlanması Rusiyanın ticarətinə mane olar;
4. Lazım gəldikdə Montre müqaviləsinə yenidən baxıla bilər;
5. Montre müqaviləsində dəyişiklik edilərsə, Qara dənizə daha çox hərbi gəmi daxil olar.

Türkiyənin təzyiqləri, müəyyən dərəcədə Azərbaycanın neft siyasətindən də yan keçməmişdir. 1994-cü il yanvarın 12-də Bakıda qərb neft şirkətləri ilə birgə toplantı keçirilməsi qərara alınmışdı. Bu toplantıdan bir gün əvvəl, yanvarın 11-də Türkiyə neftin Qara dənizə çıxarılması və boğazlardan keçməsinin qarşısını almaq üçün 1 iyul 1994-cü il tarixində həyata keçiriləcək "Boğazlar nizamnaməsi"ni irəli sürdü [43, s. 46].

1994-cü ilin martında Rusiyadan yüklənmiş 98.500 ton nefti İtaliyaya daşıyan tanker boğazlardan keçərkən yük gəmiyi ilə toqquşdu. Bu qəzadan sonra Türkiyə boğazlar nizamnaməsi və Bakı-Ceyhan marşrutunu daha israrla müdafiə etməyə başladı. Türkiyə həmçinin, boğazlardan keçən gəmilərin tonnajı və sayının azaldılması haqqında yeni qrafik təklif etdi. Bu, Rusiyanın Orta Asiya və Azərbaycan neftini Qara dənizdəki Novorossiysk limanına çıxarmaq planlarına mane olurdu. Buna görə də, Rusiya BMT-yə müraciət etdi. Lakin BMT yanında Beynəlxalq Dəniz təşkilatı 1994-cü ilin mayında Türkiyənin qrafikini bəyəndi. İyun ayında isə Türkiyə nümayəndə heyəti Rusiya tərəfini gəmiçiliyin yeni rejimi haqqında lazımı informasiya ilə məlumatlandıraraq, bu problemin sonrakı müzakirəsindən imtina etdi [93, s. 156]. Rusiya isə buna cavab olaraq, Türk Hava Yolları (THY) təyyarələrinə Cənub-Şərqi Asiyaya gedərkən Sibir üzərindən uçmağı qadağan etdi. Qarşılıq olaraq, THY Rusiyadan Türkiyəyə edilən çarter reyslərindən uçuş haqqı almaq qərarına gəldi. 1994-cü ilin aprel

ayında qarşılıqlı notalar mübadiləsi oldu. 1994-cü il aprelin əvvəlində Türkiyə xarici işlər naziri H.Çətin Rusiyada keçirilən Rus-Türk Qarışıq İqtisadi Komissiyasının iclasından sonra hazırlanmış protokol ilə Rusiyanın, neftin boğazlardan deyil, Novorossiyskdən cənuba doğru çəkiləcək boru xətti ilə Türkiyə ərazisindən daşınması ideyasını qəbul etdiyini bildirdi. Rusiya, neftin ilk əvvəllər Novorossiyskdən boğazlar vasitəsi ilə daşınmasını, mümkün olmasa, Samsun-Ceyhan xəttindən istifadə edilməsini irəli sürmüşdü [43, s. 49].

1994-cü il aprelin sonlarında H.Çətin bir günlük səfərlə Azərbaycanda oldu. Danışıqlar zamanı Azərbaycan prezidenti H.Əliyev boru xəttinin həm Gürcüstan, həm İran, həm də Naxçıvandan Türkiyəyə keçməsinə tərəfdar olduğunu və bunun may ayında qərarlaşdırılacağını bildirdi. Belə olan təqdirdə, Rusiya Xəzərin statusu məsələsini qaldırdı [138, s. 30]. 1994-cü il aprelin 27-də Rusiyanın Xarici İşlər Nazirliyi Böyük Britaniyanın bu ölkədəki səfirliyinə nota göndərdi. Notada bildirilirdi ki, Xəzərdəki neft yataqlarının işlənməsi və onun Avropa dövlətlərinə nəqli ilə bağlı istənilən layihə ilk əvvəl bütün hövzə dövlətləri ilə razılaşdırılmadan, heç bir hüquqi əsasa malik olmayacaqdır. Qeyd edək ki, bu məsələdə Azərbaycanın mövqeyi, Xəzərin göl kimi orta xətt prinsipi ilə milli sektorlara bölünməsi 1970-ci ildə həyata keçirilmişdir ki, bunun nəticəsində Azərbaycanın payı 80.000 km² müəyyən edilmişdir [13, s. 25].

Rusiyanın notasından sonra Böyük Britaniyanın Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycanın müvafiq nazirliyi ilə məsləhətləşmələr apardı və hətta energetika naziri T.Eqqar Bakıya səfər edərək ölkə prezidenti, ARDNŞ rəhbərliyi və Xarici İşlər Nazirliyi işçilərilə görüşlər keçirdi. Qərara alındı ki, "Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin notasına heç bir əhəmiyyət verilməsin". 1994-cü il mayın əvvəlində İstanbulda iclas keçirən Azərbaycan neft konsorsiumu, Azərbaycan neftinin Türkiyə ərazisindən Aralıq dənizinə çıxarılması və Qazaxıstan neftinin də eyni

yolla daşınması məsələsində razılığa gəldilər. Mayın 3-də isə prezident H.Əliyev İstanbulda, Türkiyənin prezident və Xarici İşlər Naziri ilə görüşüb, Xəzərin statusu ilə bağlı problemləri müzakirə etdi və bu məsələdə onlardan dəstək aldı [93, s. 157]. Neftin daşınması marşrutu məsələsinə toxunan Azərbaycan prezidenti bildirmişdir: “Şübhəsiz ki, biz neft kəmərinin Türkiyə ərazisindən keçməsinə istəyirik. Biz bu istiqamətdə birgə səy göstərəcəyik. Çünki bu həm kəmərin təhlükəsizliyini təmin edəcək, həm də ölkələrimiz arasındakı əlaqələri daha da möhkəmləndirəcəkdir” [7, s. 132].

1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə neft kəmərinin çəkilməsi üçün iqtisadi və hüquqi əsas formalaşdı. Müəyyən olunmuşdu ki, Çıraq-1 platformasından kommersiya əhəmiyyətli ilk neft 1997-ci ilin dördüncü kvartalından gec olmayaraq-müqavilə imzalandıqdan 3 il sonra hasil ediləcəkdir. Buna görə də, ötürmə qabiliyyəti 5 mln. tondan az olmayan ilkin neftin ixrac boru kəməri həmin vaxtadək hazır olmalı idi. ABƏŞ neft kəmərilə əlaqədar irəli sürülmüş layihələri nəzərdən keçirərək, hazırladığı hesabatda bunların sayını Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa və Bakı-Ceyhan olmaqla üçə endirdi [17, s. 88]. Bu xətlərdən hansının seçilməsi məsləsində tam bir fikir ümumiliyi yox idi. Buna təsir edən amillərdən ən əsası isə onlardan hər birinin problemli olması idi.

Nəhayət, uzun müzakirələrdən sonra 1995-ci ilin oktyabrında ABƏŞ ilkin neftin Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft kəmərləri vasitəsilə nəql edilməsi haqqında qərar verdi. Beləliklə, ilkin neftin Rusiya və Gürcüstan ərazilərindən keçməklə, Qara dənizə çatdırılması və oradan da Bosfor boğazından keçməklə Aralıq dənizinə ötürülməsi variantı məqbul hesab edildi.

1996-cı ilin ikinci kvartalından başlayaraq, Azərbaycan prezidenti tərəfindən səlahiyyət verilməklə yaradılmış xüsusi qrup, Gürcüstan və Rusiyanın səlahiyyətli nümayəndələri ilə

Azərbaycan neftinin bu ölkələrin ərazilərindən nəqlinin hüquqi və kommersiya şərtləri haqqında danışıqlara başladı. 1996-cı ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında hökumətlərarası və nəqliyyat müqaviləsi tərəflərin nümayəndələri tərəfindən paraflandı və imzalandı [93, s. 425]. 1996-cı ilin martında Gürcüstanla da neftin nəqli ilə bağlı müqavilə imzalandı. 1997-ci il martın sonunda 27-dək Moskvada ARDNŞ, ABƏŞ və Rusiyanın Transneft şirkəti arasında növbəti üçtərəfli görüş keçirilmiş və burada 1 oktyabr 1997-ci il tarixindən başlayaraq ilin sonunadək 200 min ton Azərbaycan neftinin Şimal neft kəməri ilə nəql edilməsinə dair razılıq əldə edilmişdir [6, 1997, 28 mart].

Şimal marşrutu adlandırılan Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin ümumi uzunluğu 1347 km-dir ki, bunun da 231 km-i Azərbaycan ərazisindən keçir. Kəmərin maksimal ötürmə qabiliyyəti ildə 6 mln. tondur. Bunu ildə 17 mln. tona qədər yüksəltmək mümkündür. Marşrutun hərəkət istiqamətinin dəyişdirilməsini işlərinə 51 mln. dollar xərclənmişdir. Marşrut Sənqəçal neft terminalından başlayır. Terminalın dəyəri 72 mln. dollar, tutumu 100000 tondur. Terminal hər birinin həcmi 25000 ton olan 4 rezervuardan ibarətdir. Son məntəqə olan Novorossiysk limanının ötürmə qabiliyyəti ildə 34 mln. ton neft və neft məhsulları təşkil edir. Kəmərin Azərbaycan hissəsinin operatoru ABƏŞ, Rusiya hissəsinin operatoru isə Transneft səhmdar şirkətidir. Rusiya ərazisindəki tarif hər tona 15.67 dollar, Azərbaycan ərazisində isə 1.013 dollar təşkil edir [93, s. 426].

Bakı-Supsa (Qərb) boru kəmərinin ümumi uzunluğu isə 917 km-dir ki, bunun da 492 km-i Azərbaycan ərazisindən keçir. Bu xətt 1975-ci ildə çəkilmiş və 1991-ci ilədək istifadə edilmişdir. Onun xeyli hissəsi sıradan çıxmışdı. 1996-cı ilin oktyabrında kəmərin çəkilişi ilə bağlı ABƏŞ tender elan etmiş və bununla əlaqədar olaraq, ARDNŞ həmin istiqamətdə bütün işlərin 4 hissəyə bölünməsi təklifini vermişdir [10, s. 65].

1. Səngəçal terminalından Gürcüstanın Supsa limanına-dək neft kəmərinin tikintisi;
2. Göstərilən marşrutda nasos stansiyası və nəzarət məntəqələrinin qoyulması;
3. Supsa terminalının tikintisi;
4. Supsa terminalından tankerlərin yükləndiyi əraziyə-dək sualtı neft kəmərinin çəkilişi.

1997-ci il fevralın sonunda "Əsrin müqaviləsi" üzrə layihənin rəhbər komitəsinin beçinci yığıncağı Bakı-Supsa neft kəməri boyunca bütün işlərin görülməsi üçün 315 mln. dollar vəsait ayrılması haqqında qərar qəbul etmişdir [6, 1997, 1 mart].

Qərb neft kəmərinin perspektivlərini yüksək qiymətləndirən Dünya bankı 1997-ci ilin aprelində Gürcüstana, neft sənayesi strukturlarının maliyyələşdirilməsi üçün 1.4 mln. dollar kredit ayrılması haqqında qərar vermişdir. Dünya bankının beynəlxalq inkişaf Assosiasiyası fondları tərəfindən maliyyələşdirilən bu layihədə məqsəd Bakı-Supsa neft kəmərinin texniki-iqtisadi cəhətdən reallaşmasına yardım etməkdən ibarətdir. Kredit 35 il müddətinə verilmişdir və ilk 10 il ərzində Gürcüstan ödəniş öhdəliklərindən azad edilmişdir [10, s. 65].

1997-ci il aprelin ortalarında ABƏŞ Qərb boru kəmərinin inşası və bərpası üçün keçirilən tenderin yekunlarını elan etmişdir. "Tekfen-Azfen" Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsi və "Makkonal-Doyel Midi İst" beynəlxalq şirkəti ABƏŞ-in müvafiq tenderinin qalibi olmuşdur [6, 1997, 17 aprel].

Tekfen və onun ortaqları "Əsrin müqaviləsi"ndə həyata keçirilən inşaat layihələrində ən böyük paylardan birini almışdır. Bu şirkət tərəfindən 1996-cı ildən bəri aparılan sərmayə qoyuluşu proqramlarından Səngəçal terminalında elektrik və mexanika işləri, Səngəçal terminalında neftin saxlanması üçün 4 ədəd rezervuarın tikilməsi, Bakı-Supsa xam neft boru xəttinin Azərbaycan və Gürcüstan hissələrinin

inşası, nasos və təzyiqaşaltma stansiyalarının qurulması. Supsa terminalında elektrik və mexanika işlərinin görülməsi, Çıraq-1 dəniz platforması, su injeksiyası modulunun hazırlanması və montajı kimi layihə və proqramlarını göstərmək olar [7, s. 330]. Bu işlər artıq başa çatdırılmışdır. “Əsrin müqaviləsi”nə daxil olan neft təsislərinin tikilməsinə əlavə olaraq, bu məşhur türk şirkəti Xəzərin Azərbaycan sektorundakı Şahdəniz yatağında aparılan qaz kəşfiyyatı və Azərbaycan ilə Türkiyə hökumətləri arasında imzalanan qaz alqı-satqı razılaşmaları ilə ortaya çıxan Şahdəniz qaz ixracı layihəsi çərçivəsində Səngəçaldə inşa ediləcək qaz ixracı terminalı və Şahdəniz yatağına yerləşdiriləcək qazma və hasilat platforması işlərində də qoşulduğu podratçı konsorsium ilə birlikdə çalışacaqdır [7, s. 331].

Təmir-tikinti işləri başa çatdırıldıqdan sonra Qərb boru kəmərinin ötürmə qabiliyyəti ildə 5.1 mln. ton təşkil etmişdir ki, bunun da ildə 10 mln. tonadək yüksəltmək mümkündür. Supsa terminalının tutum həcmi 400 min tondur. Neft kəmərinin təntənəli açılışı mərasimi 1999-cu il aprelin 17-də keçirilmişdir [93, s. 428].

Beləliklə, ilkin neftin ixrac kəmərlərinin istiqamətləri və onların reallaşması üçün vacib komponentlərin mövcudluğu bəlli olsa da, eyni sözləri əsas ixrac kəmərinin marşrutu haqqında söyləmək çətindir. Əvvəldən qeyd etdiyimiz kimi, əsas ixrac kəmərinin marşrutları haqqında ABƏŞ-in bir sıra variantları mövcud olmuşdur. Sadaladığımız boru kəməri istiqamətlərindən biri strateji əhəmiyyətli olub, ildə 50-60 mln. ton neftin ixracını təmin etməli idi. Əsas ixrac boru kəmərinin öz ərazilərindən keçməsinə istəyən dövlətlər İran, Rusiya, Türkiyə və Gürcüstan idi. İran variantı ABŞ-la olan münasibətlərin pis olması səbəbindən mümkün olmadı. Buna görə də əsas variantlar kimi Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk və Bakı-Ceyhan göstərilirdi.

Bakı-Supsa variantında layihənin dəyəri 1.2 mlrd. dollara bərabər qiymətləndirilirdi. Bu marşrutun kommersiya baxımından əsas üstünlüyü onun qısa olması və ən az xərc tələb etməsi idi [10, s. 66]. Zahirə effekt baxımından cəlbedici görünən bu variant, mütəxəssislərin fikrincə, bir çox problematik məqamları ilə də seçilir. Bunlardan ən əsası ondan ibarətdir ki, neft birbaşa deyil, məhdud imkanlı Bosfor boğazı vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxarılmalıdır. Bosfor boğazının uzunluğu 30 km, eni isə 750 m-dən 3.7 km-ə qədərdir. Dərinlik isə 33-88 m. arasında dəyişir. Təkcə 1997-ci ildə Bosfor boğazından 50942 gəmi tranzit keçid etmişdir ki, bunların da 4303-ü böyük neft tankerləri olmuşdur [17, s. 105]. Boğazlardan hər gün 135 gəmi keçir ki, bunlardan 17-si tankerdir. Türk ekspertlərinin məlumatına əsasən, boğazların ötürmə qabiliyyəti 80-82 mln. ton neft və neft məhsulları təşkil edir. Hal-hazırda isə bunun həcmi 75 mln. tondur. Yaxın 10 ildə isə bu ikiqat arta bilər. Türk boğazlarının hərəkət intensivliyi Panama kanalını 4, Süveyş kanalını isə 3 dəfə üstələmişdir [93, s. 481]. Boğazların bu qədər cəlbedici olması isə, onların havayı olması və sərbəst keçid təmin etməsi ilə əlaqədardır. Lakin bura, əlavə 60-70 mln. ton nefti keçirmək iqtidarında deyil. Belə ki, 150-200 min tonluq tankerlərin keçməsi nəticəsində boğazlar ildə 300 gün digər nəqliyyat üçün bağlı vəziyyətdə olacaqdır. Bu isə tıxanmalara və çıxış nöqtəsi Qara dəniz olan ölkələrin ticarətinin pozulmasına səbəb ola bilər [43, s. 67-68]. Digər tərəfdən bu ərazidə 18 mil üzdükdə gəmilər 12 dəfə istiqamətlərini dəyişmək məcburiyyətində qalırlar. Boğazın eninin yarım mil olduğu Gənzili rayonunda isə gəmilər 45 dərəcə altında dönməlidirlər. Beləliklə, Bosfor boğazından keçən tankerlərin qəzaya uğraması İstanbul şəhərini təhlükə altında qoya bilər [10, s. 66]. Belə ki, 1948-ci ildən bəri Bosfor boğazında baş vermiş təkcə böyük qəzaların sayı 300-dən çoxdur [17, s. 105]. Bütün bunları nəzərə alaraq, Türkiyə tədricən öz

mövqeyini sərtləşdirdi. 1998-ci il oktyabrın sonlarında Türkiyənin Xarici İşlər Naziri İ.Cəm xüsusi bəyanat verərək bildirdi ki, “onun ölkəsi, beynəlxalq və milli hüquq çərçivəsində bütün zəruri tədbirləri görəcəkdir ki, Xəzər neftinin Qara dəniz boğazlarından daşınmasına yol verilməsin. Hamı bunu nəzərə almalı və bunu əsas götürərək öz planlarını qurmalıdır” [93, s. 482]. Bunlardan savayı, Qara dəniz bazarının Qazaxıstanın Tengiz nefti ilə onsuz da çox yüklənmiş olması çoxsaylı texniki problemlər də yarada bilər.

Bakı-Novorossiysk variantında ilkin hesablamalara görə layihənin dəyəri 2.1 mlrd. dollar məbləğində qiymətləndirilmişdi. Bir çox analitiklər rəsmi Moskvanın strateji maraqlarına xidmət edəcək bu layihənin reallaşacağı təqdirdə, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ probleminin həllində və Xəzərin statusunun müəyyənləşməsində Rusiyadan siyasi güzəştlər alaçağı ehtimalını da istisna etmirdilər. Bu layihədə də xeyli problemləli məqamlar vardır. Bunların əsasları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Bosfor boğazının məhdud keçid imkanları;
- Azərbaycan neftinin digər ölkələrin keyfiyyətə aşağı olan neft ilə qarışması ehtimalının mümkünlüyü;
- Çeçenistan münacişəsi ilə bağlı kəmərin təhlükəsizliyi probleminin mövcudluğu;
- Azərbaycanın strateji müttəfiqi olan Türkiyənin narazı qalması ehtimalı;
- Qara dəniz bazarının həddindən artıq yüklənməsi və onun texniki hazırlığının aşağı olması və s.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan variantında, marşrutun uzunluğu 1760 km, dəyəri isə ABƏŞ-in hesablamalarında əvvəllər 2.7 mlrd. dollar həcmində göstərilirdisə, sonradan bunun 3.6 mlrd. dollara başa gələcəyi qeyd olunmuşdur [72].

Azərbaycan hökuməti tərəfindən irəli sürülən və müdafiə edilən bu variant aşağıdakı üstünlükləri baxımından əhə-

miyyətli. Birincisi, Türkiyənin Aralıq dənizi sahilində yerləşən Ceyhan limanı dərinsulu limandır və bu böyük tutumlu okean supertankerlərini qəbul etmək imkanına malikdir. İkincisi, bu marşrutda neftin boğazlardan yan keçməklə Aralıq dənizinə çıxışı təmin edilir. Üçüncüsü, bu variantın Azərbaycanın digər karbohidrogen yataqlarından neftin nəqli prosesində, uzunmüddətli perspektivi ola bilər. Dördüncüsü, neftin dünya bazarına Ceyhandan çıxarılması Qara dəniz limanları ilə müqayisədə iki dəfə ucuz başa gəlir. Beşincisi, regionda yerləşən digər dövlətlərin neft ehtiyatlarının da bu kəmə vasitəsilə nəql etmək mümkündür və s.

Türkiyə tərəfi də BTC variantını müdafiə etmişdir. 1998-ci ilin oktyabrında Türkiyənin dəniz məsələləri üzrə dövlət nazirinin rəhbərliyi altında hazırlanmış Qara dəniz boğazları zonasında gəmiçiliklə əlaqədar vəziyyət haqqında məruzə, Xəzər hövzəsi neftinin boğazlardan daşınmasını planlaşdıran ölkələrə göndərilmişdir [2, 1998, 7 noyabr]. Bu sənəddə bildirilir ki, 1938-ci ildə boğazlardan 4.5 min gəmi keçdiyi halda, ötən il təxminən 51 min gəmi keçmişdir. 1936-cı il tarixli Montre konvensiyasında gəmilərin orta uzunluğu 100 metr, boğazlardan keçmə sürəti isə saatda 6-7 mil müəyyən edilmişdir. Həmin konvensiya indiyədək Qara dəniz boğazlarında naviqasiya qaydalarını tənzim edir. Bu gün isə boğazlardan orta uzunluğu 150 metr olan gəmilər keçir və onlar saatda təqribən 10 mil sürətlə hərəkət edir. Bu səbəblərdən, yaxın zamanda Türkiyə boğazlarda mövcud gəmiçilik rəqlamentini dəyişmək niyyətindədir. Yeni rəqlamentə görə, Qara dəniz boğazları “Türkiyə boğazları” adını alacaq və qeyri-məhdud sığortanın tətbiq edilməsi nəticəsində xarici gəmilər onların təqsiri üzündən qəzalar baş verdiyi və ətraf mühitə zərər vurduğu təqdirdə, dəyən zərəri bütünlüklə ödəyəcəklər. Bu cür sığorta vərəqi olmayan gəmilər boğazlara buraxılmayacaqdır.

Əsas ixrac boru kəmərinə münasibətdə Azərbaycanın mövqeyi ilə ABŞ və Türkiyənin mövqeləri üst-üstə düşür və

bu mövqə, BTC neft kəmərinin müdafiə edilməsinə yönəlmişdir. 1997-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı ilə əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı sistemli tədbirlərin görülməsi məqsədilə əlaqədar olaraq xüsusi işçi qrupu yaradıldı [93, s. 429]. 1997-ci ilin mayında isə Türkiyə Respublikasına rəsmi səfəri zamanı prezident H.Əliyev Bakı-Ceyhan marşrutunun səmərəliliyi haqqında mövqeyini bildirmişdir [10, s. 73-74].

1998-ci ilin iyulunda Azərbaycan prezidenti H. Əliyev Böyük Britaniyaya səfəri zamanı apardığı danışıqlarda, əsas ixrac boru kəmərinin Bakı-Ceyhan marşrutu ilə Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməklə Aralıq dənizinə çıxarılmasını zəruri hesab etdiyini bildirmişdir [6, 1998, 28 iyul]. Həmin ilin oktyabrında Türkiyə Respublikasının yaradılmasının 75 illik yubileyi tədbirlərində iştirak edən Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentləri və ABŞ-ın energetika naziri, BTC marşrutu ilə əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsini müdafiə edən “Ankara bəyannaməsini” imzaladılar. Bəyannamədə göstərilir: [93, s. 696-697; 10, s. 74-75]

1. Prezidentlər ölkələrindəki karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsinin Xəzər regionu ölkələri və qonşu ölkələrin müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmiş, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi öz xalqlarının həyatının yaxşılaşdırılması üçün iqtisadi və kommertiya cəhətdən əlverişli olan boru kəməri vasitəsilə neft və təbii qazın nəql olunmasının zəruriliyini təsdiq etmişlər.

2. Prezidentlər karbohidrogen istehsal edən ölkələrin mənafeələrini əsas tutaraq qeyd etmişlər ki, kommertiya cəhətdən məcburi və ədalətli olan ayrışeçkiliyə yol verməyən Şərqi-Qərb dəhlizinin, o cümlədən Xəzər boru kəməri şirkətinin, Transxəzər və Transqafqaz boru kəmərləri sistemlərinin yaradılması Xəzər regionunda və başqa qonşu ölkələrdə hasil

edilən karbohidrogenlərin dünya bazarına çıxarılmasını təmin edən son dərəcə mühüm layihədir.

3. Prezidentlər Azərbaycanın əsas ixrac boru kəməri üzrə qərar qəbul etmək ərəfəsində qətiyyətlə bəyan etmişlər ki, onlar Xəzər-Aralıq dənizi (BTC) boru kəməri layihəsini əsas ixrac layihəsini çevirmək barədə qəti qərara gəlmişlər.

4. Onlar həm istehsalçı ölkələr, həm də Xəzər dənizinin hər iki tərəfində yerləşmiş tranzit ölkələr üçün boru kəmərinin açıqlığının, habelə bu xəttin lazımı miqdarda məhsul ilə təmin edilməsinin əhəmiyyətini qeyd etmişlər. Prezidentlər bu məqsəd naminə müvafiq hökumətlərlə ətraflı və konstruktiv danışıqlar aparmaq, boru kəmərinin yaradılması üçün əlverişli şərtlər təqdim etmək və zəruri maliyyə vəsaitinin ayrılmasını təmin etmək üçün Xəzər regionunda karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsində iştirak edən şirkətləri, başqa əlaqədar şirkətləri, habelə beynəlxalq maliyyə təsisatlarını dəvət etmişlər.

5. Prezidentlər dünya bazarında enerji ehtiyatlarının nəql olunmasına dair layihələr üzərində işləyən xarici və yerli investorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında beynəlxalq qanunlara uyğun olaraq Şərqi-Qərbi enerji dəhlizinin və bu çərçivədə BTC neft kəməri yaradılması üçün zəruri şəraiti mümkün qədər tez bir zamanda təmin etmək barədə özlərinin müvafiq orqanlarına göstəriş verəcəklərini öhdələrinə götürmüş, həmçinin investorlar üçün əlverişli şərait yaradılması məqsədilə lazımı tədbirlər görəcəkləri barədə razılığa gəlmişlər.

6. Prezidentlər Qara dəniz, Aralıq dənizinin sahillərinin, habelə Türkiyə boğazlarının qorunması üçün səylər göstərilməsinin vacibliyini bir daha vurğulamışlar. Onlar həmçinin qeyd etmişlər ki, xüsusilə Türkiyə boğazlarında tanker gəmiçiliyinin potensial artımını nəzərə alaraq neftin və təbii qazın dünya bazarlarına nəql edilməsi təhlükə yaratmamalı, ətraf

mühitə, insanların həyatına, mülkiyyətinə və təhlükəsiz də-niçiliyə mane olmamalıdır.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul zirvə toplan-tısı gedişində xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə respublikaları əraziləri ilə “BTC əsas ixrac boru kəməri vasi-təsilə nəql edilməsinə dair Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə respublikaları arasında saziş”, BTC əsas ixrac boru kəmərinin layihəsini dəstəkləmək, Qazaxıstanın neft həcmlərini bu layi-həyə cəlb etmək üçün ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan, Türki-yə, Gürcüstan və Qazaxıstan respublikaları arasında “İstanbul bəyannaməsi”, Transxəzər qaz kəməri barədə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Türkmənistan arasında “Hökumətləra-rası bəyannamə”, Azərbaycan qaz layihələrinin inkişafını və Azərbaycan qazının Türkiyə və digər beynəlxalq bazarlara sa-tışını dəstəkləyən sənəd kimi Azərbaycan, Gürcüstan və Türki-yə respublikaları arasında “Qarşılıqlı anlaşma memorandu-mu” imzalandı [4, s. 446-447].

2000-ci il oktyabrın 17-də Azərbaycan hökuməti ilə əsas ixrac boru kəmərinin iştirakçı və tranzit ölkə hökumətləri arasında müqavilələr, həmçinin layihələndirmə haqqında sa-zişlər imzalandı. 2002-ci il avqustun 1-də Londonda Bakı-Tbi-lisi-Ceyhan (BTC Co) adlı şirkət yaradıldı [117, s. 2]. Həmin il sentyabrın 18-də Bakıdan 42 km cənubda yerləşən Səngəçal terminalında BTC əsas ixrac boru kəmərinin özülünün qoyul-ması mərasimi keçirildi [1, s. 100]. Başlanğıcını Səngəçal ter-minalından götürən BTC əsas ixrac boru kəməri fəaliyyət müddəti 40 il olmaqla, 1760 km . təşkil edir ki, bunun da 445 km.-i Azərbaycan, 245 km.-i Gürcüstan, 1070 km.-i isə Türki-yə ərazisinə düşür [6, 2002, 2 oktyabr]. Layihənin Azərbaycan hissəsinin tikintisinin 800 mln., Gürcüstan hissəsinin 500 mln., Türkiyə hissəsinin isə 1.3 mlrd. dollara başa gələcəyi planlaşdırılmışdı [93, s. 492].

BTC kəmərinin orta diametri 1067 mm. (42 düyüm) ol-maqla, ildə 50 mln. ton neft ötürmək qabiliyyətinə malikdir.

Layihənin səhmdarları BP (30.1%), ARDNŞ (25%), Yunokal (8.9%), Statoil (8.71%), TPAO (6.53%), Eni (5%), Total Fina Elf (5%), İtoçu (3.44%), İnpeks (2.5%), Konoko Phillips (2.5%), Amerada Hess (2.35%) şirkətləridir [9, s. 104-105]. Kəmərin Türkiyə hissəsinin maliyyələşdirilməsini Türkiyə tərəfi öz öhdəsinə götürmüş və tikinti işlərini bu ölkənin BOTAŞ şirkəti reallaşdırmışdır. Türkiyə ərazisində tikinti işləri 3 hissəyə (şimal, mərkəz və cənub) bölünməklə həyata keçirilmişdir [117, s. 4]. Kəmərin tikintisinə 2003-cü ilin aprelində başlanmışdır. 2005-ci ilin mayında Səngəçal terminalından xəttin neftlə doldurulmasına başlanılmış və həmin ilin avqustunda, neft Gürüstən, noyabrında isə Türkiyə sərhədlərinə çatmışdır [72]. 2006-cı il mayın 28-də neft Ceyhan terminalına çatmışdır. Boru kəmərinin doldurulması üçün ümumilikdə 10 mln. barrel neft tələb olunub və bu, Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarından təmin olunmuşdur. 2006-cı il iyulun 13-də isə Türkiyənin Ceyhan terminalında BTC-nin rəsmi açılış mərasimi keçirilmişdir [12, 2006, 16 iyul; 14, 2006, 14 iyul]. İstifadəyə verilməsindən 2019-cu ilin sonuna qədər BTC vasitəsilə Ceyhan limanı və buradan da dünya bazarına 3.6 mlrd. barrel Azərbaycan nefti daşınmışdır.

BTC əsas ixrac boru kəmərinin Türkiyə üçün həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən misilsiz əhəmiyyəti vardır. Məlum olduğu kimi, Türkiyənin neft sənayesi demək olar ki, idxal olunan neftlə işləməkdədir və neftə olan tələbat ildən-ilə artır.

Buna görə də:

1. Xəttin çəkilməsi Türkiyəni daha asan və ucuz başa gələn keyfiyyətli neftlə, həm də uzun müddətə təmin edəcəkdir;
2. Türkiyə bu xətdən ildə 250-300 mln. dollar daşıma haqqı əldə edəcəkdir [17, s 104];
3. Ceyhan bölgəsində milyardlarla dollarlıq xarici investisiya yatırılacaq və bu da böyük həcmdə iş yerlərinin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır;

4. Boğazların Xəzər neftilə yüklənməsinin qarşısı alınacaqdır;

5. Pul hərəkətləri bank sektorunun inkişafına səbəb olacaqdır;

6. Neft xəttinin çəkilməsi inşaat sektorunu canlandıracağından, xəttin keçdiyi bölgələrin inkişafı sürətlənəcəkdir;

7. Türkiyə, həmçinin kəmərin strateji əhəmiyyətini də nəzərdən qaçırmamış və bunda siyasi məqsədlər güddüyünü də bildirərək qeyd etmişdir ki, boru xəttinin Türkiyədən keçməsilə Türkiyənin Türk respublikaları üzərində təsiri daha da artacaq və bu respublikaların Rusiyadan asılılığı azalacaqdır [17, s. 104].

Nəticə

Fəsilərdə qeyd edilənlərdən də məlum olduğu kimi, xeyli problemlərin olmasına baxmayaraq, Türkiyə iqtisadiyyatının neft sektorunda uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bunu şərti olaraq beş dövrə bölmək olar.

I dövr- XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq 1926-cı ilə qədər davam etmişdir. Bu dövrün başlanğıcı kimi Osmanlı imperiyası zamanı-1887-ci ildə sultan II Əbdülhəmidin Əhməd Necati əfəndiyə İsgəndərunda ilk neft konsessiyası verilməsini, sonu kimi isə, Türkiyədə Respublika elan olunduqdan sonra – 1926-cı ildə 792 sayılı neft qanununun qəbulunu götürmək olar.

Bu dövrün xarakterik xüsusiyyəti Türkiyə ərazisində primitiv şəkildə olsa da ilk neft axtarışlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Axtarış işləri əsasən ingilis, fransız, alman və amerikan şirkət və mütəxəssisləri tərəfindən aparılmış, qazılmış bəzi quyularda isə neftin əlamətlərinə rast gəlinmişdir. 1914-cü ildə isə səhmdarları “Almaniya bankı” (25%), “Royal Datç-Şell” (25%) və “İngilis-İran neft şirkəti” (50%) olan “Türkiyə neft şirkəti” yaradılmışdır. Bununla belə Türkiyə ərazisində sənaye əhəmiyyətli neft yataqları kəşf edilmədi.

II dövr- 792 sayılı qanunun qəbulundan 1954-cü ilə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə də əsas diqqətin neft kəşfiyyatına yönəldiyini nəzərə alsaq, bunu iki mərhələ üzrə izləyə bilərik. Birinci mərhələ 1926-cı ildən 1935-ci ilə qədər davam etmişdir. 1926-cı ildə qəbul olunmuş 792 sayılı, 1933-cü ildə qəbul olunmuş 2189 sayılı qanunlarla neft üzərində tamamilə

dövlət inhisarı formalaşdırılaraq, bütün ölkə ərazisində neftin kəşfiyyatı və istehsalı hüququ hökumətə verildi. Bu işləri həyata keçirmək üçün hökumət xarici mütəxəssisləri ölkəyə cəlb edirdi. İkinci mərhələnin başlanğıcı 1935-ci il iyunun 22-də qüvvəyə minmiş 2804 sayılı qanunla qoyulmuşdur. Bu qanuna əsasən, Mədən Tədqiqat və Axtarış İnstitutu (MTA) yaradıldı. Neft kəşfiyyatı və qazma işləri bu idarəyə həvalə olundu. Türkiyənin ən əhəmiyyətli neft rayonlarından hesab olunan Ramandağın kəşfi məhz bu idarənin adı ilə bağlıdır.

Ümumilikdə, bu dövrün xarakterik xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, neft sektorunda tamamilə dövlət inhisarı formalaşdırılmış, "MTA" yaradılmış, kəşfiyyat axtarış işlərində xaricilərlə yanaşı yerli mütəxəssislərdən də istifadə olunmağa başlanılmış, Ramandağ sahəsi kəşf olunmuş, ilk dəfə olaraq, primitiv şəkildə olsa da, neftayırma müəssisələri yaradılmışdır.

III dövr- 1954-cü il martın 7-də 6326 və 6327 sayılı qanunların qəbulundan 1973-cü ilədək davam etmişdir.

1954-cü il martın 17-də qüvvəyə minmiş 6326 sayılı qanunla Türkiyə iqtisadiyyatının neft sektorunda dövlət inhisarına son qoyuldu. Eyni zamanda, xarici şirkətlər Türkiyə şirkətləri ilə bərabər hüquqda neft istehsalının bütün fazalarında təmsil olunmaq, vergi və rüsumlardan azad şəkildə idxal və ixrac əməliyyatlarında iştirak etmək, istehsal olunmuş neft məhsullarını xaricə göndərmək, kapital və gəlirləri transfer etmək və s. imkanlar əldə etmişdilər. Eyni vaxtda qəbul olunmuş və qüvvəyə minmiş 6327 sayılı qanunla dövlət adından neft əməliyyatlarının bütün sahələrində təmsil olunaraq lazımi işləri həyata keçirmək üçün "TPAO" adlı neft şirkəti yaradıldı. TPAO, 19 xarici neft şirkəti ilə demək olar ki, bütün Türkiyə ərazisində neft axtarışları üçün 5.5 mlrd. TL. vəsait xərclənərək 850 quyu qazılmış, 32 neftli sahə kəşf olunmuş, 31

mln. ton neft hasil olunmuşdur. 1970-ci ildən başlayaraq dənizlərdə neft axtarışı işləri həyata keçirilməyə başlanmışdır. 1969-cu ildə isə Türkiyədə daxili hasilat ümumi tələbatın 56 faizini təmin edərək, indiki dövrdək ən yüksək göstəriciyə nail olunmuşdur.

Bu dövrdə neft emalı sahəsində də xeyli irəliləyişlər olmuşdur. Belə ki, 1961-ci ildə İzmit, 1972-ci ildə isə Əliağa neftayırma zavodları tikilərək istifadəyə verilmişdir. Neftin nəqli sahəsində isə daha asan və ucuz başa gələn dəniz tankerləri və boru xətlərindən istifadə olunmağa başlayır. Belə ki, 1976-cı ildə 511 km-lik Batman-Dördyol, 1968-ci ildə isə 42 km-lik Şelmon-Batman neft kəmərləri fəaliyyətə başlamışdır.

IV dövr-1973-cü ildən 1983-cü ilədək davam etmiş bu dövrün başlanğıcı 1702 sayılı “Neft İslahatı qanunu” ilə qoyulmuşdur. 1973-cü il aprelin 18-də qüvvəyə minmiş bu qanuna əsasən, xarici şirkətlərə neft sahəsində edilmiş güzəştlər ləğv edilmiş, fəaliyyətləri isə məhdudlaşdırılmışdır. Bunun əksinə olaraq, dövlət şirkəti olan “TPAO”-na xeyli güzəştlər edilərək, bir sıra məsələlərdə ona birincilik, üstünlük və istisnalar verilmişdir.

Neft kəşfiyyatı işlərinin həcmi xeyli genişləndirilmiş, cənub-şərqi Anadolu, Trakya, Duz gölü, Sivas, Ərzurum, Qara dəniz, Toros bölgələrində geoloji axtarış işləri həyata keçirilmişdir.

1974-cü il martın 21-də DİTAŞ, avqustun 14 isə BOTAŞ şirkətləri TPAO-nun bağlı ortaqlığı kimi təşkil olundu. Bununla da dəniz və boru xətti ilə daşıma fəaliyyətləri təşkilatlandırıldı. 1976-cı ildə ümumi uzunluğu 986 km olan İraq-Türkiyə neft kəmərinin birincisi istifadəyə verildi.

V dövr- 1983-cü ildən indiyədək davam edən bu dövrü iki mərhələdə izləmək olar. Birinci mərhələ, 1983-1993-cü illəri əhatə edir. 1983-cü il martın 30-da qüvvəyə minmiş 2828

sayılı qanunla dövlət iqtisadi təşəbbüslərinin özəlləşdirilməsi irəli sürüldü. Həmin il, mayın 20-də qüvvəyə minmiş 60 sayılı qərarname, oktyabrın 22-də qüvvəyə minmiş 2929 sayılı qanun və 98 sayılı qərarname ilə TPAO-d təşkilati dəyişikliklər edildi. Bunun nəticəsində TPAO-nun fəaliyyəti axtarış hasilat, qazma və bunlarla bağlı olan neft əməliyyatları ilə məhdudlaşdırıldı, emal, satış və boru xətləri ilə daşıma fəaliyyəti ondan alınaraq xüsusi şirkətlərə (TÜRPAŞ, POAŞ, BOTAŞ) həvalə olundu. 1990-cı il iyulun 10-da TÜPRAŞ, sentyabrın 5-də isə POAŞ baş nazirliyin Dövlət Ortaqlığı İdarəsinin qərarı ilə özəlləşdirilmə əhatəsinə alındı.

Bu illərdə neft kəşfiyyatı sahəsində ciddi irəliləyişlər baş vermişdir. Belə ki, 1988-ci ildə 51 mln. 250 min barrel təsdiqlənmiş ehtiyatı olan Karakuş sahəsi kəşf edildi. Həmin ildə TPAO-nun xaricdə neft kəşfiyyatı və hasilatı ilə məşğul olmaq məqsədilə TPİC bağlı ortaqlığı təşkil olundu.

1986-cı ildə Türkiyənin beşinci böyük neftayırma zavodu olan Kırıkkale istifadəyə verildi. Bununla Türkiyənin neft emalı zavodlarının ümumi illik istehsal gücü 32 mln. tona çatdırıldı. Həmin zavodun xam neftlə təmin olunması məqsədilə həmin il Ceyhan-Kırıkkala boru kəməri (448 km) istifadəyə verildi. 1987-ci ildə isə İraq-Türkiyə arasında əvvəlki xəttə paralel olan 890 km uzunluğunda ikinci neft kəməri istifadəyə verildi.

İkinci mərhələ, 1993-cü ildən başlamış və indiyədək davam etməkdədir. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə Türkiyənin həmin imperiya tərkibindəki türk xalqları ilə qarşılıqlı münasibətləri formalaşdı və xeyli genişləndi. Bu münasibətlər Türkiyənin neft probleminin həlli istiqamətində də yeni imkanlar açdı. 1993-cü il fevralın 4-də Qazaxıstanla neft sahəsindəki münasibətlərin nəticəsi kimi "Qazaxtürkmunay" (KTM) ortaq şirkəti yaradıldı. Şirkət səhmlərinin 49%-i

TPAO-ya aid oldu. 1994-cü ilin 20 sentyabrında isə Azərbaycanla TPAO-nun da daxil olduğu xarici neft şirkətləri konsorsiumu arasında “Əsrin Müqaviləsi” imzalandı. TPAO burada 6.75% payla təmsil olunmuşdur. Bunun ardınca, TPAO Şahdəniz müqaviləsində 9 faiz, Kürdaşıda 5 faiz, “Araz, Alov, Şərq” müqaviləsində isə 10 faiz payla təmsil olundu. Bunlardan əlavə, BTC əsas ixrac boru kəməri də Türkiyə ərazisindən keçməkdədir ki, bu da 2006-cı ilin mayından tam istifadəyə verilmişdir.

Türkiyənin daxilində isə 1994-cü il noyabrın 27-də 4046 sayılı “Özəlləşdirmə qanunu” qüvvəyə mindi. 1995-ci ildə BOTAS müstəqil şirkət olmuş, TPOC yaradılmışdır. 2006-cı il yanvarın 26-da TÜPRAŞ səhmlərinin 51 faizi Koç-Şell orta qrupu tərəfindən satın alınmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, fəsilərdə göstərilənləri ümumiləşdirərək Türkiyə iqtisadiyyatının neft sektorunda aşağıdakı əsas problemləri müəyyən etmək olar.

1. Qanunvericilikdə boşluqlar, bir-biri ilə uzlaşmayan müddəalar və qeyri-sabitlik var. Bütün bunlar isə qanunların bir-birinə əks tövsif olunmasına və mübadiləsi məhkəmə proseslərinə gətirib çıxararaq son nəticədə neft sənayesinin inkişafına böyük maneələr törədir. Bunu TÜPRAŞ-ın özəlləşdirilməsi prosesində daha aydın görmək olar. Qeyd edək ki, 2006-cı ildə Koç-Şell qrupu tərəfindən özəlləşdirilmə həyata keçirildikdən sonra buna qarşı da məhkəmə prosesi başlamışdı [53].

2. Ölkənin neft və neft məhsullarına tələbatı ildən-ilə artır, daxili hasilat isə əksinə, getdikcə aşağı düşür. Qeyd edildiyi kimi, 2003-cü ildə Türkiyənin neft və neft məhsullarına tələbatı 29.5 mln. ton, daxili hasilat isə təxminən 2.4 mln. ton olmuşdur. Bu isə tələbatın 8 faizini ödəmişdir. Qalan 92 faiz isə (təxminən 27 mln. ton) idxal hesabına ödənilmişdir. Bu isə

ölkə valyutasının xaricə axmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə xaricdən idxal edilən neft və neft məhsullarına çəkilən xərc 8.5 mlrd. dollar olmuşdur.

3. Neftayırma zavodlarının ümumi illik istehsal gücü aşağıdır. Qeyd edildiyi kimi, 1986-cı ildə Türkiyənin neft emalı müəssisələrinin ümumi istehsal gücü ildə 32 mln. tona çatdırılmışdır. Lakin 2004-cü ilin sentyabr ayında ATAŞ-ın Mersindəki zavodunun istehsalı dayandırması nəticəsində bu, ildə 27.6 mln. tona düşmüşdür. Bu işə illik tələbatdan təxminən 2 mln ton azdır.

Yuxarıda qeyd olunanlara maliyyə və texniki problemləri də əlavə etmək olar. Bütün bu problemlərdən çıxış yolu kimi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif etmək olar:

- Bütün əlavə və dəyişikliklər, o cümlədən dövrün tələbatı nəzərə alınmaqla yeni, mütərəqqi neft qanunu hazırlanaraq qəbul edilməlidir;

- Ölkə daxilində və xaricdə neftli torpaqların kəşf edilməsi üçün bütün imkanlardan maksimal şəkildə istifadə olunmalı, həvəsləndirmə tədbirləri görülməli, bu sahə üçün nəzərdə tutulan maliyyə vəsaiti artırılmalı, texniki təminat gücləndirilməlidir.

- Ölkə tələbatını ödəmək və gələcəkdə xaricə məhsul ixracını təmin etmək üçün yeni neftayırma zavodları tikilərək istifadəyə verilməlidir. Bu kimi zavodların Ceyhan terminalına yaxın məsafədə tikilməsi daha çox məqsədə uyğundur.

- Ölkənin neft sektorunda fəaliyyət göstərən bütün şirkətlərin inteqrasiyası nəticəsində, dünyanın ən böyük neft şirkətlərinin (BP, Amoko və s.) timsalında böyük bir neft şirkətinin yaradılması çox əhəmiyyətli ola bilər. Həmin şirkət müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətini (neft kəşfiyyatı, hasilat, emal, daşıma, satış, neft kimyası və s.) özünün tərkibinə daxil olan törəmə şirkətləri vasitəsilə həyata keçirə bilər.

Azərbaycanla neft sektorundakı əlaqələrdə isə aşağıdakı imkanların araşdırılaraq nəzərə alınmasını təklif edirik:

- Ərazisinin böyük əksəriyyətinin perspektivli olmasının nəzərə alaraq, TPAO-nun Azərbaycanda neft kəşfiyyatına daha fəal cəlb olunması:

- Türkiyə ərazisindəki neft kəşfiyyatına və araşdırmalara azərbaycanlı mütəxəssislərin cəlb edilməsi və onların təcrübələrindən geniş istifadə olunması:

- Azərbaycanın neft-maşınqayırma zavodu məhsullarının Türkiyənin neft sənayesində tətbiqi (Türkiyə bu cür məhsulların hamısını, demək olar ki, xaricdən alır).

Ümumilikdə isə iqtisadiyyatın neft sektorunda Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin təkcə neft alqı-satqısı ilə məhdudlaşdırılmayaraq, bunun elmi-texniki səviyyəyə qədər yüksəldilməsini təklif edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Atakişiyev M. Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəlişi. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2004, 264 s.

2. "Ayna" qəz. 1998.

3. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə (Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin 1998-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar). IV cild. Tərtibçi müəlliflər: E.Abdullayev, F. Muradov. Bakı: 1999, 520 s.

4. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə (Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin 1999-cu ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar). V cild. Tərtibçi müəlliflər: E.Abdullayev, F. Muradov. Bakı: 1999, 485 s.

5. Azərbaycan: Oktyabr-94, mart-95, Qəsd: Dövlət çevrilişi cəhdlərinin xronikası. Tərtib edən: H.Orucov. Bakı: "Azərnəşr", 1995, 798 s.

6. Azərbaycan" qəz., 1994-2006.

7. Heydər Əliyev və Şərq. 6 cildə. III kitab. Türkiyə Cumhuriyyəti. Bakı: 2003, 471 s.

8. Martus N. Türkiyə nefti ilə iyrənc oyun. "Bakı" qəz., 1963, 5 iyun.

9. Mirzəyev M., Mirzəliyev S. Neft haqqında nə bilirsiniz? Bakı: "MBM", 2005, 208 s.

10. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı: "Respublika Xatirə kitabı" nəşriyyatı, 1999, 104 s.

11. "Respublika" qəz., 1994.

12. "Reyting" qəz., 2006.

13. Seyidov A. Xəzəryanı bölgələrin iqtisadi-siyasi tarixindən // "Bilgi dərgisi". Sosial bilgilər. Bakı: 2001, № 8-12, s. 21-28.

14. "525-ci qəzet", 2006.

Türk dilinde

15. Açıkgöz H. Azerbaycan'ın iktisadi potansiyeli // "Türk Dünyası Tarih Dergisi", şubat 1990, № 38, s. 54-55.
16. "Akşam" qaz., 2005- 2006.
17. Aras O.N. Azerbaycan'ın hazar ekonomisi ve stratejisi. İstanbul: "DEP" yayınları", 2001, 298 s.
18. Aslan Y. Hazar petrolleri Kafkas kördüğümü ve Türkiye. Ankara: 1997, 209 s.
19. Aysan M., Özmen S. KİT. Türkiye'de ve Dünyada Kamu iktisadi Teşebbüsleri. İstanbul: 1981, 404 s.
20. BOTAŞ. Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı (HPBH) //www. botas.gov. tr/projeler/tumprojeler /btc.asp [aprel 2006]; 2021.
21. BOTAŞ. Batman-Dörtyol HPBH //www. botas.gov.tr / faaliyetler / batman. asp [aprel 2006]
22. BOTAŞ. Boru hatları ile petrol taşımacılığı anonim şirketi //www. botas. gov. tr / hakkımızda. asp [aprel 2006]
23. BOTAŞ. Ceyhan-Kırıkkale HPBH //www. botas. gov. tr /faaliyetler/ceyhan. asp [aprel 2006]
24. BOTAŞ. Irak-Türkiye HPBH //www. botas. gov. tr /faaliyetler/irak. asp [aprel 2006]
25. BOTAŞ. Personel durumu //www. botas. gov. tr / personel. asp [aprel 2006]
26. BOTAŞ. Şelmo-Batman HPBH //www. botas. gov. tr / faaliyetler/ selmo. asp [aprel 2006]
27. BOTAŞ. Vizyonumuz. Misyonumuz. Stratejik hedefler //www. botas. gov. tr / vizyon. asp [aprel 2006]
28. BOTAŞ. Yıllar itibarıyla taşınan ham petrol miktarları //www. botas. gov. tr / faaliyetler/ hampetrol. asp [aprel 2006]; 2021.
29. BOTAŞ. Yıllık Rapor-2004 //www. botas. gov. tr / raporlar/ 2004. pdf, 80 s. 2021.
30. Cerid M. Petrol emperyalizmi. Ankara: Başnur, 1965, 98 s.
31. "Cumhuriyet" qaz., 2005.
32. Dış ticaret istatistikleri-1993. Ankara: DİE,1995, 453 s.
33. Doğan C. Petrol meselemiz'in dünü // Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Aralık 1979, cilt-1, sayı-3, s. 98-163.

34. Doğan C. Petrol meselemiz // Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Şubat 1980, cilt-1, sayı-4, s. 163-203.

35. Doğan C. Petrol meselemiz'in geleceği // Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Nisan 1980, cilt-1, sayı-5, s. 140-188.

36. "Dünya" qaz., 2005.

37. Edil Y. Türkiye'de ham petrol rejimi / Türkiye'nin petrol politikası. İstanbul: 1974, s. 59-89.

38. Efeğil E. Washington'un Hazar havzası politikası ve Türkiye // "Avrasiya Dosyası", ABD özel. Ankara: yaz 2000, cilt-6, sayı-2, s. 187-203.

39. EPDK. Akaryakıt ithalat bilgileri (2005) // www.epdk.org.tr / lisans/ petrol / izlemebilgileri/ 2005/ akaryakitithalat/ akaryakitithalat.htm [aprel 2006]

40. EPDK. Hampetrol ithalat bilgileri // www.epdk.org.tr / lisans/ petrol / izlemebilgileri / 2005/ hampetrol/ hampetrol.htm [aprel 2006]; 2021.

41. EPDK. Pazarlama (2005) // www.epdk.org.tr / lisans / petrol / izlemebilgileri / 2005/ pazarlama.htm [aprel 2006]

42. Göksu E. Türkiyede 20 yıllık petrol aramalarından elde edilen sonuçlar / Türkiye'nin Petrol politikası. İstanbul: 1974, s. 7-25.

43. Gül A, Gül A.Y. Avrasya boru hatları ve Türkiye. İstanbul: "Bağlam", 1995.

44. "Hürriyet" qaz., 2005-2006.

45. İşte Türkiye / Hazırlayan S. Duymaz. Ankara: Başbakanlık basın-yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1998, 493 s.

46. İvanov S., Shelia V. Boru hattı politikası / Türk Cumhuriyetleri ve Petrol boru hatları / Derleyen A. Yalçınkaya. İstanbul: "Bağlam", 1998, s. 173-178.

47. Kalkan İ. Kazak petroleri ve uluslararası güçler / Türk Cumhuriyetleri ve Petrol boru hatları / Derleyen A. Yalçınkaya. İstanbul: "Bağlam", 1998, s. 65-77.

48. Kökden U. Türkiye'de batı bunalımı. I baskı. Ankara: "Şafak Matbaası", 1978, 243 s.

49. Kutluk D. Hazar-Kafkaz petroleri, türk boğazları, çevresel tehdit. İstanbul: Türk deniz araştırmaları Vakfı yayınları, 2003.

50. Maden istatistikleri-1990. Ankara: DİE, 1993, 73 s.

51. Mısırođlu K. Musul meselesi ve İrak türkleri. İstanbul: "Sebil yayınevi", 1972, 215 s.
52. "Milliyet" qaz., 2005.
53. Ođhan Ő. TPRAŐ'a "dur" davasına savcıdan ret istemi // www. hurriyet. com. tr. /ekonomi/ 4316012. asp?gid=69, 24.04.2006.
54. Okandan E. Petrol endüstrisinin geliŐmesi / PİS. 2. Petrol Őurası. Ankara: PİS Eđitim yayınları, 1996, s. 80-92.
55. zbil M. Osmanlı arŐivlerine gore Türkiye petroleri // Türk Dünyası AraŐtırmaları Dergisi, Haziran 1980, cilt-1, sayı-6, s. 213-222.
56. zgiray A. Türkiye-İngiltere münasibetleri ve Musul meselesi (1924-1930) // "Türk Kültürü", Mart 1988, sayı-299, s. 131-145
57. PİGM. Petrol İŐleri Genel Müdürlüđü // www. pigm. gov. tr / pigm. htm [iyun 2005]
58. PİGM. Petrol Kanunu tasarısı // www. pigm.gov.tr/ yasa-tasarıları/ petkanuntasarı. htm [23.06. 2004]
59. PİGM. Türkiye hampetrol ve petrol ürünleri bilgileri // www. pigm.gov.tr / istatistik/ rafineri. htm [aprel 2006]
60. PİGM. 6326 sayılı Petrol Kanunu // www. pigm.gov.tr / pigm/ pigm. htm [iyun 2005]
61. PİS.2. Petrol Őurası. Ankara, PİS Eđitim yayınları, 1996, 264 s.
62. PİS.3. Petrol Őurası. Ankara, PİS Eđitim yayınları, 1998, 225 s.
63. "Radikal" qaz., 2005.
64. "Referans" qaz., 2005.
65. "Sabah" qaz., 2005.
66. Sarıahmetođlu N. Kafkasya-tesi'ndeki siyasi geliŐmeler ve Hazar petroleri / Türk Cumhuriyetleri ve Petrol boru hatları / Derleyen: A. Yalçınkaya, İstanbul: 1998, s. 23-39.
67. Sosyal İ. Hazar bölgesinde petrol ve qaz kaynakları/ Türk Cumhuriyetleri ve Petrol boru hatları / Derleyen:A. Yalçınkaya, İstanbul: 1998, s. 19-22.
68. "T. C. Resmi gazete", 1983, 1986, 2003.

69. TPAO. Mali durum // www. tpao. gov. tr / winter 2005/bg-tr/alt/ maliisler.htm [iyun 2005]
70. TPAO. Tarihcemiz // www. tpao. gov. tr / winter 2005/bg-tr/alt/tarihcemiz. htm [iyun 2005]
71. TPAO. Yıllık Rapor-2005 // www. tpao. gov. tr / winter 2005/ duyurular/a_report-2005-tr, pdf, 134 s. 2020.
72. TPAO. Yurtdışı projeler qrup başkanlığı // www. tpao. gov. tr / rprte 2/ ydpd. htm [iyun 2005]
73. TPAO. 50 yıl // www. tpao. gov.tr / 50 yıl.pdf,184 s.
74. TÜPRAŞ. Çalışan profilimiz // www. tupras. com.tr / personel 2. asp [aprel 2006]
75. TÜPRAŞ. Hampetrol ithalatı // www. tupras. com.tr / faaliyet_5_1.asp [aprel 2006]
76. TÜPRAŞ-ın % 51 hissesi Koç-Shell ortak girişim grubuna devredilmiştir // www. tupras. com.tr / basindadetay. asp?İD=287 [aprel 2006]
77. TÜPRAŞ. Petrokimya ürünleri satışları // www. tupras. com.tr / faaliyet_4_2. asp [aprel 2006]
78. TÜPRAŞ. Petrol ürünleri dışalımını // www. tupras. com.tr / faaliyet_5_3. asp [aprel 2006]
79. TÜPRAŞ. Petrol ürünleri satışları // www. tupras. com.tr / faaliyet_4_1. asp [aprel 2006]
80. TÜPRAŞ. Petrol ürünleri üretim miktarları // www. tupras. com.tr / faaliyet_2_1. asp [aprel 2006]; 2021.
81. TÜPRAŞ. Tarihçe // www. tupras. com.tr / tarihce. htm [aprel 2006]
82. TÜPRAŞ. Yatırım master planı // www. tupras. com.tr / yatırım_master. htm # 1 [aprel 2006]
83. TÜPRAŞ. Yıllar itibariyle yatırım harcamaları (2001-2005) // www. tupras. com.tr /yatirim/yatirimozettablo.htm # 1 [aprel 2006]
84. TÜPRAŞ. Yıllık Rapor-2005 // www. tupras. com.tr /downloads/ Yillik-Rapor-2005. pdf, 112 s. 2021.
85. Türk Ansiklopedisi. Cilt XXVI. Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1977, 512 s.
86. Türkiye istatistik yıllığı-1994. Ankara: DİE, 1995, 750 s.

87. Ünler A. 6326 sayılı petrol kanununun eleştirisi/ Türkiye'nin petrol politikası, İstanbul: 1974, s. 106-126.

88. Yüksel G. Türkiye'de ham petrol rejimi/ Türkiye'nin petrol politikası. İstanbul: 1974, s. 43-58.

Rus dilində

89. Адамс Т. Нефть Каспия и политика Азербайджана. Газ. «Бакинский рабочий» 1999, 31 марта.

90. Айберс Н. , Юнер С. Топливные и энергетические ресурсы Турции/ Энергетика мира и перспективы её развития / Под общей ред. П.С.Непорежного. М.: «Энергия», 1970, с. 153-159.

91. Алибеков И. В. Государственный капитализм в Турции. М. : «Наука», 1966, 243 с.

92. Алибеков И. В. Иностраный капитал в Турции. (60-80-е годы XX в.). Баку: «Элм», 2002, 160 с.

93. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: «Известия», 2003, 712 с.

94. Амиров Дж. Запасы нефти и газа Каспийского региона и доставка их на мировой рынок // «İqtisadiyyat və audit», 2002, № 12, с. 41-45.

95. Барбасов М. Нефтепровод в Китай как фрагмент борьбы за прикаспийские ресурсы// «Центральная Азия и Кавказ», 2004, № 4, с. 117-130

96. Москва Бюллетень иностранной коммерческой информации. («БИКИ»)

97. БПИ ТАСС, 1984, 23 января.

98. Вдовиченко Д.И. Нефтяная промышленность Турции // «Нефтяное хозяйство», 1957, № 11 с. 70-72.

99. Велизаде И. Победа нефтяной стратегии. Газ. «Бакинский рабочий», 2000 29 сентября.

100. Вишняков М.Х. Кому будет принадлежать Турецкая нефть // «Мировая экономика и международные отношения», 1958, № 3, с. 118-119.

101. Вишняков М.Х. К вопросу о нефтяной промышленности Турции / Проблемы современной Турции. М.: Изд-во Восточной литературы, 1963, с. 171-185.

102. Добыча нефти за рубежом (статистический обзор). Серия Добыча. М.: «ВНИИОЭНГ», 1970, 228 с.
103. Добыча нефти за рубежом. Част-II. Серия Нефтепромысловое дело. М.: «ВНИИОЭНГ», 1975, 119 с.
104. Еловацкий И.П. Нефтяная и газовая промышленность капиталистических и развивающихся стран. М.: «Просвещение», 1977, 103 с.
105. Ильин И. «Восьмерка» в Турции.// «Азия и Африка сегодня», 1963, № 9, с. 58-59.
106. Кадымбеков З. ЭЛОУ АВТ в Алиага. Газ. «Вышка», 1982, 16 января.
107. Киреев И. Г. Развитие капитализма в Турции. К критике теории «смешанной экономики» М.: «Наука», 1982, 295 с.
108. Киреев И. Г. Капитализм в Турции. Социально - экономическое развитие в 50-80-х годах. М.: «Наука», 1987, 360 с.
109. Лисичкин С.М. Нефтяная промышленность стран Ближнего, Среднего и Дальнего Востока. М.: Гостоптехиздат, 1962, 198 с.
110. Меркс Ф. Черная кровь. Перевод с нем. Н.А. Симония. М.: «Наука», 1978, 200 с.
111. Мурадов А. Нефтяные запасы Азербайджана: состояные и перспективы использования. Газ. «Вышка», 2004, 12-18 марта.
112. Нефтеперерабатывающая промышленность капиталистических стран. Статистический сборник. Том II. Потребление, транспорт и хранение нефти и нефтепродуктов. М.: «ЦНИИТЭИ нефтегаз», 1961, 281 с.
113. Нефтепереработка за рубежом. Статистико-экономический сборник. М.: «ЦНИИТЭИ нефтегаз», 1963, 112 с.
114. Нужен нам берег Турецкий // [www. neftevedemosti. ru./print.asp? issue_id=50& material_id=305](http://www.neftevedemosti.ru/print.asp?issue_id=50&material_id=305). 23.09.2004.
115. Орлова Т.П. Экономическое положение Турции. «БИКИ», 1982, 5 августа.

116. Плотников Ю. Вместо помощи-грабеж. Газ. «Бакинский рабочий», 1963, 3 марта.
117. Трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан// «Энергия. Экология. Экономия», 2003, № 13, с.2-8.
118. Турецкая нефть // «Азия и Африка сегодня», 1967, № 1, с.51.
119. Турецкая республика (справочник). М.: «Наука», 1975, 568 с.
120. Турецкая республика (справочник). М.: «Наука», 1990, 382 с.
121. Уразова Е.И. Турция: проблемы экономического развития. М.: «Наука», 1974, 271 с.
122. «Энергия, Экология, Экономия», 1999, № 3-4.
123. Эрентоз К., Тернек З. Перспективы нефтеносности осадочных бассейнов Турции / V Международный нефтяной конгресс. Нью-Йорк, 1959. Материалы В 4-х т. Т. 1. Геология и геофизика / Под ред. В.В.Федынского и В.Г.Левинсона. М.: Гостоптехиздат, 1961, с. 87-91.
124. Эффимофф И. Нефтегазовые ресурсы Каспийского региона // «Энергия. Экология. Экономия», 1999, № 5, с. 49-51.
125. Юрьев М. Судьба Турецкой нефти // «Новое время», 1965, № 34, с. 20-21
126. Юсифзаде Х. Газ Азербайджанского сектора Каспийского моря // «Энергия. Экология. Экономия», 1999-2000, № 6-7, с. 63-71.
127. Якубов Н. Этапы сотрудничества. Газ. «Известия», 1973, 27 октября.

İngilis dilində

128. Aras B., Foster G. Turkey: looking for light at the end of the Caspian pipeline / Oil And geopolitics in the Caspian sea region / Edited by: M. P. Groissant and B. Aras. London: 1999, p. 229-247.
129. "Azerbaijan International", summer 1998.
130. Caspian Sea Region // [www. eia. doe. gov/emeu/cabs/caspian. html](http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caspian.html) [aprel 2006]

131. Energy Resources of the Caspian basin // "Caspian Basin". Special issue, 1998, № 6, p. 12-14.
132. Pipeline Strategy of Azerbaijan // "Caspian Basin". Special issue, 1998, № 6, p. 40-42.
133. Sagheb N., Javadi M. Azerbaijan's Economic Rebirth // "Azerbaijan International". California: spring 1994, p. 12-14.
134. Sagheb N., Javadi M. Azerbaijan's "Contract of the Century" finally signed with Western Oil Consortium // "Azerbaijan International", autumn 1994, p. 26-28.
135. Turkey // [www. eia. doe. gov/emeu/cabs/ Turkey. html](http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Turkey.html) [aprel 2006]
136. Turkey and the IMF // [www. imf. org/external/coun- try/ TUR/index.htm](http://www.imf.org/external/country/TUR/index.htm)
137. Turkey: Country Economic Memorandum (2006) // [www. worldbank.org.tr/WBSITE/EXTERNAL/COUN- TRIES/ECAEXT/TURKEYEXTN.html](http://www.worldbank.org.tr/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TURKEYEXTN.html)
138. Yusifzade Kh. The status of the Caspian. // "Azerbaijan International", autumn 1994, p. 30.

Резюме

Нефтяная проблема современной Турции

В книге исследуется нефтяная проблема современной Турции.

Во введении обосновывается актуальность темы, освещается степень изученности проблемы.

В первой главе нефть рассматривается как фактор общественного прогресса Турции. Здесь раскрывается сущность нефтяной проблемы, на основе разбора нефтяного законодательства исследуется нефтяная политика турецкого правительства её основные этапы и особенности, предпринята попытка обосновать необходимость принятия нового нефтяного закона.

Вторая глава посвящена нефтяному хозяйству современной Турции, рассмотрены вопросы зарождения, развития и современного состояния нефтяной промышленности, снабжения страны сырой нефтью. В то же время, отмечается неспособность удовлетворить насущную потребность страны в нефти путём внутренней нефтедобычи, зависимость от ввозимой продукции, особо подчёркивается важность ускоренной сдачи новых нефтеперерабатывающих предприятий в эксплуатацию.

В третьей главе исследуются перспективы решения нефтяной проблемы Турции в контексте турецко-азербайджанского экономического сотрудничества. Предметами специального рассмотрения здесь стали вопросы

участия Турции в азербайджанских нефтяных контрактах, строительства и введение в эксплуатацию линии экспортного нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан, основывается мысль о том, что благодаря участию в нефтяных контрактах века Турция на долгий срок и по наиболее выгодным ценам будет обеспечена высококачественной нефтью. В этой же главе сформулированы по дальнейшему развитию турецко-азербайджанского сотрудничества.

В заключении обобщаются результаты исследования и формулируются основные выводы.

SUMMARY

Modern Turkey's Oil Problem

In the research, the oil problem of modern Turkey is investigated.

In the Introduction the urgency of the theme is justified, the level of the studying of the problem.

In Chapter 1 of the book, oil is reviewed as a factor of the development of Turkey. The essence of the oil problem, the results of oil exploration, and on the basis of the analysis of the oil legislation, Turkish government's oil policy are examined; the development stages of the policy and their specifics are determined, as well as the urgency of the adoption of a new oil law according to the existing circumstances is substantiated.

In Chapter 2, Turkey's contemporary oil economy is considered; the issues of the establishment of oil industry, its current status and supplying it with raw oil are studied. Besides, the issues of a failure of the domestic output of the country in meeting the demand for oil, the dependency on import oil, the necessity for building oil processing establishments and providing them for exploitation are particularly underlined.

In Chapter 3 of the book, the prospects of solving Turkey's oil problem in the context of Turkish-Azerbaijany economic cooperation are investigated. In this chapter, the participation of Turkey in Azerbaijan's oil contracts, the issues of the construction of Baku-Tbilisi-Jeyhan main oil exporting

pipeline, Turkey will be provided with oil which will be acquired more easily and inexpensively and for a long-term period. Also, suggestions for the prospective development directions of the relations between the two countries in this field are put forward in the chapter.

In the Conclusion, the research is summarized.

Namiq Məmmədov

Müasir Türkiyənin neft problemi

Kompüter tərtibçisi:
Bədii tərtibat:

Səbinə İmanova
Şəlalə Məmməd

Formatı 60x84 ¹/₁₆
Həcmi 10 ç.v.
Sifariş: 13
Tirajı: 200
Qiyməti müqavilə
əsasında

Red N Line MMC tərəfindən hazır diapozitivlərdən
istifadə olunmaqla çap edilmişdir.